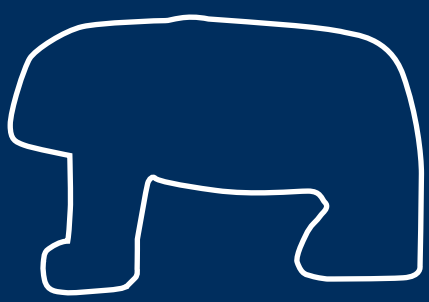
Uniwersytet Wrocławski

Wrocławskie Towarzystwo Miłośników Historii
Oddział Polskiego Towarzystwa Historycznego

ŚLĄSKI KWARTALNIK HISTORYCZNY SOBÓTKA



ROCZNIK LXXV (2020)
NR 4

U N I W E R S Y T E T W R O C Ł A W S K I
WROCŁAWSKIE TOWARZYSTWO MIŁOŚNIKÓW HISTORII
ODDZIAŁ POLSKIEGO TOWARZYSTWA HISTORYCZNEGO

ŚLĄSKI KWARTALNIK HISTORYCZNY SOBÓTKA

ROCZNIK LXXV (2020) NR 4

REDAKCJA / Editorial Board
Tomasz Przerwa (Wrocław, Redaktor naczelny / Editor-in-chief)
Robert Kołodziej (Wrocław, Zastępca redaktora naczelnego / Deputy Editor)
Wojciech Kucharski (Wrocław, Zastępca redaktora naczelnego / Deputy Editor)
Miron Urbaniak (Wrocław, Redaktor tematyczny / Section Editor)
Marek L. Wójcik (Wrocław, Sekretarz / Secretary)

KOMITET NAUKOWY / Scientific Committee
Joachim Bahlcke (Universität Stuttgart)
Marie Bláhová (Univerzita Karlova, Praha)
Tomasz Jurek (Instytut Historii Polskiej Akademii Nauk)
Ryszard Kaczmarek (Uniwersytet Śląski w Katowicach)
Padraic Kenney (Indiana University, Bloomington)
Teresa Kulak (Uniwersytet Wrocławski)
Martin Pelc (Slezská univerzita v Opavě)

ADRES REDAKCJI / Editorial Office
ul. Szewska 49, 50-139 Wrocław, Polska / Poland
http://sobotka.uni.wroc.pl
e-mail: sobotka@uwr.edu.pl

Prace publikowane w „Sobótce" są recenzowane /
ŚKH „Sobótka" is a peer reviewed journal

Wydanie czasopisma zostało sfinansowane
przez Wydział Nauk Historycznych i Pedagogicznych Uniwersytetu Wrocławskiego

Właściciel praw autorskich: Uniwersytet Wrocławski

Czasopismo opublikowane na licencji Creative Commons
Uznanie autorstwa-bez utworów zależnych 4.0 (CC BY-ND 4.0).



https://creativecommons.org/licenses/by-nd/4.0/deed.pl

Tłumaczenie na język angielski i korekta językowa /
English translation and proofreading: Marek Misiak

Opracowanie redakcyjne / Editorial development: Redakcja

Korekta / Proofreading: Zofia Smyk

Skład / Typesetting: Aleksandra Kumaszka, eBooki.com.pl

Wersją pierwotną czasopisma jest wydanie papierowe /
The hard copy edition is the reference version for this journal

e-ISSN 2658-2082 | PL ISSN 0037-7511

Uniwersytet Wrocławski
Wydział Nauk Historycznych i Pedagogicznych
Instytut Historyczny

http://wnhip.uni.wroc.pl/Instytut-Historyczny

DOI: 10.34616/SKHS.2020.4.5.31

CC BY ND

Śląski Kwartalnik Historyczny Sobótka
Rocznik LXXV (2020), 4
e-ISSN 2658-2082 | PL ISSN 0037–7511

JANA VOJTÍŠKOVÁ
University of Hradec Králové
Philosophical Faculty
ORCID: 0000-0003-1674-7873

THE BEGINNINGS OF BOHEMIAN MUNICIPAL BOOKS DEMONSTRATED ON HRADEC (KRÁLOVÉ) (CONTRIBUTION TO BOHEMIAN AND SILESIAN RELATIONS)

POCZĄTKI CZESKICH KSIĄG MIEJSKICH NA PRZYKŁADZIE HRADCA (KRÁLOVÉ) (PRZYCZYNEK DO RELACJI CZESKO-ŚLĄSKICH)

Abstract: The paper focuses on the beginnings of the Hradec Králové municipal chancellery and aims to prove that the Silesian region, which with its experience of municipal official activities, contributed through the established Silesian–Bohemian and Bohemian–Silesian contacts to the creation of the oldest Hradec court book based on Magdeburg law.

Keywords: Middle Ages, Bohemia, Hradec Králové, town, municipal book, Magdeburg Law, Silesia, Wrocław

Słowa kluczowe: średniowiecze, Czechy, Hradec Králové, miasto, księga miejska, prawo magdeburskie, Śląsk, Wrocław

Preface

In recent years, the research on city offices has become one of the important topics in the Czech Republic not only in the field of medieval and early modern diplomatics research; this knowledge serves to further understand medieval and early modern towns, because as the results of systematic research show, the level of advancement of a certain medieval and early modern municipal chancellery depended on the cultural and economic development of a certain town and its

population. It was not until the 18th century that the gradual introduction of reform unification measures in the area of municipal administration brought changes to the scope and personnel structure of municipal chancelleries[1]. The presented paper arises from the author's long-term research of the Hradec (Králové)[2] municipal chancellery; she wants to focus on its beginnings and to prove that it could have been the Silesian region, which with its experience of municipal official activities, contributed through the established Silesian–Bohemian and Bohemian–Silesian contacts to the creation of the oldest Hradec court book based on Magdeburg law[3]. Knowledge on this law probably came to the area of Hradec from Silesia and contributed to the establishment of the city. The author's attention will thus be focused on the period of the 13th and the beginning of the 14th century[4].

The relationship of Bohemian towns and their populaces towards official documentation during the reign of the late Přemyslid dynasty (until 1306)

The starting point of the present research should be a general characteristic of the period of Přemyslid dynasty[5]. Although Hradec was one of the earliest towns in the Kingdom of Bohemia and for centuries the most important one in Eastern Bohemia, we have to emphasize that there are just fragmentary sources providing evidence of municipal relations and we have to take into account the fact that the consuetudinary law and oral acts were mostly followed. A shift from oral testimonies

[1] More on the topic: cf. e.g., Jana Vojtíšková, *Středověké a raně novověké městské kanceláře: široké téma pro široké využití*, „Sborník archivních prací", 68 (2018), 1, pp. 85–93, where there are also references to further literature concerning these issues.

[2] "Králové" means "queen's/belonging to the queen": the beginning of the royal dowry towns institution was set in the first decade of the 14th century.

[3] The study is a partial outcome of the Specific Research of the Philosophical Faculty of the University of Hradec Králové with the title "The Municipal Office of Hradec Králové in the Period before the Battle of White Mountain". Complex research of the functioning of the medieval Hradec municipal chancellery was included in the monograph by *eadem*, *Počátky (královéhradecké městské diplomatické činnosti a její středověký vývoj*, [in:] *eadem*, Vít Šebesta, *(Králové)hradecké městské kanceláře do roku 1620*, Hradec Králové–Ústí nad Orlicí 2013, pp. 17–106.

[4] Currently, especially research into Bohemian-Silesian relations in the 14th century associated with the Luxembourg dynasty is being developed – cf. e.g. Mlada Holá, *Kancelář vratislavského hejtmanství za vlády Jana Lucemburského a Karla IV.*, Praha 2011; Bogusław Czechowicz, *Böhmische Erbfolge und Breslau in den Jahren 1348–1361. Kunst und Geschichte auf Wegen und Holzwegen der Historiographie*, Červený Kostelec 2013.

[5] So far, the most significant contribution is: Jindřich Šebánek, Sáša Dušková, *Česká listina doby přemyslovské (Listina měst a jejich obyvatel)*, „Sborník archivních prací", 6 (1956), pp. 99–160.

to written juristic actions occurred at some point at the end of the first half of 13th century. Such actions were carried out using sealed documents. Notices giving the evidence of legal acts concerning real estate were replaced by documents of non-mandatory character, whereby legal acts were carried out directly[6].

According to the growing research of surviving diplomatics material of the late Přemyslid dynasty, towns and their inhabitants exhibited neither positive nor negative attitude to those documents. Only few documents concerning general municipal matters issued by their authorities were preserved, while more documents available dealing with individual inhabitants' legal acts survived. There is a considerable number of surviving documents issued by individual inhabitants for another inhabitants. Sealed documents with a municipal or citizens' seal and issued by burghers for one another appear from the second half of the 13th century. The recipients of documents issued by municipal authorities were mostly clerical feudalists. In such case, the recipient himself took over an issue of these documents and that is why it is called a recipient's issue[7]. There are no municipal or burghers' documents addressed to the ruler or noblemen. Based on the preserved records, we can deduce that from the 2nd half of the 13th century, the towns and their inhabitants were more and more frequently the recipients of documents[8].

The research has shown that in the 13th century, there was a boom of municipal service institutions represented by a town scribe. Such institutions were first introduced in economically developed towns (esp. mining towns) and politically significant towns, as it is evident (due to surviving sources) in Prague (later Prague's Old Town)[9], Jihlava, Brno, Litoměřice (though it was presumably an urban-capitular milieu)[10], Most, and Německý Brod, where the scribe post was consolidated

[6] František Hoffmann, *Středověké město v Čechách a na Moravě*, Praha 2009, p. 421.

[7] Šebánek, Dušková, *Česká listina doby přemyslovské (Listina měst a jejich obyvatel)*, p. 110.

[8] *Eidem*, *Česká listina v době přemyslovské*, [in:] *Česká diplomatika do roku 1848*, eds. Jindřich Šebánek, Zdeněk Fiala, Zdeňka Hledíková, Praha 1984, pp. 103–104.

[9] New Town of Prague was established in 1348.

[10] The foundation of the Litoměřice municipal office probably took place in the 1280s, when we encounter the name of Master Jan, the canon of Litoměřice chapter, and there is also a connection with the provincial royal court; cf. Jindřich Tomas (in collaboration with Michaela Hrubá), *Liber Civitatis Litomericensis (1341)–1562. Nejstarší mestská kniha a její vztah k písemnostem v Litoměřicích od 11. do 16. století*, [in:] *Městská kniha Litoměřic (1341)–1562 v kontextu písemností městské kanceláře*, eds. Barbora Kocánová *et al.*, Ústí nad Labem 2006 (Libri civitatis, 3), p. 17.

with the official activities of the local authorities[11]. Generally speaking, all the mentioned towns were of great importance, predominantly royal towns and towns busy with legal issues. Therefore, we assume to a certain extent that in all towns where a provincial royal court was located, official written activity of the city officials and local lords could be observed[12]. Research on the Olomouc milieu, where scribes are supposed to have existed from the half of the 13th century, came to the same conclusion. However, the role of town scribes cannot be overestimated as the incidence of those records is only occasional[13]. The same attitude must be taken to the records related to scribes' existence in less significant towns, where the records might be even more frequent than in much more important towns[14].

Town scribes were in charge of issuing documents, supervising both accounting and administrative entries and records, probate proceedings, lists of outlaws, etc. It is highly probable that in the 13th century, a simple municipal book was introduced in Prague as a response to the intensifying urban life and juristic needs[15]. Later on, we will return to the origin of Bohemian municipal books in more detail.

[11] Sáša Dušková, *Účast měst a jejich obyvatel na diplomatické činnosti*, „Acta Universitatis Carolinae. Philosophica et historica", 1, „Z pomocných věd historických", 10 (1992), pp. 67–70. Even other towns play an important role. The traces of municipal official written activity (we have an information about a reeve's scribe and a town scribe) can be found in Kolín, where we have a copy of the document from 1289; cf. Šebánek, Dušková, *Česká listina doby přemyslovské (Listina měst a jejich obyvatel)*, p. 139.

[12] *Ibidem*, p. 104.

[13] Vladimír Spáčil, *Písaři a kanceláře města Olomouce do roku 1786*, Olomouc 2001, p. 17. The first written document is from 1317, when the scribe Jindřich is mentioned, probably a scribe from a burgher's family, church institution or provincial royal court, as he is mentioned together with sworns.

[14] There is an evidence of a local scribe from 1288 in Jihlava and in Prague, in 1325 in Brno, in 1332 in České Budějovice, in 1337 in Kłodzko, and in 1343 in Olomouc. The institution is proven by the archives of Magdeburg, where there is evidence of the scribe's post from 1301. In Nuremberg, there was a scribe service to all agents and he was given the position of a council scribe in 1419; *ibidem*, p. 19.

[15] The earliest, oblique evidence is from 1282 in the compendium of forms by Tobias of Bechyne, where a burgher Engbert's request appears, approved by the Prague reeve and the sworns with the establishment of a municipal book of private legal character (*Formulář biskupa Tobiáše z Bechyně (1279–1290)*, ed. Jan Bedřich Novák, Praha 1903 [Historický archiv, 22], no. 250.) For example, Václav Vojtíšek noted the possibility that the book could have had a character of a *liber imbreviatur* that were used by public notaries. He denied the fact that the earliest surviving book was a continuation of the book founded by the scribe Jindřich (Václav Vojtíšek, *K počátkům městských knih pražských*, [in:] *idem*, *Výbor rozprav a studií*, ed. Zdeněk Fiala, Praha 1953, pp. 229–239.) In the opinion of Rostislav Nový, the book was to serve the newly formed municipal administration and its written records were not to substitute any issue of a document; cf. Rostislav Nový, *Městská diplomatika v Čechách a na Moravě do poč. 16. stol.*, [in:] *Česká diplomatika do roku 1848*, p. 160.

The use of seals is another important lead when searching for the traces of the official written activities of the urban milieu. The earliest surviving town seal (Brno) originates from 1247[16]. After that, there is a rise in town seals' preservation and at the end of the 13th century all royal or even serf towns are supposed to have had their own seal, including Hradec[17]. The earliest surviving seal of Hradec originates from 1362[18]. The earliest surviving product of Hradec town scribe's official activities bearing a town seal is the reverse for Elisabeth of Pomerania dated September 15, 1363[19]. This exemplar symbolizes a practically formed town community represented by the authorities possessing their own administrative facilities.

Referring to the above, we can deduce that Hradec had no preserved documents until 1363. There is obviously no need to say that Hradec had no official written activities of town provenience by then. Let us mention the fact that there are not any evident records of Kutná Hora's[20] (due to the silver ore mining the second most significant town of the Kingdom of Bohemia) official written activities in the period of the late Přemyslid dynasty either (till 1306). Therefore, it is necessary to interconnect the knowledge from various areas and use the methods of analysis and collation when searching for the outset of Hradec's official written activities. In the following parts of the paper, we will explain that the procedure is very complex and that it is influenced by a wide range of both external and internal factors.

[16] Regarding municipal official written activities in the Cheb area, the earliest record on town seal can be found in the document from 1242; Šebánek, Dušková, *Česká listina doby přemyslovské (Listina měst a jejich obyvatel)*, p. 112).

[17] *Ibidem*, p. 104.

[18] This seal is a part of acknowledgement of Charles IV. From July 21, 1362, it was probably created in the ruler's office, as the other documents from other towns having the same date of origin; Antonín Haas, *Archiv České koruny 1158–1935. Inventory*, Praha 1901, nos. 830–841.

[19] Surviving reverses of the other dowry towns – from Vysoké Mýto and Chrudim – date back to September 21 of the same year; thus, they could not be written together with the one from Hradec; *Codex iuris municipalis regni Bohemiae*, vol. 2: *Privilegia regalium civitatum provicialium Regni Bohemiae annorum 1225–1419* (next only: CIM II), ed. Jaromír Čelakovský, Praha 1895, no. 406. Compare with Pavel Bělina, *Ze správní a hospodářské agendy města Hradce Králové ve 14. a na počátku 15. století*, „Sborník archivních prací", 23 (1973), pp. 168–169.

[20] In J. Šebánek's words: "How could we imagine Kutná Hora at the end of the 13th century without developed written activities of the local offices?"; Šebánek, Dušková, *Česká listina doby přemyslovské (Listina měst a jejich obyvatel)*, p. 140.

External and internal factors of Hradec municipal official written activities formation

Hradec Králové, a distinguished town of East Bohemia, is known by experts to have only poor and fragmentary medieval and early modern archives. In addition to widespread fire disasters, those who are to blame for such a poor condition of document preservation are the city council authorities of the 1870s, who ordered to dispose of all the documents dated before 1800 and having just a small juristic value both for the whole town and individual inhabitants, as they had not been able to sort and file them. There are only six municipal books surviving from the period before the Habsburg accession (in 1526), a revenue register from the turn of the 14th and 15th century, a copy book from about 1406, a book of municipal calculations from 1497, burgomasters' calculations from 1504, a wood sale register from 1508, and a plains and meadows register in Lochenice from 1519–1522[21]. This fact, supported by the fragmentary condition of the other types of documents, significantly complicates the research of the issue. It does not, however, make it impossible. We are aware of the fact that diplomatics method enables the reconstruction of the original pieces of both publisher's and recipient's activities even from individual surviving documents.

If we derive from a generally accepted point that at the end of the 14th century every Bohemian or Moravian royal town had its own municipal book[22], it can be traced even in the abovementioned fragment of Hradec revenue register book. Thus, we find ourselves in the period when the Hradec town hall supposedly existed and the progress of official written activities and town books particularly was increasing[23]. The foundations of both external and internal factors, however, were set much earlier.

[21] State Regional Archive in Zámrsk, State District Archive in Hradec Králové, Archive of Hradec Králové (next only: AMHK): *Berní rejstřík 1398–1402–1403,* inv. no. 290, book no. 1; *Kniha městských počtů 1497*, inv. no. 5146, book no. 3780; *Rejstřík na prodej dřeva 1508*, inv. no. 46, carton no. 35; *Registra luhů a luk v Lochenicích 1519–1521,* inv. no. 291a, book no. 2a (the latest mentioned one is referred to as *Registra luhů a luk v Lochenicích 1519–1522*). Archiv Národního muzea: Sbírka pergamenů, Perg-A312, *Fragment knihy privilegií města Hradce Králové [1406]*; Topografická sbírka F, Hradec Králové, *Počty purkmistrů 1504*.

[22] Nový, *Městská diplomatika*, p. 170.

[23] Compare with the Bohemian surviving medieval municipal books: Rostislav Nový, *Soupis městských knih českých od roku 1310 do roku 1526*, Praha 1963 (Acta Universitatis Carolinae. Philosophica et Historica, 4) and the latest one by Ludmila Sulitková, *Vývoj městských knih v Brně ve středověku (v kontextu vývoje městských knih v českých zemích)*, Praha 2004 (Práce z Archivu akademie věd. Řada B, 17).

Speaking about this, we should mention that the town character of Hradec is evident as early as in 1225[24], and, consequently, it can be deduced that it was acknowledged *de iure* by the ruler even before this date. As early as in the 13th century, monastic institutions were established: Teutonic Knights[25], female Dominicans[26] and male Dominicans[27], and especially Minorites[28]. The town monastic compounds served evidently not only for monastic, but also public purposes (e.g., public assemblies or town council meetings)[29]. Such meetings, which are absolutely unknown for Hradec because of the lack of sources, would surely have supported the growth of juridical awareness and official written activities. Hradec Minorites deserve special attention as they provided their services to the Teutonic Knights many times[30]. The existence of monastic institutions in Hradec and their official written activities allow for a supposition that it was this kind of institutions which enabled

[24] AMHK, *Listiny a listy*, inv. no. 1, carton no. 1.

[25] The activity of the Teutonic Knights can be traced in Hradec from the 1240s. They established their settlement at the Church of St. James. They also ran a hospital with St. Elisabeth's Chapel (Jiří Kejř claims incorrectly St. Maria's, cf. Jiří Kejř, *Vznik městského zřízení v českých zemích*, Praha 1998, p. 271.) Around the commandery premises arose, a settlement equipped with a side law (in Czech "postranní právo") with own reeve, documented from 1364. Along with the commandery, the Church of St. James, serving as a parish church for the area of Křížovnická Street, is also mentioned. The precincts of the commandery were formed by a churchyard with a residential building and the abovementioned hospital. Both the commandery and church were destroyed at the beginning of the Hussite movement, when Křižovnická Street was burnt down. It was restored again at the beginning of the 16th century. In the post-Hussite period, there is no evidence of the commandery, but the hospital was restored (Radek Bláha, *Putování po hradeckých středověkých kostelech a klášterech*, Hradec Králové 2008, pp. 27–28).

[26] The female Dominican nunnery, including the Church of St. George, was the farthest one from the town as compared to other monasteries. It was located in the area between the present Masaryk Square and Charles IV Street. The earliest records about the Dominicans date back from 1227. Their nunnery served as a shelter and educational center for women and the relatives of East Bohemia aristocratic families. The nunnery owned huge swaths of land in the pre-Hussite period, but it was destroyed probably between 1433 and 1436. In the following period, this area is referred to as "Klášteřiště"; Bláha, *Putování po hradeckých středověkých kostelech*, pp. 26–27.

[27] The male Dominican friary was situated behind the fortification near Prague Gate. The first evidence of their presence in Hradec is a document of a royal cupbearer Zbraslav (compare below). The Church of Virgin Mary belonged to the nunnery's premises as well. There was also a school. The premises were destroyed at the beginning of the Hussite revolution in 1419.

[28] In the northern part of the present historical center, near the ruler's residence, there were church premises belonging to the friary of the Minorites. The first evidence of their presence in town dates back from 1238, from the royal cupbearer Zbraslav's bequest. In 1241, there was a residence of the King Wenceslas I, which is the proof of the church building existence at that time. The Church of St. John Baptist, belonging to the monastery premises, is first recorded in 1390. The monastery was destroyed at the very beginning of the Hussite revolution in 1419; *ibidem*, p. 23.

[29] Kejř, *Vznik městského zřízení*, p. 271.

[30] *Ibidem*.

the documentation of some juridical matters for the town or its inhabitants. It could also explain the lack of municipal documents and official written activities in the 13th century despite the fact that Hradec had great prerequisites for them. The total absence of information about any scribes in the latest period of the town development makes it impossible to say whether the scribes were laymen or clergy[31].

The same attention should be paid to Hradec "cúda" (a provincial royal court). The traces of records by Hradec castellans, royal officers of the system of fortified settlements (in Czech "hradská soustava"), who were partially in charge of some court agenda, began to disappear under the reign of Přemysl Otakar II. In the juridical field, there was just the Hradec judge then, whose authority to substitute the governor over the town judicial matters gradually diminished[32]. We have to take into account the fact that there was also an intensification of some official written activities in the provincial royal court. We know nothing about their issue of documents in Hradec, but we have to mention the fact that only one document of provincial court from the late Přemyslid period survived – and it is the mandate from 1284[33]. Speculating about the possibilities of keeping written records, we should mention that in 1260–1270, the original Prague Royal Court became the Bohemian Land Court and its documents were gradually changed into land court books, in Czech called "desky zemské" (land tablets)[34]. Obviously, the same changes occurred in Hradec, where documents of provincial court turned into the region's provincial books, in Czech called "krajské desky" (regional tablets), though their existence is not traceable until the end of the 14th century[35]. The existence of the provincial court can be partly explained by the unproven Hradec municipal official written activity of the 13th century. Some legal acts, especially those of Hradec inhabitants, may have been carried out by other institutions (but we should not overrate such possibility), or the records may have been kept by other institutions.

[31] It corresponds with the outcome of Olomouc milieu research; Spáčil, *Písaři a kanceláře*, p. 20.

[32] Cf. e.g. CIM II, no. 211.

[33] It was issued by Prague officers for Plzeň officers to be credited to Chotěšov monastery *(Regesta diplomatica nec non epistolaria Bohemiae et Moraviae*, part 2: *Annorum 1253–1310*, ed. Josef Emler, Praha 1882, no. 1315).

[34] The earliest clear evidence of their existence is from 1287 and is related to the land court; Zdeněk Fiala, *Desky zemské a dvorské*, [in:] *Česká diplomatika do roku 1848*, p. 102.

[35] *Codex iuris Bohemici*, vol. 2, pars 2, ed. Hermenegildus Jireček, Praha 1870, pp. 11–12. Cf. also: *První kniha provolací desk dvorských z let 1380–1394*, ed. Gustav Friedrich, Praha 1921 (Archiv český, vol. 31), pp. 1–37; *Druhá kniha provolací desk dvorských z let 1394–1410*, ed. *idem*, Praha 1935 (Archiv český, vol. 35), pp. 1–74.

It can also be assumed that in some cases, there could have been the concretion of Hradec provincial court and municipal official written activity. However, there is no evidence of this or of the existence of Hradec town scribes.

Thus, we can answer a fundamental question, which is: Was there any Hradec official municipal written activity taking place in the 13th century? Undoubtedly, in the late Přemyslid period Hradec was one of the most flourishing towns. As for the documentary production the town awareness plays just a minor role when compared to the level of the economic standard, social significance and the burghers' right to handle their own property[36]. There were undoubtedly other important factors. In Hradec, we can speak of the existence of church institutions, the possibility of documented important legal acts under the governor's authority as well as of the provincial court activities; the town could take advantage of being entitled to exercise such authority. Due to the fragmentary character of the material available, we are not sure whether it was entirely exclusive or not. If we admit the fact that some documents could have been issued by town authorities, at least for the individual town inhabitants, it has to be considered as just a rare act with no evidence available to us. In the Hradec milieu of that time, it corresponded with the development of the society. That is why we should mention that "the legal acts are carried out only in an oral way throughout all of the Přemyslid period and documents are issued only very rarely as a supplement"[37]. The municipal documents and town inhabitants' documents issued before 1306 are far from having a non-mandatory character[38].

In connection with mentioning the Hradec provincial court and the possibility of local written records production similar to written records in land court books called "desky zemské", we should focus on Hradec municipal books genesis. We may start our deduction from the fact that on December 13, 1311 the court book *Liber conscientiae 1311–1470*[39] was ceremonially founded in Nový Bydžov and the royal officers paid their contribution to this act. The book consists of four

[36] Šebánek, Dušková, *Česká listina doby přemyslovské (Listina měst a jejich obyvatel)*, p. 145; Zdeněk Šimeček, *Městská listina ve středověkých Českých Budějovicích*, „Sborník historický", 16 (1968), p. 5.

[37] Šebánek, Dušková, *Česká listina doby přemyslovské (Listina měst a jejich obyvatel)*, p. 145.

[38] *Ibidem*, p. 142. Z. Šimeček emphasizes that in European medieval cities there were earlier town seals and that is why municipal documents appeared earlier than burgher's documents; Šimeček, *Městská listina ve středověkých Českých Budějovicích*, p. 6.

[39] *Kniha svědomí města Nového Bydžova z let 1311–1470*, ed. Jan Kapras, Nový Bydžov 1907, p. 14.

quarterns, each of two sections, in the first one of which the civil right matters were recorded and in the second one – the criminal law matters. The written records are on an advanced level already and they border the character of documents. According to R. Nový, the records were to substitute documented proceedings necessary in all developed towns and required by the middle of the 14th century. Nový Bydžov, founded before 1305 by the transition of the former settlement to a new place and following the Hradec way of practice, must have imitated some other exemplars[40]. It is likely that Nový Bydžov authorities followed the practice of the Hradec reeve court dating back from the end of the 13th century or not later than the beginning of the 14th century, when Hradec seems to be one of the most significant towns of the Kingdom of Bohemia. The written records were not yet mandatory at the time and we can presume that they were kept only if it was in the concerned person's interest. More than Hradec court influence, we might take into consideration the primary activities of Silesian area and the local Magdeburg law modification. In the field of the south German town law, where there were obviously some provincial royal courts dealing with the juridical matters that were still subject to the governor even after the collapse of integrated governor's administration (in Czech "hradská soustava"), we have no evidence of such court books.

In light of the facts mentioned above, we reached a very peculiar situation: Hradec belonged undoubtedly to the most developed towns of the region, but there is neither any evidence that the town issued documents nor the existence of seals or town scribes' activities. On the other hand, we cannot ignore the fact that there are records of court proceedings from the turn of the 13th and 14th century that must have followed some precedent municipal documents. Admitting this way of development as a possible one, the Bydžov book was just an accidentally surviving exemplar of the Hradec situation in that period. We might make a list of some other arguments proving it.

As the acceptance of Magdeburg law is a key factor for establishment of court books in Bohemia, we should pay special attention to the reconstruction of the beginning of municipal law development in Hradec[41]. However, we are forced to

[40] At the beginning, Nový Bydžov belonged under the administration of Hradec "vilik", in Latin *villicus*, an ex-officer of "hradská soustava" (castle system). At that time, this office was held by Henlin Linkov. Though the foundation document was not surviving, we can clearly say that Hradec was an exemplary town; *Kniha svědomí*, pp. X–XI.

[41] The last research of this area was summed up by Pavla Slavíčková, *Recepce práv městských Království českého ve městech sasko-magdeburského práva v Čechách na Moravě*, [in:]

conclude that there is no surviving foundation document. The earliest existing document, as was already mentioned above, dates back to 1225 and does not include the legal rights that should be followed by the inhabitants. What is crucially important is that Hradec is already referred to as a town. In connection with this, there is an underlying question of how the legal customs affecting the future character of gradually arising official written activity penetrated to Hradec. We should also emphasize the fact that there was no proved primary effect of a particular jurisdiction of the town on the municipal documents issue.

Hradec was under Magdeburg jurisdiction and its town character had been mentioned in the documents before such status was ascribed to Litoměřice[42] – the town that should have been the starting point of Magdeburg law spreading along the Elbe river[43]. But J. Kejř is of the same opinion as the author of this article: the customs of Magdeburg law spread to Hradec with the help of German colonists[44] or, more precisely speaking, with the help of German-speaking colonists. It was along the trade route from Silesia through Kłodzko, a path called Silesian or Kłodzko route[45]. It connected Náchod, Jaroměř, Hradec, Nový Bydžov, and Nymburk – up to Prague. This route was considered to be the most remarkable one in

Městské právo ve střední Evropě. Sborník příspěvků z mezinárodní právnické konference „Práva městská Království českého" z 19.–21. září 2011, Praha, eds. Karel Malý, Jiří Šouša Jr., Praha 2013, pp. 83–94. We should also pay attention to the project at the Saxon Academy of Sciences in Leipzig: *Das sächsisch-magdeburgische Recht als kulturelles Bindeglied zwischen den Rechtsordnungen Ost- und Mitteleuropas*. The project is headed by Prof. Ernst Eichler and Prof. Heiner Lück. The list of outputs as new literature can be found at: https://www.saw-leipzig.de/de/projekte/das-saechsisch-magdeburgische-recht-als-kulturelles-bindeglied-zwischen-den-rechtsordnungen-ost-und-mitteleuropas (accessed July 20, 2020). On the development of Magdeburg law in the area of present-day Poland, see e.g., Inge Bily, Wieland Carls, Katalin Gönczi, *Sächsisch-magdeburgisches Recht in Polen. Untersuchung zur Geschichte des Rechts und seiner Sprache*, Berlin 2011 (Ius Saxonico-Maideburgense in Oriente, Bd. 2).

[42] The first document shown by J. Kejř in his argument for the municipal establishment and formation of municipal institutions in Litoměřice comes from 1234. J. Kejř rejects the claim of J. Tomas about the foundation of Litoměřice occurring as early as 1218–1228; this claim is based on the capitula of Litoměřice effort to have their property insured and on the expression *villa* used in the document of Wenceslas I. J. Kejř does not deny the fact that Litoměřice may have been heading for a town foundation; he just suggests greater chariness, as there is nothing about emerging municipal institutions or a town foundation in the document from 1228; see Kejř, *Vznik městského zřízení*, p. 73.

[43] It should be added here that the change of Litoměřice court into the court of appeal for the towns under Magdeburg law is considered to have taken place at the beginning of 14th century; Tomas, Hrubá, *Liber Civitatis Litomericensis (1341)–1562*, p. 19.

[44] This issue was dealt with by, e.g., Antoni Furdal, *Kontakty polsko-czeskie na tle polityki międzynarodowej*, [in:] *Wrocław w Czechach, Czesi we Wrocławiu. Literatura – język – kultura*, red. Zofia Tarajło-Lipowska, Jarosław Malicki, Wrocław 2003, p. 192.

[45] Kejř, *Vznik městského zřízení*, p. 154.

the country, which is proved by the existence of right called "ungelt", imposed on Hradec in the 13th century[46]. Besides the important trade route passing through the town, there was also a house for merchants, where the goods of arriving merchants had to be stored or offered for sale. This right was held not only by Hradec but also by Prague, Litoměřice, Most, Kolín, České Budějovice, Brno, Olomouc, Jihlava, Havlíčkův Brod, and Opava[47]. The impact of the favorable economic development of those towns is proved by the existence of documents from the second half of the 13th century. As for Hradec, we have neither any surviving document proving this activity, nor documents evidencing the municipal scribe's activities. The earliest account about a council scribe is from 1397 – the scribe's name was Fridrich[48]. At this time, the local town office was not only already in operation, but also had been developing for several decades, which will be explained below.

The speculation of the Silesian urban area effect on the formation of juridical customs in Hradec is really challenging, as it likely to help us to trace the beginnings of the keeping of written records at the Hradec reeve court. As confirmed by extensive legal historical and philological research, Silesia was economically advanced at the turn of the 12th and 13th century and, thanks to the reception of Magdeburg law, took on the role of mediator: the abovementioned trade route became an important communication link through which knowledge of law spread. The first Silesian towns founded by Prince Henry I based on Magdeburg law were Złote Góry (1211), Lwówek Śląski (1217) and Środa Śląska (1235). As early as in 1212, there is evidence of Magdeburg law implementation in Złote Góry, in 1235 in Środa Śląska, in 1253–1278 in Kłodzko, and in 1261 in Wrocław. In the case of Wrocław, the development is complicated: Wrocław was granted city rights at the

[46] Hoffmann, *Středověké město v Čechách a na Moravě*, p. 258. Hradec citizens were deprived of this right, supporting trade activities and communication in 1393, when Wenceslas IV limited it to Prague only; *Codex iuris municipalis regni Bohemiae*, vol. 1: *Privilegia civitatum Pragensium*, ed. Jaromír Čelakovský, Praha 1886, no. 111.

[47] Hoffmann, *Středověké město v Čechách a na Moravě*, p. 258. The right of a compulsory store was promised to Hradec citizens by the king of the Romans Albert and his son Frederick in the document from 1307 (CIM II, no. 83).

[48] Bělina, *Ze správní a hospodářské agendy města Hradce Králové*, p. 169. E.g., in the area of Domažlice, the earliest record of a town scribe dates back from 1344 (Petr Mužík, *Městská kancelář, správa a hospodářské poměry v Domažlicích v 16. a 17. století*, „Sborník archivních prací", 27 [1977], p. 57). In light of the material from Český Brod, the earliest scribe ("notarius civitati") seems to be the scribe Přibík, recorded from 1386. He was probably the one who wrote the earliest surviving document of Český Brod in 1389, in which there are advanced formulations (Miloš Dvořák, *Městská správa v Českém Brodě a její písemnosti do roku 1623*, „Sborník archivních prací", 32 [1982], pp. 189–190.)

beginning of the 13th century, but during the Tartar invasion in 1241 the vast majority of the city was burned down, so its development was temporarily slowed. However, the favorable location at the crossroads of trade routes again enabled the city to develop rapidly[49]. In addition, Środa Śląska soon became an important legal center as well, where an influential principal seat of the court (in German "Schöffenstuhl") was formed. On the territory of present-day Poland, the first important legal centers were also formed in Lesser Poland and Greater Poland, which further helped to spread Magdeburg law. In addition to the proven influence in the area of today's Ukraine, Slovakia and Hungary[50], it is possible to assume that specifically Silesian legal centers influenced the area of northeast and east Bohemia, and Hradec (Králové) in particular, which was the only town in that area in the first half of the 13th century[51]. This suburbanization can be considered the reason why so far academic research on the Silesian influence in the milieu of northeast and east Bohemia has not considered seriously the theory that the towns by the Labe (Elbe) were founded against its current under the influence of Magdeburg law and the town of Litoměřice. This is indeed the case for a number of Bohemian cities based on Magdeburg law. However, as we have already explained above, contacts with the Silesian municipal legal area were probably crucial for the constitution of the city of Hradec, which already in the pre-urban period had an important trade route running through it, and an important administrative center with highly favorable natural conditions and population concentration could be observed here[52]. Hradec then functioned from the second half of the 13th century as a model town for several emerging East Bohemian towns.

[49] *Magdeburské právo*, [in:] *Ottův slovník naučný. Illustrovaná encyklopaedie obecných vědomostí*, vol. 16: *Líh–Media*, Praha 1900, p. 594. After this incursion, it took many years before some places of Silesia recovered. As for Wrocław, the desolated area was populated by German-speaking colonists who were well aware of Magdeburg law; cf. Marie Sobotková, *Ze vztahů mezi městy Vratislaví a Olomoucí (I. do roku 1650)*, [in:] *Wrocław w Czechach, Czesi we Wrocławiu*, p. 290.

[50] Bily, Carls, Gönczi, *Sächsisch-magdeburgisches Recht in Polen*, p. 15. On the influence of the cities of Görlitz and Wrocław on the spread of Magdeburg law in Buda in more detail, see Erika Nikolicza, *W sprawie pośrednictwa Wrocławia i Zgorzelca w przekazywaniu prawa magdeburskiego do Budy*, „Śląski Kwartalnik Historyczny Sobótka", 69 (2014), 1, pp. 23–36.

[51] As it was proved, Wroclaw merchants travelled through the territory of Bohemia in the 13th century, for example, to Regensburg (sources documented from the last quarter of the century); see Grzegorz Myśliwski, *Wrocław i Ratyzbona. Kontakty gospodarcze w XIII–XV w.*, „Śląski Kwartalnik Historyczny Sobótka", 61 (2006), 2, p. 229.

[52] The current distance from Hradec to Wrocław is approx. 170 km. A similar distance is from Hradec to Litoměřice.

An example of the role of Hradec as a model city is the document of Přemysl Otakar II issued in 1259, where Litomyšl was elevated to a town. We can read there: "[…] iure fori, iure civile, iure iudici ceterisque iuribus ac libertatibus gaudeat, quibus civitas nostra Gretz et alie civitates nostre per regnum Bohemie sunt contente [...]"[53]. Though there is not stated what kind of law was followed in Hradec, we can estimate it was some version of the Magdeburg law that was imported there by the German-speaking colonists from Silesia and was first modified through trade contacts with the Silesian area[54]. These processes created a firmer bond with the Silesian area not only in terms of economic, but also cultural ties. This can be proved by a very interesting Hradec document dated 1329, which states that at Easter and on St. Michael's Day four threescore groschen should be paid to St. Lawrence's Altar as a bequest by the Hradec widow "Gerdrout dy Soffranin". These expressions employed in economic areas of life are typical for the Polish milieu, where they were most frequently used[55]. This could refer to a significant Polish influence in Silesian milieu relinquished to the Czech state for the most part in 1335. We can also remind the reader that in 1300–1306 the House of Přemyslid were also the kings of Poland[56]. These Bohemian–Polish or Polish–Bohemian and Bohemian–Silesian or Silesian–Bohemian ties kept flourishing until they were split up in the Hussite period, never to be restored again to their full extent[57].

Speaking of the town law and the beginnings of municipal books, we are, however, most interested in the development of the city in the 13th century – and therefore, we will focus on the period of the stabilization of town affairs in Wrocław[58].

[53] Kejř, *Vznik městského zřízení*, p. 154; *Codex diplomaticus et epistolaris Regni Bohemiae*, vol. 5, part 1: *Inde ab a. MCCLIII usque ad a. MCCLXVI*, eds. Jindřich Šebánek, Sáša Dušková, Praha 1974, no. 195. The document was addressed to the monastery of Litomyšl, not to the town itself; see Šebánek, Dušková, *Česká listina doby přemyslovské (Listina měst a jejich obyvatel)*, p. 100.

[54] In the document of Přemysl Otakar II from 1261 addressed to the monastery of Opatovice, the serf town Přelouč is granted the usage of Magdeburg law; see Šebánek, Dušková, *Česká listina doby přemyslovské (Listina měst a jejich obyvatel)*, p. 101. Undoubtedly, such law must had already been in use in Eastern Bohemia.

[55] Marie Bláhová, *Historická chronologie*, Praha 2001, p. 267.

[56] Among the abundant literature on this topic, the following publications should be mentioned: *Přemyslovci. Budování českého státu*, eds. Petr Sommer, Dušan Třeštík, Josef Žemlička, Praha 2009; Josef Žemlička, *Do tří korun. Poslední rozmach Přemyslovců (1278–1301)*, Praha 2017 (Česká historie, 34).

[57] Jaromír Mikulka, *Dějiny Hradce Králové do roku 1850*, vol. I/1: *Od nejstarších dob do roku 1526*, Hradec Králové 1994, p. 81.

[58] Among the Polish authors who wrote about municipal chancelleries, especially worth attention are: Marian Friedberg, *Kancelaria miasta Krakowa do połowy XVIII w.*, „Archeion",

Undoubtedly, in this period, rapid development occurred, supported by a combination of the favorable natural conditions, location on a crossroads of trade routes and the effect of Magdeburg law. It was in Wrocław where the council book was kept since 1287. The first file includes accounting records, statuses, and a list of councilors and sworns from 1287–1292. It has a mixed character and it is supposed to have been bound to the book ex post. The first known scribe working in the services of the city in the years 1287–1299 was Wilhelm of Sienic, listed as "notarius civitatis"[59]. From 1299, the book of accounting was kept and it was called *Henricus pauper*[60]. The agenda expanded and a second municipal notary is documented from 1303[61]. Soon after 1306, the first local book of privileges (in Polish "kopiarz") was founded and it contained the documents from the period of 1261–1326[62]. Starting from 1361, a book called *Secundus liber* was used for recording of burghers' rights. However, there is no surviving *liber primus*[63]. It is precisely the existence of this earlier court book that is extremely important for our considerations, and it should be given due attention in the future, in connection with the beginnings of the Bohemian municipal court books based on Magdeburg law.

From the above, it is evident that the institution of municipal books was developed in Wrocław milieu at the latest from the 1280s[64]. If we accept the possible

24 (1955), pp. 277–304; idem, *Kancelaria miasta Kazimierza pod Krakowem 1355–1802*, „Archeion", 36 (1962), pp. 137–170; Helena Piskorska, *Organizacja władz i kancelarii miasta Torunia do 1793 r.*, Toruń–Łódź 1956 (Roczniki Towarzystwa Naukowego w Toruniu, 59/2); Irena Radtke, *Kancelaria miasta Poznania do roku 1570*, Warszawa 1967; Maria Stankowa, *Kancelaria miasta Lublina XIV–XVIII w.*, Warszawa 1968; Bożena Wyrozumska, *Kancelaria miasta Krakowa w średniowieczu*, Kraków 1995 (Rozprawy Habilitacyjne Uniwersytetu Jagiellońskiego, no. 308); Janusz Łosowski, *Kancelarie miast szlacheckich województwa lubelskiego od XV do XVIII wieku*, Lublin 1997; Marcin Starzyński, *Średniowieczny Kazimierz, jego ustrój i kancelaria*, Kraków 2015 (Monografie Towarzystwa Naukowego Societas Vistulana, 3).

[59] Ewa Wółkiewicz, *„Viri docti et secretorum conscii". Personel kancelaryjny Wrocławia w późnym średniowieczu*, „ Śląski Kwartalnik Historyczny Sobótka", 61 (2006), 1, p. 24.

[60] *Henricus pauper. Rechnungen der Stadt Breslau von 1299–1358, nebst zwei Rationarien von 1386 und 1387, dem liber imperatoris vom Jahre 1377 und den ältesten Breslauer Statuten*, Hrsg. Conrad Grünhagen (*Codex diplomaticus Silesiae*, Bd. 3), Breslau 1860.

[61] Wółkiewicz, *„Viri docti et secretorum conscii"*, p. 24.

[62] Bronisław Turoń, *Najstarszy kopiarz miasta Wrocławia*, „Śląski Kwartalnik Historyczny Sobótka", 15 (1960), pp. 183–192.

[63] The latest reference to it in the Bohemian context: Hana Pátková, *Úvodní studie*, [in:] *Liber vetustissimus Antiquae Civitatis Pragensis 1310–1518. Edice*, eds. eadem, Věra Smolová, Aleš Pořízka, Praha 2011 (Documenta Pragensia Monographia, vol. 25), p. 51.

[64] Of the researchers who have paid greater attention to the Wrocław municipal chancellery in the last two decades, Ewa Wółkiewicz should be mentioned, who explored the issue of late medieval staff employed there and summarized the findings to date on the beginnings of the municipal scribes; see Wółkiewicz, *„Viri docti et secretorum conscii"*, pp. 21–43). The work preserved in the

influence of the Silesian region on Hradec and its municipal official activities, then the turn of the 13th and 14th century would seem the latest time for the reception of information on the way of keeping the court books.

The impact of Wrocław should be neither overestimated nor edged out. The well-developed foreign towns that were in contact with Bohemian towns through trade connections, especially the exemplary towns, from whence the knowledge of town law and of the municipal book institution was spread by German-speaking colonists, together with the increasing town needs, contributed to the emancipation procedure of town councils' formation, as well as to the development of official written activities and the establishment of municipal books. We can assume that the most advanced Bohemian towns, in which development of juridical life and economy was particularly pronounced, were among the first inspired by the foreign towns. Hradec was evidently influenced by the incoming colonists from the Silesian area, especially from Wrocław, where the knowledge of Magdeburg law had become widespread even before the Mongol invasion[65]. In the second stage, starting at the beginning of the 14th century, one could observe both the direct impact of foreign countries (highly likely Silesian influence due to its geographic location and its own more advanced urban needs) and modification of the adopted examples from abroad according to local experience. In the next stage, Hradec, which at that time was still among towns influenced by Magdeburg law, was undoubtedly inspired by Litoměřice, a town in turn inspired directly by Magdeburg, where the town books were kept evidently as early as in 1215. It was the place from where Litoměřice requested to be sent the written version of the Magdeburg law (a copy was sent to them in March 1282)[66]. Unfortunately, we do not have a single finding that would confirm that the municipal court book would have been established on the basis of this event, which would later become a model for the earliest court book in Hradec (Králové). To be correct, we cannot completely rule out this variant either; however, Hradec's ties to the Silesian region again rather confirm our assumption that until the beginning of the 14th century, the dominant influence is from abroad

manuscript, kept in the State Archives in Wrocław, still maintains its importance: Władysław Pyrek, *Kancelaria miejska Wrocławia w średniowieczu (do 1526 r.)*.

[65] One should bear in mind that Wrocław served as a connecting link between the principal seat of the high court for the Silesian and Moravian towns functioning under the Magdeburg law; František Hoffmann, *K oblastem českých práv městských*, „Studie o rukopisech", 14 (1975), p. 47.

[66] In 1262, Přemysl Otakar II. issued a document for Litoměřice citizens ratifying exceptional rights so they would not have to submit their issues to the Prague court or *cúda*, but they were to be judged by the ruler or a nobleman in charge, in accordance with the Magdeburg law (CIM II, no. 11).

in the case of municipal law formation in the main legal centers of the Bohemian Magdeburg law region (Hradec and Litoměřice), and such influence can also be observed in the emergence of the first court books. This timeframe also corresponds to the fact that the assumption of the transcript contributed to the finalization of the formation of the High Court tribunal in Litoměřice supposedly at the beginning of the 14th century; from then on, the beginning of the dominance of the town of Litoměřice as the main center of Magdeburg law in Bohemia is indisputable[67]. The presented model of town law spreading, based predominantly on the foreign influence and followed by the domestic inspiration afterwards, should be remembered during the future explanation of Hradec medieval administration of the book stock reconstruction.

The information on the Silesian impact that can help to understand the beginning of Hradec written records in a court book might be supplemented by the fact that the ties between Hradec and Nový Bydžov can be proved by the records in the Nový Bydžov book, where a man from Hradec, one of the colonists who settled in Bydžov – Herbord from Hradec ("Herbordum de Grecz") – is mentioned by Hradec sworns[68]. As court records keeping had already had a multiyear tradition, he might have been the one who came up with the idea to establish the book. The ties to Hradec are also proven by the fact that Nový Bydžov fell under the cognizance of subordinate stool dating back to the first half of the 14th century.

There are other court books of this type within the Magdeburg law reach in Eastern Bohemia which can be used as another proof supporting an enormous impact of the Magdeburg law on the beginnings of municipal court books establishment. We might also mention the Jičín court book, established in the 1360s. Its editor Ferdinand Menčík claimed that there was a precedent book that did not

[67] Establishing schools in Litoměřice undoubtedly had a significant impact – especially the capitular school spread literacy and awareness of law throughout the Litoměřice milieu; see Tomas, Hrubá, *Liber Civitatis Litomericensis (1341)–1562*, pp. 16–19. We have only a vague idea about Hradec school system in that period. The earliest record about school existence is from 1271. We know nothing about the quality of education in those schools. Classes were probably held in the Mýto suburb, in a school at the Church of St. Anthony. We must also mention the Minorites and Dominican monastic milieu, where education took place (Mikulka, *Dějiny Hradce Králové do roku 1850*, vol. I/1, p. 69.) In 1387, Wenceslas IV prohibited the towns that implemented the Magdeburg law to appeal to Magdeburg. The appeals were to be directed to the local high courts with Litoměřice as the principal seat (Zdeňka Hledíková, *Městská správa*, [in:] *Dějiny správy v českých zemích od počátků státu po současnost*, eds. *eadem*, Jan Janák, Jan Dobeš, Praha 2005, p. 204).

[68] *Kniha svědomí*, p. 14.

survive[69]. Jičín belonged under the Nymburk law, where a fragment of a court book from 1363–1364 has survived[70]. Nymburk was situated on the Silesian route and it belonged under the Magdeburg law. Another book from East Bohemian region – the Česká Třebová town book[71] – can also be considered as representing the Nový Bydžov type. This book at its beginning describes some regulations from an older book and thus it displays two books written one after the previous one. The beginning of this surviving book pertains to the years 1400–1403. The book very lively depicts the complex procedure of town council emancipation. The initial part can be considered a court book, the middle one seems to be a combination of court and council book and the last part resembles a council book. There was no obligation of putting records into court books until the second half of the century and it was just up to individuals involved whether they wanted to ensure their rights this way[72].

It is generally known that the New Bydžov book represents another development line compared to the Prague book established by the scribe Jindřich, who became a scribe around 1282. In his rendering, the book was just an instrument of registration and administration, without a competence as a legal document[73]. The book may have been established just due to the outstanding personality of the scribe Jindřich and as no continuator was found, it just got ahead with a common way of development. As for New Bydžov and possibly Hradec as well, following the Magdeburg law played the main role and this law stipulated the establishment of municipal book institution. Undoubtedly, there was a considerable impact of foreign countries. This is the main difference between the two juridical areas formed in Bohemia territory, or more precisely – between their most progressive representatives. The difference was fully visible at the turn of 13th and 14th century when court records appeared at the reeve court in the area within the Magdeburg law reach – most likely in Hradec and probably in Litoměřice as well, as Litoměřice took over the

[69] *Soudní kniha města Jičína (od roku 1362 do roku 1407*), ed. Ferdinand Menčík, Jičín 1898, pp. IV–V. The issue of Jičín court book is also discussed by Jindřich Francek, *Soudní kniha města Jičína z let 1457–1547*, „Východočeský sborník historický", 2 (1992), pp. 57–82.

[70] Karel Dolista, *Předhusitský Nymburk a jeho nejstarší kniha městského soudu*, „Sborník archivních prací", 26 (1976), pp. 139–202.

[71] Jindřich Růžička, *O knize města České Třebové z předhusitské doby*, „Sborník archivních prací", 4 (1954), pp. 102–140. The edition by Štěpán Gilar: *Městská kniha České Třebové 1375–1488*, ed. Štěpán Gilar, Ústí nad Orlicí 2000.

[72] Cf. the pioneering Czech study by Václav Vojtíšek, *O studiu městských knih českých*, [in:] *idem*, *Výbor rozprav a studií*, pp. 52–85.

[73] With approval of Nový, *Městská diplomatika*, p. 160.

Magdeburg model[74]. At the beginning and throughout the 14th century, these differences started to fade away due to more intensive emancipation procedure of the board of sworns and consequently the existence of council books that might be considered to have domestic origin. Well known *Liber vetustissimus*[75], the earliest surviving Bohemian municipal book, was induced by the town council of Prague in 1310 and then it turned into a combined court and council book (and later on into a remembrance book). It is a unique example of a book bearing a council character from its beginning and it is typical for medieval cities[76].

Other towns also started to keep remembrance books, typically containing all kinds of records (property assignments, town calculations, commemorative records, transcripts of privileges etc.). In many cases, they represent the starting point of the further development of town books keeping system[77]. Around the 16th century, in more prominent towns, perception of the term "remembrance book" changed; from then on such books contained written records important for the town in a general aspect[78]. The earliest records in Hradec milieu dating back from 1540 were used for formation of the remembrance book of the early modern period model in the 1560s[79].

---

[74] J. Tomas sets the beginnings of municipal book in Litoměřice after the Magdeburg law book form takeover in 1282. However, it is disputable if "this deed proves the citizens' interest in written records in the form of books"; see Tomas Hrubá, *Liber Civitatis Litomericensis (1341)–1562*, p. 20. If J. Tomas deals with the issue of taking records in other municipal matters, gradual introduction of remembrance books must be considered and that may have been followed by the book (1341)–1562, showing the features of a town hall book. The previous book could have still been a mixed, unorganized one. It is all just speculation, but it shows that Litoměřice went through the same development process as Hradec, only the original source of inspiration was from somewhere else. Due to Litoměřice geographic location, it was influenced directly by Magdeburg, while Hradec was influenced by Silesia.

[75] The latest reference can be found in: *Liber vetustissimus Antiquae Civitatis Pragensis* (see note 63 above). The author discussed this topic in the study of the same title: Jindřich Tomas, *Liber vetustissimus Antiquae Civitatis Pragensis. Život jedné středověké městské knihy*, „Český časopis historický", 105 (1997), pp. 393–405.

[76] Nový, *Městská diplomatika*, p. 171. The earliest surviving Olomouc book was established in 1343 and put into practice in 1350. For 1350–1384, it can be described as combined court and council book, and it can be considered to be purely a court one from 1385; *Nejstarší městská kniha olomoucká (liber actuum notabilium) z let 1343–1420*, ed. Vladimír Spáčil, Olomouc 1982, p. 25.

[77] The latest and the most profound study of the medieval remembrance books: Sulitková, *Vývoj městských knih*, p. 66–70.

[78] Nový, *Městská diplomatika*, p. 170–171.

[79] AMHK, *Kniha pamětní 1532–1757* (= according to the diplomatics analysis, it is referred to as a Remembrance book ca. 1540–1757), inv. no. 307, book no. 18. The latest study of the remembrance books is written by Marie Wasková, *Liber memorabilum Starého Města pražského z let 1631–1648 (1656)*, „Sborník archivních prací", 67 (2007), pp. 574–706, the author discussed the medieval developments as well.

Let us go back to the 14th century and trace whether a medieval remembrance book appeared in the Hradec milieu, with regard to its significance and the emancipation of the board of sworns. This excursus is important for us to understand the beginnings of Czech town books, as in this period not only reeve court records appear, but also records initiated by the council. Two pieces of evidence were found which prove the existence of the local remembrance book within the scope of the research of Hradec state of affairs. The prior evidence is from a municipal document dated 1329, preserved due to an insert "ex libro erectionum"[80]. This document, concerning Hradec widow's bequest "Gerdrout dy Soffranin", contains the following passage: "[...] vnd so vil me wer dysen brief hat, daz den keyn brief noch der stat buech, noch keyn gelubde nicht brechn mak en nucze czu dem erstn seyne craft haben [...]"[81]. The record implies, in accordance with our presumption, that Hradec inhabitants were aware of the municipal books institution. We can suppose that it was possible to enter bequests in this kind of municipal book. Though there is no detailed specification of the book, the wording makes it clear that this book was well known in the town at that time. In consequence of the presumption that the Nový Bydžov book was inspired by the unpreserved Hradec book which was presented as a court one, a question arises whether the municipal book dated 1329 could be considered a remembrance book. The second incidence of the municipal book comes from the time when the council scribe Fridrich was in office; he established a specialized book of bequests (unfortunately, unpreserved). He entered into this book pious bequests of Hradec inhabitants to the St. Anthony's Hospital, to the Church of St. Holy and its St. Laurence's Alter and to the St. Ann's Hospital – and all this was proved in the second half of the 18th century by Karl Joseph Biener, who obtained these information "aus dem alten Stadbuche"[82] and "ex antique libro civitatis"[83]. If we can consider Biener's deposition trustworthy, it might mean that our assumptions of Hradec municipal official written activities development were confirmed and we can consider the 1320s as the time when Hradec town office already existed, though in a simple form and connected with a reeve's scribe probably fulfilling the role of a town council scribe.

[80] *Libri erectionum Archidioecesis Pragensis saeculo XIV. et XV.*, Liber IV: *(1390–1397)*, ed. Clemens Borový, Praha 1883, no. 856.

[81] *Ibidem.*

[82] Karl Joseph Biener von Bienenberg, *Geschichte der Stadt Königgrätz*, Prag 1780, p. 247.

[83] *Ibidem*, p. 248.

It is therefore possible to speculate further: The scribe Fridrich in his book of bequests put down the references to the years 1310, 1313, 1314, 1315, and 1322; it means references from before 1329. As the records at this time were not binding, some of them may have been created retroactively. Another interpretation sets the existence of the old municipal book into the second decade of the 14th century. The boldest assumption could consider 1310 as evidence about this book existence. We can do nothing else than claim that it is impossible to solve the issue without any other piece of evidence. Nevertheless, signs of written records activities are beginning to appear in this period. Undoubtedly, the queen-widow Elisabeth Rejčka's presence in 1308–1318 in Hradec, which was her dowry town, must have played an important stimulative role.

Let us go back to Biener's quotation again: If the scribe Fridrich gathered the data for his book of bequests "aus dem alten Stadbuche" and "ex antique libro civitatis", it suggests that the book was not used for entering new records any more at that time. It could have been him who established a new remembrance book, the one with a more complex organization and subdivision (compare, e.g., with the Jihlava town scribe Václav (1398–1477), who established a new type of remembrance book there) and it may have preceded the other Hradec municipal book, established around the turn of the 15th century[84]. But neither this book was used as a source by Biener for his *Geschichte*. Both of them must have been destroyed before he stayed in Hradec. Though even the assumed court book was allegedly influenced by the Magdeburg law, coming to Hradec from Silesia, we are unable to prove it. The only tangible evidence of its existence is the surviving Nový Bydžov *Liber conscientiae 1311–1470.*

Concluding remarks

When summarizing the results of the above research, the fragmentary surviving material makes it impossible to decide exactly whether there was a proper official written activity represented by town's scribe in the town of Hradec in the 13th century, an activity laying the foundation to the town's office. In case of need, the Hradec citizens could use the service of the Minorites or perhaps the provincial

[84] *Památná kniha Olomoucká (kodex Václava z Jihlavy) z let 1430–1492, 1528*, eds. Libuše Spáčilová, Vladimír Spáčil, Olomouc 2004, p. 55. General development – cf.: Hoffmann, *Středověké město v Čechách a na Moravě,* pp. 421–422.

royal court called "cúda". The research corresponds fully to the recent explorations. However, the discovery of vital importance with respect to the reconstruction of the town law in Hradec milieu is the fact that in the late 13th century or at the very beginning of the 14th century, the earliest written records of legal actions at the Hradec reeve court were kept and they are likely to have given inspiration for the newly established *Liber conscientiae 1311–1470* of Nový Bydžov in 1311, the second earliest surviving Bohemian municipal book.

Therefore, it is evident that the establishment of the first Bohemian municipal court books was influenced by Magdeburg law. Consequently, it can be assumed that contacts with the advanced Silesian region played an important role in this case – for instance, in Wrocław, the management of municipal books has been documented as sources since the 1280s. This research has tried to show that in the 13th century, regarding municipal court books based on Magdeburg law, there was a dominant foreign influence (the town of Magdeburg influenced the development in Litoměřice, and Wrocław with high likelihood influenced Hradec). In the first decade of the 14th century at the latest, Litoměřice took over in dominance and thanks to its contacts with Magdeburg, reached the position of the Bohemian High Court for the area of Magdeburg law.

The unpreserved Hradec remembrance book, which clearly existed in 1329, was established due to the board of sworns' emancipation and the urban milieu's needs, and was influenced mainly by domestic affairs. This procedure was analogical in individual towns and reflects the prosperity and significance of the town itself. Those circumstances, supported by the scribe's activity (or later by the elder scribe's activity), form the background suitable for some other specialized books' establishment.

STRESZCZENIE

Artykuł traktuje o początkach kancelarii miejskiej w Hradcu Králové. Autorka podejmuje próbę udowodnienia, że śląskie doświadczenia w kształtowaniu biurokracji miejskiej wpłynęły – dzięki regularnym kontaktom śląsko-czeskim i czesko-śląskim – na powstanie pierwszej w tym mieście księgi sądowej opartej na prawie magdeburskim. Zapewne sama wiedza o tym systemie prawnym przeniknęła do rejonu hradeckiego ze Śląska, co przyczyniło się do dokonania lokacji miasta. Odkryciem najbardziej znaczącym dla zrekonstruowania systemu prawa miejskiego w Hradcu Králové jest jednak ustalenie, że już na przełomie XIII i XIV w. przechowywano najstarsze pisemne świadectwa czynności prawnych hradeckiego sądu, a dokumenty te prawdopodobnie wpłynęły na kształt

Liber conscientiae 1311–1470 z Novego Bydžova, drugą najstarszą w pełni zachowaną czeską księgę miejską, którą spisywano od 1311 r. Można zatem założyć, że kontakty z bardziej zaawansowanym pod względem prawnym Śląskiem (we Wrocławiu istnienie ksiąg miejskich jest pewne już w latach 80. XIII w.) odegrały w tym przypadku dużą rolę. Badaczka starała się wykazać, że w XIII w. w Hradcu Králové księgi miejskie oparte na prawie magdeburskim powstawały przede wszystkim pod obcym wpływem (miasto Magdeburg wpływało na Litomierzyce i Wrocław, a te miasta z kolei na Hradec Králové). Najpóźniej w pierwszej dekadzie XIV w. Litomierzyce stały się siedzibą Czeskiego Wysokiego Trybunału dla terenów objętych prawem magdeburskim.

BIBLIOGRAFIA / REFERENCES

Archiv Národního muzea

Sbírka pergamenů, Perg-A312, *Fragment knihy privilegií města Hradce Králové [1406]*.

Topografická sbírka F, Hradec Králové, *Počty purkmistrů 1504*.

State Regional Archive in Zámrsk, State District Archive in Hradec Králové, Archive of Hradec Králové

Berní rejstřík 1398–1402–1403, inv. no. 290, book no. 1.

Kniha městských počtů 1497, inv. no. 5146, book no. 3780.

Kniha pamětní 1532–1757, inv. no. 307, book no. 18.

Listiny a listy, inv. no. 1, carton no. 1.

Registra luhů a luk v *Lochenicích 1519–1521,* inv. no. 291a, book no. 2a.

Rejstřík na prodej dřeva 1508, inv. no. 46, carton no. 35.

Codex diplomaticus et epistolaris Regni Bohemiae, vol. 5, part 1: *Inde ab a. MCCLIII usque ad a. MCCLXVI*, eds. Jindřich Šebánek, Sáša Dušková, Praha 1974.

Codex iuris Bohemici, vol. 2, pars 2, ed. Hermenegildus Jireček, Praha 1870.

Codex iuris municipalis regni Bohemiae, vol. 1: *Privilegia civitatum Pragensium*, ed. Jaromír Čelakovský, Praha 1886.

Codex iuris municipalis regni Bohemiae, vol. 2: *Privilegia regalium civitatum provincialium Regni Bohemiae annorum 1225–1419*, ed. Jaromír Čelakovský, Praha 1895.

Druhá kniha provolací desk dvorských z let 1394–1410, ed. Gustav Friedrich, Praha 1935 (Archiv český, vol. 35).

Formulář biskupa Tobiáše z *Bechyně (1279–1290)*, ed. Jan Bedřich Novák, Praha 1903 (Historický archiv, no. 22).

Henricus pauper. Rechnungen der Stadt Breslau von 1299–1358, nebst zwei Rationarien von 1386 und 1387, dem liber imperatoris vom Jahre 1377 und den ältesten Breslauer Statuten, Hrsg. Conrad Grünhagen (*Codex diplomaticus Silesiae*, Bd. 3), Breslau 1860.

Kniha svědomí města Nového Bydžova z *let 1311–1470*, ed. Jan Kapras, Nový Bydžov 1907.

Libri erectionum Archidioecesis Pragensis saeculo XIV. et XV., Liber IV: *(1390–1397)*, ed. Clemens Borový, Praha 1883.

Liber vetustissimus Antiquae Civitatis Pragensis 1310–1518. Edice, eds. Hana Pátková, Věra Smolová, Aleš Pořízka, Praha 2011 (Documenta Pragensia Monographia, vol. 25).

Městská kniha České Třebové 1375–1488, ed. Štěpán Gilar, Ústí nad Orlicí 2000.

Nejstarší městská kniha olomoucká (liber actuum notabilium) z let 1343–1420, ed. Vladimír Spáčil, Olomouc 1982.

Památná kniha Olomoucká (kodex Václava z *Jihlavy) z let 1430–1492, 1528*, eds. Libuše Spáčilová, Vladimír Spáčil, Olomouc 2004.

První kniha provolací desk dvorských z let 1380–1394, ed. Gustav Friedrich, Praha 1921 (Archiv český, vol. 31).

Regesta diplomatica nec non epistolaria Bohemiae et Moraviae, part 2: *Annorum 1253–1310*, ed. Josef Emler, Praha 1882.

Soudní kniha města Jičína (od roku 1362 do roku 1407), ed. Ferdinand Menčík, Jičín 1898.

Bělina Pavel, *Ze správní a hospodářské agendy města Hradce Králové ve 14. a na počátku 15. století*, „Sborník archivních prací", 23 (1973), pp. 159–191.

Biener von Bienenberg Karl Joseph, *Geschichte der Stadt Königgrätz*, Prag 1780.

Bily Inge, Carls Wieland, Gönczi Katalin, *Sächsisch-magdeburgisches Recht in Polen. Untersuchung zur Geschichte des Rechts und seiner Sprache*, Berlin 2011 (Ius Saxonico-Maideburgense in Oriente, Bd. 2).

Bláha Radek, *Putování po hradeckých středověkých kostelech a klášterech*, Hradec Králové 2008.

Bláhová Marie, *Historická chronologie*, Praha 2001.

Czechowicz Bogusław, *Böhmische Erbfolge und Breslau in den Jahren 1348–1361. Kunst und Geschichte auf Wegen und Holzwegen der Historiographie*, Červený Kostelec 2013.

Dolista Karel, *Předhusitský Nymburk a jeho nejstarší kniha městského soudu*, „Sborník archivních prací", 26 (1976), pp. 139–202.

Dušková Sáša, Účast *měst a jejich obyvatel na diplomatické činnosti*, „Acta Universitatis Carolinae. Philosophica et historica", 1, „Z pomocných věd historických", 10 (1992), pp. 67–70.

Dvořák Miloš, *Městská správa* v *Českém Brodě a její písemnosti do roku 1623*, „Sborník archivních prací", 32 (1982), pp. 170–224.

Fiala Zdeněk, *Desky zemské a dvorské*, [in:] *Česká diplomatika do roku 1848*, eds. Jindřich Šebánek, Zdeněk Fiala, Zdeňka Hledíková, Praha 1984, pp. 134–143.

Francek Jindřich, *Soudní kniha města Jičína z let 1457–1547*, „Východočeský sborník historický", 2 (1992), pp. 57–82.

Friedberg Marian, *Kancelaria miasta Kazimierza pod Krakowem 1355–1802*, „Archeion", 36 (1962), pp. 137–170.

Friedberg Marian, *Kancelaria miasta Krakowa do połowy XVIII w.*, „Archeion", 24 (1955), pp. 277–304.

Furdal Antoni, *Kontakty polsko-czeskie na tle polityki międzynarodowej*, [in:] *Wrocław w Czechach, Czesi we Wrocławiu. Literatura – język – kultura*, red. Zofia Tarajło-Lipowska, Jarosław Malicki, Wrocław 2003, pp. 191–199.

Haas Antonín, *Archiv* České *koruny 1158–1935. Inventory*, Praha 1901.

Hledíková Zdeňka, *Městská správa*, [in:] *Dějiny správy v českých zemích od počátků státu po současnost*, eds. *eadem*, Jan Janák, Jan Dobeš, Praha 2005, pp. 202–228.

Hoffmann František, *K oblastem českých práv městských*, „Studie o rukopisech", 14 (1975), pp. 27–67.

Hoffmann František, *Středověké město v Čechách a na Moravě,* Praha 2009.

Holá Mlada, *Kancelář vratislavského hejtmanství za vlády Jana Lucemburského a Karla IV.*, Praha 2011.

Kejř Jiří, *Vznik městského zřízení v českých zemích*, Praha 1998.

Łosowski Janusz, *Kancelarie miast szlacheckich województwa lubelskiego od XV do XVIII wieku*, Lublin 1997.

Magdeburské právo, [in:] *Ottův slovník naučný. Illustrovaná encyklopaedie obecných vědomostí*, vol. 16: *Líh–Media*, Praha 1900, pp. 593–594.

Mikulka Jaromír, *Dějiny Hradce Králové do roku 1850*, vol. I/1: *Od nejstarších dob do roku 1526*, Hradec Králové 1994.

Mužík Petr, *Městská kancelář, správa a hospodářské poměry* v *Domažlicích v 16. a 17. století*, „Sborník archivních prací", 27 (1977), pp. 53–109.

Myśliwski Grzegorz, *Wrocław i Ratyzbona. Kontakty gospodarcze w XIII–XV w.*, „Śląski Kwartalnik Historyczny Sobótka", 61 (2006), 2, pp. 225–248.

Nikolicza Erika, *W sprawie pośrednictwa Wrocławia i Zgorzelca w przekazywaniu prawa magdeburskiego do Budy*, „Śląski Kwartalnik Historyczny Sobótka", 69 (2014), 1, pp. 23–36.

Nový Rostislav, *Městská diplomatika v Čechách a na Moravě do poč. 16. stol.*, [in:] *Česká diplomatika do roku 1848*, eds. Jindřich Šebánek, Zdeněk Fiala, Zdeňka Hledíková, Praha 1984, pp. 156–176.

Nový Rostislav, *Soupis městských knih českých od roku 1310 do roku 1526. Katalog*, Praha 1963 (Acta Universitatis Carolinae. Philosophica et Historica, 4).

Pátková Hana, *Úvodní studie*, [in:] *Liber vetustissimus Antiquae Civitatis Pragensis 1310–1518. Edice*, eds. *eadem*, Věra Smolová, Aleš Pořízka, Praha 2011 (Documenta Pragensia Monographia, vol. 25), pp. 9–68.

Piskorska Helena, *Organizacja władz i kancelarii miasta Torunia do 1793 r.*, Toruń–Łódź 1956 (Roczniki Towarzystwa Naukowego w Toruniu, 59/2).

Přemyslovci. Budování českého státu, eds. Petr Sommer, Dušan Třeštík, Josef Žemlička, Praha 2009.

Pyrek Władysław, *Kancelaria miejska Wrocławia w średniowieczu (do 1526 r.)*, manuscript in the State Archives in Wrocław.

Radtke Irena, *Kancelaria miasta Poznania do roku 1570*, Warszawa 1967.

Růžička Jindřich, *O knize města České Třebové* z *předhusitské doby*, „Sborník archivních prací", 4 (1954), pp. 102–140.

Šebánek Jindřich, Dušková Sáša, *Česká listina doby přemyslovské (Listina měst a jejich obyvatel)*, „Sborník archivních prací", 6 (1956), pp. 99–160.

Šebánek Jindřich, Dušková Sáša, *Česká listina* v *době přemyslovské*, [in:] *Česká diplomatika do roku 1848*, eds. Jindřich Šebánek, Zdeněk Fiala, Zdeňka Hledíková, Praha 1984, pp. 83–108.

Šimeček Zdeněk, *Městská listina ve středověkých Českých Budějovicích*, „Sborník historický", 16 (1968), pp. 49–73.

Slavíčková Pavla, *Recepce práv městských Království českého ve městech sasko-magdeburského práva v Čechách na Moravě*, [in:] *Městské právo ve střední Evropě. Sborník příspěvků z mezinárodní právnické konference „Práva městská Království českého" z 19.–21. září 2011, Praha*, eds. Karel Malý, Jiří Šouša jr., Praha 2013, pp. 83–94.

Sobotková Marie, *Ze vztahů mezi městy Vratislaví a Olomoucí (I. do roku 1650)*, [in:] *Wrocław w Czechach, Czesi we Wrocławiu. Literatura – język – kultura*, red. Zofia Tarajło-Lipowska, Jarosław Malicki, Wrocław 2003, pp. 290–297.

Spáčil Vladimír, *Písaři a kanceláře města Olomouce do roku 1786*, Olomouc 2001.

Stankowa Maria, *Kancelaria miasta Lublina XIV–XVIII w.*, Warszawa 1968.

Starzyński Marcin, *Średniowieczny Kazimierz, jego ustrój i kancelaria*, Kraków 2015 (Monografie Towarzystwa Naukowego Societas Vistulana, 3).

Sulitková Ludmila, *Vývoj městských knih v Brně ve středověku (v kontextu vývoje městských knih v českých zemích)*, Praha 2004 (Práce z Archivu akademie věd. Řada B, 17).

Tomas Jindřich (in collaboration with Michaela Hrubá), *Liber Civitatis Litomericensis (1341)–1562. Nejstarší městská kniha a její vztah k písemnostem v Litoměřicích od 11. do 16. století*, [in:] *Městská kniha Litoměřic (1341)–1562 v kontextu písemností městské kanceláře*, eds. Barbora Kocánová *et al.*, Ústí nad Labem 2006 (Libri civitatis, 3), pp. 9–32.

Tomas Jindřich, *Liber vetustissimus Antiquae Civitatis Pragensis. Život jedné středověké městské knihy*, „Český časopis historický", 105 (1997), pp. 393–405.

Turoń Bronisław, *Najstarszy kopiarz miasta Wrocławia*, „Śląski Kwartalnik Historyczny Sobótka", 15 (1960), pp. 183–192.

Vojtíšek Václav, *K počátkům městských knih pražských*, [in:] *idem*, *Výbor rozprav a studií*, ed. Zdeněk Fiala, Praha 1953, pp. 229–239.

Vojtíšek Václav, *O studiu městských knih českých*, [in:] *idem*, *Výbor rozprav a studií*, ed. Zdeněk Fiala, Praha 1953, pp. 52–85.

Vojtíšková Jana, *Počátky (královéhradecké městské diplomatické činnosti a její středověký vývoj*, [in:] *eadem*, Vít Šebesta, *(Královéhradecké městské kanceláře do roku 1620*, Hradec Králové–Ústí nad Orlicí 2013, pp. 17–106.

Vojtíšková Jana, *Středověké a raně novověké městské kanceláře: široké téma pro široké využití*, „Sborník archivních prací", 68 (2018), 1, pp. 85–93.

Wasková Marie, *Liber memorabilum Starého Města pražského z let 1631–1648 (1656)*, „Sborník archivních prací", 67 (2007), pp. 574–706

Wółkiewicz Ewa, *„Viri docti et secretorum conscii". Personel kancelaryjny Wrocławia w późnym średniowieczu*, „ Śląski Kwartalnik Historyczny Sobótka", 61 (2006), 1, pp. 21–43.

Wyrozumska Bożena, *Kancelaria miasta Krakowa w średniowieczu*, Kraków 1995 (Rozprawy Habilitacyjne Uniwersytetu Jagiellońskiego, no. 308).

Žemlička Josef, *Do tří korun. Poslední rozmach Přemyslovců (1278–1301)*, Praha 2017 (Česká historie, 34).

https://www.saw-leipzig.de/de/projekte/das-saechsisch-magdeburgische-recht-als-kulturelles-bindeglied-zwischen-den-rechtsordnungen-ost-und-mitteleuropas

ABOUT THE AUTHOR

Doc. PhDr. Jana Vojtíšková, Ph.D. works in the Department of Auxiliary Historical Sciences and Archival Sciences at the University of Hradec Králové (the Czech Republic). She specializes in medieval and early modern urban history, medieval and early modern municipal diplomatics and administrative system, the Hradec District Burgrave's Tribunal. She also deals with the Czech language's development in the 15–17th centuries, editorial theory and practice. She cooperated on *The Vladislaus Constitution and Related Sources* from 1500, 1517 and 1524 and *The Municipal Rights of the Kingdom of Bohemia* from 1579 by Pavel Kristian of Koldin. E-mail address: jana.vojtiskova@uhk.cz

DOI: 10.34616/SKHS.2020.4.33.46

CC BY ND

Śląski Kwartalnik Historyczny Sobótka
Rocznik LXXV (2020), 4
e-ISSN 2658-2082 | PL ISSN 0037–7511

DAVID RADEK
Slezská univerzita v Opavě
Ústav historických věd
ORCID: 0000-0002-4267-341X

NEZNÁMÁ EPIZODA ZE ŽIVOTA BOLKA IV. OPOLSKÉHO. K INTERPRETACI LISTINY ALBERTA ZE ŠTERNBERKA Z ROKU 1392[1]

UKNOWN EPISODE FROM THE LIFE OF BOLKO IV OF OPOLE. TOWARDS INTERPRETATION OF THE DOCUMENT BY ALBERT OF ŠTERNBERK FROM 1392

Abstract: The present study deals with the youth of Bolko IV of Opole who has not yet received much attention in historiography. Using a hitherto unknown source, the author points to the small role played by the Opole prince in Sigismund of Luxembourg's war against the Turks in 1392.

Keywords: Bolko IV of Opole, Vladislav II of Opole, Zikmund of Luxembourg, Piast dynasty

Při pohledu na dosavadní literaturu věnovanou opolským knížatům pozdního středověku se zdá, že postavě Bolka IV. Opolského (†1437) nebyla věnována výraznější pozornost a opolský Piastovec tak zůstal ve stínu svého slavnějšího strýce Vladislava II. Opolského (†1401), případně staršího bratra Jana Kropidla (†1421), biskupa kujavského nebo svého vlastního syna Bolka V. Opolského (†1460). Zejména postava posledního jmenovaného dominuje pracím o dějinách opolského knížectví v patnáctém století. Tato skutečnost je dána jednak stavem dochovaných pramenů, kdy zejména dobové narativní prameny častěji hovoří o činech Bolka V.

[1] Tato studie využila databázi Czech Medieval Sources online, kterou poskytuje výzkumná infrastruktura LINDAT/CLARIAH–CZ (https://lindat.cz) podporovaná MŠMT ČR (projekt č. LM2018101).

nebo Vladislava II. Opolského, než o životě Bolka IV. Zatímco jeho strýc proslul jako palatin Uherského království a významná postava dobové mocenské mapy, jeho syn byl nechvalně znám co by husita, kacíř, či válečník, který se zúčastnil mimo jiné i tzv. války o Siewierz, čemuž také odpovídá množství odborných prací, které obou opolským knížatům historiografie věnovala[2]. Zájemce o životní osudy Bolka IV. se oproti tomu může opřít pouze o drobné biografické skicy z pera Kazimierza Jasińského nebo Stanisława A. Sroky[3]. Dokonce ani Jerzy Horwat v dějinách opolského knížectví do roku 1537 výrazněji neprohloubil naše znalosti o životě opolského zeměpána a jeho životní osudy líčí víceméně ve shodě s výše uvedenými biografickými medailony a ve svém líčení dává prostor spíše Bolkovu bratru Bernardovi, případně jeho synům Bolkovi V. a Mikuláši I.[4]

Předkládaný text si neklade za cíl představit komplexní biografickou studii Bolka IV. Opolského, jejím cílem je upozornit na dosud historiografií nereflektované souvislosti, které se vztahují k mládí opolského knížete, o kterém toho zatím, vzhledem ke stavu pramenů, příliš napsáno nebylo.

Bolek IV. Opolský byl druhým synem Boleslava III. Opolského, kterého zplodil s kněžnou Annou, o které toho mnoho nevíme[5]. Dosavadní dějepisectví předpokládalo, po vzoru Kazimierza Jasinského, že se Bolek IV. narodil někdy

[2] K Vladislavovi II. Opolskému srovnej komplexní biografii Jerzy Sperka, *Władysław książę opolski, wieluński, kujawski, dobrzyński, pan Rusi, palatyn Węgier i namiestnik Polski (1326/1330–8 lub 18 maja 1401)*, Kraków 2012. Případně reprezentativní sborník *Władysław Opolczyk jakiego nie znamy. Próba oceny w sześćsetlecie śmierci*, red. Anna Pobóg-Lenartowicz, Opole 2001 (Z dziejów kultury chrześcijańskiej na Śląsku, 21). Tam také odkazy na další literaturu. Bolek V. se dočkal několika biografických studií, srovnej Stanisław Brodko, *Piast – husyta. Książę opolski Bolko V i jego ród*, [in:] *Z dziejów postępowej ideologii na Śląsku w. XIV–XV*, red. Ewa Maleczyńska, Warszawa 1956, s. 68–97. Případně Władysław Dziewulski, *Herezja Bolka Opolskiego*, „Studia z Dziejów Kościoła Katolickiego", 1 (1960), 1, s. 181–193; *idem*, *Pierwszy wolnomyśliciel polski*, „Kwartalnik Opolski", 11 (1965), 2 (42), s. 5–14. Nově David Radek, *Bolek V. Opolský (okolo 1400–†1460). Život a legenda*, Opava 2018.

[3] Kazimierz Jasiński, *Rodowód Piastów śląskich. Piastowie wrocławscy, legnicko-brzescy, świdniccy, ziębiccy, głogowscy, żagańscy, oleśniccy, opolscy, cieszyńscy i oświęcimscy*, Kraków 2007, s. 575–576; Stanisław A. Sroka, *Bolesław IV*, [in:] *Piastowie. Leksykon biograficzny*, red. Stanisław Szczur, Krzysztof Ożóg, Kraków 1999, s. 762–763.

[4] V Horwatě práci není Bolkovi IV. věnován výraznější prostor – o jeho životě autor pojednal v kapitole „Bernard seniorem", což je nešťastné, protože do roku 1437 byl seniorem opolských Piastovců Bolek IV., který byl starší, viz Jerzy Horwat, *Księstwo opolskie i jego podziały do 1532 r. Książęta – miasta – Kościół – urzędy – własność prywatna*, Rzeszów 2002, s. 206–216. Týž autor sepsal také krátký biografický portrét Bolka IV., *idem*, *Książęta górnośląscy z dynastii Piastów. Uwagi i uzupełnienia genealogiczne*, Ruda Śląska 2005, s. 104–105.

[5] Stručně k její postavě Anna Pobóg-Lenartowicz, *Energiczne, władcze, pobożne. Księżniczek i księżnych opolskich portret (prawie) własny*, Opole 2016, s. 114.

mezi léty 1360–1367. Toto vymezení se zdá pravděpodobné, především pokud vezmeme v potaz listinu Jana Kropidly z roku 1383, která jako nedospělé syny Boleslava III. uvádí pouze Jindřicha a Bernarda[6]. Boleslav III. zemřel již o rok dříve, v roce 1382[7]. Dalším oprávněným předpokladem je silný vliv strýce Vladislava II. Opolského na děti zemřelého Boleslava III. a z dochovaných pramenů se zdá, že můžeme předpokládat silné vazby mezi Vladislavem a jeho synovci. Až na drobné výjimky nevíme o životě Bolka IV. v osmdesátých letech čtrnáctého století nic bližšího[8]. Na jistější půdu se badatelé dostávají až v závěru čtrnáctého století, kdy se se událo několik událostí, které značně ovlivnily životy opolských knížat, včetně Bolka IV., mimo jiné došlo také k jeho svatbě s Margaretou z Goricie, se kterou zplodil několik dětí, včetně již zmíněného Bolka V. či Mikuláše I.

Mocenské pozice Vladislava II. Opolského, naznačené na předchozích řádcích, se počátkem devadesátých let začaly hroutit, především z důvodu započatého konfliktu s polským králem Vladislavem II. Jagellou. Vladislav II. Opolský opíral svůj vzestup v předcházejících letech zejména o dobré vztahy s uherským a posléze také polským panovníkem Ludvíkem Uherským, který jej povýšil nejprve do úřadu uherského palatina a později reprezentoval královy zájmy také v Polském království, kde získal celou řadu majetků a vytvořil poměrně rozsáhlou doménu v oblasti Kujavska a Věluňska[9]. Jako cizinec narážel v obou zemích na nepřátelství tamní šlechtické obce. Po smrti krále Ludvíka (†1382) prosazoval v Uhrách lucemburskou kandidaturu a stejně se zachoval také v Polském království. Adeptem polského trůnu se měl stát Zikmund Lucemburský, zamýšlený král Uher. Lucemburské ambice narazily na razantní odpor polské šlechtické obce, která se postupně přiklonila ke kandidatuře Vladislava II. Jagelly. Sebevědomí a mocenský vzestup Vladislava II. Opolského je možno doložit také faktem, že si sám pohrával s myšlenkou ucházet se o polský trůn – jako Piastovec byl ostatně rodově spřízněn s polskou královskou linií. Ani tato varianta ale nenalezla podporu polské šlechty a opolský Piastovec se musel smířit se skutečností, že novým polským vladařem byl roku 1386 zvolen Vladislav II. Jagello.

[6] Jasiński, *Rodowód*, s. 575.

[7] *Ibidem*, s. 560.

[8] Drobné informace o Bolkově životě v tomto období viz *ibidem*, s. 575; Sroka, *Bolesław IV*, s. 762.

[9] Polskými državami opolského knížete se zabývala Joanna Karczewska, *Kujawsko-dobrzyńskie władztwo Władysława Opolczyka*, [in:] *Władysław Opolczyk jakiego nie znamy*, s. 53–59.

Vzhledem k vystupování Vladislava II. Opolského v předcházejících letech není velkým překvapením, že vztahy mezi ním a novým polským vladařem byly již od počátku značně komplikované. Postoj vůči novému panovníkovi Vladislav II. deklaroval již svou nepřítomností na jeho korunovaci, ačkoliv krátce poté se pokusil navázat vztahy s králem Vladislavem prostřednictvím sňatku své dcery s bratrem vladaře. Tento pokus ale nebyl příliš úspěšný a jejich vzájemné vztahy se i nadále zhoršovaly[10]. Opolskému knížeti přitížila snaha vyjednávat s řádem německých rytířů, což pobouřilo polskou šlechtu, i samotného krále. Jednání mezi opolským zeměpánem a řádem německých rytířů probíhala v době obnovení bojů na Litvě, což polský monarcha přirozeně chápal jako prvořadé ohrožení svého panství a případné spojenectví mezi Vladislavem II. Opolským a řádovým státem mohlo ohrozit jeho pozici v samotném Polském království[11]. Na jaře 1391 zastavil Vladislav II. Opolský Zlotoryi řádu německých rytířů za 6632 florénů, což polský panovník považoval za zradu a tento krok opolského knížete posloužil jako záminka k válce. Moderní bádání se obvykle shoduje v názoru, že krok Vladislava II. Opolský byl motivován spíše finančními potřebami než snahou zaplést se do konfliktu mezi Polským královstvím a řádovým státem[12]. Rozhodnutí o válečném tažení vůči opolskému zeměpánovi nejspíše padlo počátkem srpna 1391 v Krakově. Cílem útoku byly polské državy Vladislava II. Opolského. Soustředěnému tlaku polských vojsk, v jejichž čele stanul sám král, mohly oddíly opolského knížete jen obtížně čelit. Poté, co jagellonské vojsko zpacifikovalo Dobřínsko, obrátilo svou pozornost na Věluňsko, které padlo vzápětí. Opolský zeměpán tou dobou pobýval v Uhrách a nejspíš rychle pochopil, že tuto fázi války prohrál. Jak se zdá, ani jedna strana nepřistoupila k jednání o příměří, formálně tedy válka ukončena nebyla. Z krakovských městských účtů vyplývá, že polská strana opakovaně vysílala posly za Bolkem IV. Opolským, který události sledoval z bezpečí Opole. Zda obsahem těchto poselství byla nabídka k jednání o příměří, bohužel nevíme[13].

Je pravděpodobné, že v pozadí uherského pobytu Vladislava II. Opolského stála snaha získat na svou stranu Zikmunda Lucemburského. Jörg K. Hoensch upozornil na fakt, že Zikmund stál v pozadí událostí, které vedly ke ztrátě Vladislavových

[10] Podrobně Sperka, *Władysław książę opolski*, s. 156–187.

[11] *Ibidem*, s. 194.

[12] Jerzy Sperka, *Wojny króla Władysława Jagiełły z księciem opolskim Władysławem (1391–1396)*, Wodzisław Śląski 2011, s. 23.

[13] Podrobně *ibidem*, s. 21–43; Sperka, *Władysław książę opolski*, s. 196–208.

polských držav[14]. Uherský vladař podpořil Vladislavův plán na zastavení Zlotorye řádu německých rytířů. Obecně lze konstatovat, že Zikmund Lucemburský, podobně jako jeho otec či bratr Václav IV. podporoval řád německých rytířů a v devadesátých letech stranil spíše řádovému státu než Polskému království[15]. Vzhledem k vojenskému zásahu polského krále se opolský kníže odhodlal, nepochybně se souhlasem Zikmunda Lucemburského, k dalšímu kroku a nabídl řádu německých rytířů zástavu svých polských majetků, tedy území, které již fakticky neovládal. V květnu 1392 o zástavě území jednal Zikmundův posel s velmistrem řádu Konrádem Wallenrodem, narazil ale na odmítnutí, které velmistr odůvodnil poukazem na nejasné vlastnictví řečených území[16]. Po tomto odmítnutí opustil Vladislav II. Opolský Uhry a vypravil se na území řádového státu projednat zástavu osobně s velmistrem Konrádem. Součástí nabídky, kterou velmistrovi přednesl, byl nejspíše také plán na rozdělení Polského království, který inicioval Zikmund Lucemburský. Je otázkou, zda tento plán byl skutečně reálný nebo šlo pouze o způsob, jakým se Zikmund, resp. Vladislav II. Opolský, pokoušeli vyvíjet nátlak na polského panovníka[17]. Zatímco se opolský zeměpán vypravil na nebezpečnou cestu do Pruska, do Uher se nejspíše vypravil jeho synovec Bolek IV. Opolský, pokud tam již nepobýval společně se svým strýcem. Dosavadní literatuře byl uherský pobyt mladého opolského Piastovce neznámý, ale jednoznačně o něm hovoří dochované prameny. Na jaře roku 1392 Zikmund Lucemburský připravoval své první tažení proti osmanským Turkům, jež ohrožovali jižní hranici Uherského království, a, jak záhy uvidíme, Bolek IV. Opolský se jej jako jediný slezský kníže měl zúčastnit.

Zikmundovy války s Turky bývají obvykle vykládány prizmatem bitvy u Nikopole z roku 1396[18]. Nicméně křížová výprava z roku 1396 nebyla první

[14] Jörg K. Hoensch, *Kaiser Sigismund. Herrscher an der Schwelle zur Neuzeit 1368–1437*, München 1996, s. 77.

[15] Obecně ke vztahu Zikmunda Lucemburského a řádu německých rytířů László Pósán, *Sigismund und der Deutsche Orden*, [in:] *Das Zeitalter König Sigmunds in Ungarn und im Deutschen Reich*, Hrsg. Tilmann Schmidt, Péter Gunst, Debrecen 2000 (Történelmi Figyelö Könyvek, 8), s. 73–83. Zikmundem co byl arbitrem mezi řádovým státem a Polským královstvím se pro pozdější období zabýval Přemysl Bar, *Diplomacie, právo a propaganda v pozdním středověku. Polsko-litevská unie a Řád německých rytířů na kostnickém koncilu (1414–1418)*, Brno 2017 (Opera Facultatis Philosophicae Universitatis Masarykianae / Spisy Filozofické Fakulty Masarykovy Univerzity, 477).

[16] Podrobně Sperka, *Władysław książę opolski*, s. 209, případně Wilhelm Baum, *Císař Zikmund. Kostnice, Hus a války proti Turkům*, z nem. přeložili Danuše Martinová, Pavel Kocek, Praha 1996, s. 76.

[17] Sperka, *Władysław książę opolski*, s. 209–211.

[18] Literatura ke křížové výpravě, jež vyústila v porážku Zikmunda Lucemburského a křižáckého vojska u Nikopole je značně široká, vybírám proto pouze základní tituly, kde může zájemce nalézt

zkušeností uherského krále s osmanskou hrozbou. Na tomto místě je třeba připomenout, že nikopolské porážce předcházelo několik menších kampaní proti osmanským Turkům, které Zikmund inicioval v předcházejících letech a lze konstatovat, že od bitvy na Kosově poli v roce 1389 si Zikmund pravděpodobně byl vědom osmanského ohrožení. V první polovině devadesátých let čtrnáctého století se jeho pozornost upírala především k oslabenému Srbsku, které se po porážce na Kosově poli stalo vazalem Osmanů. Nutno dodat, že mocenské vystupování uherského krále mělo značný podíl na konečném uznání svrchovanosti tureckého sultána nad Srbskem. Bitva na Kosově poli je dodnes chápána jako osudové střetnutí, které předurčilo budoucí osudy Srbska[19]. Kromě toho, že v ní padlo mnoho představitelů předních srbských šlechtických rodů, srbský kníže Lazar Hrebeljanović upadl po bitvě do tureckého zajetí a byl popraven[20]. Moderní bádání již opakovaně upozornilo na skutečnost, že výsledek bitvy nelze chápat jako porážku srbské strany nebo naopak vítězství Osmanů. Obě strany utrpěly značné ztráty a vyústění bitvy bylo spíše nerozhodné[21]. Kníže Lazar zanechal několik potomků, ale žádný z nich ještě nedosáhl dospělosti a vlády se tak z pozice regentky chopila vdova po Lazarovi, kněžna Milica. Její pozice byla značně komplikovaná, neboť musela čelit jak Osmanům, tak domácí šlechtické opozici. Aby ochránila nároky svých dětí, rozhodla se uznat svrchovanost Osmanů. Jak upozornilo moderní bádání, pro srbské knížectví představovaly spory o moc mezi přeživší srbskou nobilitou větší ohrožení než Osmané. V neposlední řadě musela čelit také nárokům Zikmunda Lucemburského, který využil nestabilní situaci v Srbsku a na podzim roku 1389 vpadl do severní části Srbska. Tento krok můžeme bez větších pochyb dát do souvislosti s uznáním vasalství vůči Turkům ze strany kněžny Milicy, ke kterému došlo již počátkem srpna[22]. Nutno dodat, že Milicin krok posloužil uherskému

odkazy na další literaturu: Norman Housley, *The later Crusaders. From Lyons to Alcazar 1274–1580*, New York 1992, s. 70–79; David Niccole, *Nicopolis 1396. The Last Crusade*, Oxford 1999 (Osprey Campaign, 64). Případně klasickou práci Kenneth M. Setton, *The Papacy and the Levant (1204–1571)*, vol. 1: *The Thirteenth and Fourteenth Centuries*, Philadelphia 1976, s. 327–370.

[19] Význam kosovské bitvy nastínil Marko Šuica, *The Image of the Battle of Kosovo (1389) Today: a Historic Event, a Moral Pattern, or a Tool of Political Manipulation*, [in:] *The Uses of the Middle Ages in Modern European States. History, Nationhood and the Search of Origin*, ed. R[obert] J.W. Evans, G[uy] P. Marchal, Basingstoke 2011, s. 152–174.

[20] Lubomíra Havlíková, *Nástup Osmanů a úpadek srbského středověkého státu*, [in:] *Dějiny Srbska*, Praha 2005, s. 96–100.

[21] *Ibidem*, s. 98.

[22] Obsáhle Marko Šuica, Slobodan Rudić, *Princess Milica as the Ottoman vassal – one case of multifaceted serbian–ottoman relations at the end of 14th century*, [in:] *Uluslararasi Balkan Tarihi*

panovníkovi jako vítaná záminka k intervenci a zároveň umožnil pokračovat v agresivní politice vůči Srbsku, kterou Zikmund Lucemburský uplatňoval před bitvou na Kosově poli[23]. Uherské oddíly dokázaly během podzimu ovládnout severní část bývalého Lazarova panství, celé knížectví se jim ale ovládnout nepodařilo. Zikmund musel pro tuto chvíli akceptovat skutečnost, že kněžna Milica, respektive její nejstarší syn Štěpán, se stali vazaly Bajezida I., čímž se Uherské království dostalo do přímého kontaktu s osmanskou mocí[24].

Další oblastí, která znepokojovala uherského vladaře, bylo Bulharsko – již od počátku čtrnáctého století politicky nestabilní a rozdělené mezi několik lokálních vládců, kteří nebyli schopni účinně čelit agresivní politice sultána Murada I. († 1389), jenž postupně připojoval bulharská území k osmanskému státu[25]. Zatímco na srbském bojišti nedokázal Zikmund dosáhnout signifikantního úspěchu, v Bulharsku se Zikmundově politice opřené o podporu vévody Mircei I. dařilo alespoň z počátku lépe a bulharské oddíly s uherskou podporou dosáhly dílčích úspěchů, které umožnily křížovou výpravu z roku 1396[26].

Král Zikmund přistoupil k přípravám na první tažení proti osmanským Turkům, kteří ohrožovali jihovýchodní hranici Uherského království již od bitvy na Kosově poli. Zikmundovy zásahy do situace v Srbsku situaci spíše zhoršily a uherský panovník si takto znepřátelil zbývající srbské velmože, kteří se po ustanovení vazalského vztahu vůči Osmanům ochotně podíleli na bojích proti Uherskému království. Odezva na Zikmundovy kroky z podzimu 1389, které byly nastíněny výše, na sebe nenechala dlouho čekat a již zjara 1390 plenily osmanské oddíly uherské pohraničí, aby se pomstily za napadení svého vazala. Bojů na turecké straně se běžně účastnily oddíly sbrského knížete Štěpána Lazareviče, syna popraveného Lazara Hrebeljanoviće, který zaujal otcovo místo v pouhých dvanácti letech. Po celá devadesátá léta čtrnáctého století pak stál na straně osmanského

ve Kültürü Sempozyumu, 6–8 Ekim 2016, Çanakkale, Bildiriler, vol. 1, ed. Aşkin Koyuncu, Çanakkale 2017 (Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Yayınları Yayın, 133), s. 88–103.

[23] *Ibidem*, s. 91.

[24] K dopadům přijetí osmanské svrchovanosti viz Marko Šuica, *Effects of the early Ottoman Conquests on the State and Social Structure of the Lazarević Principality*, [in:] *State and Society in the Balkans before and after Establishment of Ottoman rule*, ed. Slobodan Rudić, Selim Aslantaş, Belgrade 2017 (The Institute of History Belgrade. Collection of Works, 35), s. 7–25.

[25] K dějinám Bulharska v tomto období srovnej Jan Rychlík, *Dějiny Bulharska*, Praha 2000, s. 133–135.

[26] K Zikmundově vystupování v Bulharsku, kromě výše zmíněné práce Jana Rychlíka, alespoň Hoensch, *Kaiser Sigismund*, s. 64–93.

sultána a účastnil se např. také porážky Zikmundovy křížové výpravy v bitvě u Nikopole v roce 1396[27]. Ačkoliv konkrétní důvody, proč Zikmund přistoupil k výpravě proti Turkům právě na jaře 1392, neznáme, lze se domnívat, že jeho hlavní motivací byla odveta za útoky Osmanů a jejich vazalů na uherské pohraničí. Neměli bychom také opomíjet obecné aspekty Zikmundova mocenského vystupování. Jak upozornil Attila Bárány hlavní osou Zikmundovy politiky vůči Osmanům byla snaha vytvořit „nárazníkové" pásmo vazalských či spřátelených států, které by nesly hlavní tíhu boje s Turky. Tento systém se uherskému panovníkovi skutečně v průběhu následujících desetiletí podařilo uvést v život a chránil Uherské království až do definitivního zhroucení balkánských států a jejich ovládnutí Osmany v druhé polovině patnáctého století. Klíčovou roli v této obranné koncepci sehrávalo území srbských knížectví a také Bosna[28]. První Zikmundova proti Turkům směřovala do prostoru dnešní srbsko-rumunské hranice a v pozadí výpravy také nepochybně stála Zikmundova snaha demonstrovat svou moc na Balkáně a obnovit tak postavení uherských panovníků v této oblasti[29]. Z itineráře Vladislava II. Opolského vyplývá, že na jaře roku 1392 pobýval ještě v Uhrách a lze předpokládat, že jeho synovec Bolek IV. za ním přicestoval ještě před jeho odjezdem do Pruska. Bohužel, dochované prameny neumožňují přesnější rekonstrukci Bolkova itineráře.

O samotné výpravě proti osmanským Turkům z jara 1392 toho mnoho nevíme, navzdory několika dochovaným listinám Zikmunda Lucemburského, jak uvidíme, je velmi obtížné zrekonstruovat její přesný průběh. Zikmundovy boje na Balkáně z jara 1392 nezaujaly až na výjimky pozornost dobových kronikářů. Jednou z takových výjimek byl Hermann Korner (†1438), lübecký kronikář. Jeho záznam je ale velmi stručný, tažení popsal následujícími slovy – „Sigismundus rex Ungarie cum audiutorio Iodici marchionum Moravie intravit Turchiam et depopulatus est eam, urbes et castra, opida et villas, expugnando, conflagranto et funditus destruendo. Qiubus ad propria redeuntibus, Turci et Tarthari conglobati regnum Ungarie intraverunt et maiora dampna, quam ipsi passi sunt ab Ungaris, eis intulerunt"[30].

[27] Havlíková, *Nástup Osmanů*, s. 100–102.

[28] Podrobně Attila Bárány, *The Expansion of the Kingdom of Hungary in the Middle Ages (1000–1490)*, [in:] *The Expansion of Central Europe in the Middle Ages*, ed. Nora Berend, Farnham 2012, s. 333–380, konkrétně s. 365–369.

[29] Hoensch, *Kaiser Sigismund*, s. 75–76.

[30] *Die Chronica novella des Hermann Korner*, Hrsg. Jakob Schwalm, Göttingen 1895, s. 338. Wilhelm Baum uvedl, že o Zikmundově výpravě hovořily ještě tzv. Salcburské anály sv. Petra, bohužel tento pramen se mi nepodařilo dohledat, srovnej Baum, *Císař Zikmund*, s. 38.

Citovaná pasáž je jediným místem Kornerovy kroniky, kde výpravu zmiňuje a jak je z ní patrné, o bližším průběhu Zikmundova tažení kronikář nejspíše neměl informace nebo nepovažoval za nutné věnovat mu výraznější pozornost. Za zmínku ale stojí hned v úvodu zmíněná účast moravského markraběte Jošta Lucemburského (†1411). Václav Štěpán, který se dosud zabýval nejpodrobněji Joštovým životem, poukázal na skutečnost, že Jošt se výpravy zúčastnit nemohl, jedná se tedy o omyl Hermanna Kornera, který převzalo i moderní dějepisectví[31]. Jak víme z dalších pramenů, Zikmundovy výpravy se zúčastnila šlechta nejenom ze zemí Koruny české, ale uherského panovníka podpořili také reprezentanti rakouské či polské šlechty[32]. Z českomoravského prostředí se na tažení podíleli např. Jan z Vartenberka a na Děčíně, Smil z Lichtenburku, bratři Albrecht a Štěpán ze Šternberka a další. Právě díky posledním dvěma jmenovaným víme, že se výpravy zúčastnil také opolský kníže Bolek IV. Figuroval totiž jako svědek na listině Alberta ze Šternberka z 24. června 1392. Tou dobou tažení proti osmanským Turkům již probíhalo, o čemž svědčí také datace listiny, která uvádí, že listina byla vydána ve vojenském táboře „in metis Croacie iuxta Danubium“[33]. Samotná listina se týká předání hradu Světlov, který držel Albrecht ze Šternberka, jeho bratru Štěpánovi. Bolek IV. byl jakožto nejvýše postavený šlechtic uveden na prvním místě svědečné řady, za ním následuje Ctibor z Ctibořic a poté šlechta z českomoravského prostředí. Listinu můžeme považovat za svého druhu testament Albrechta ze Šternberka, který tažení nepřežil, podobně jako jeho bratr Štěpán. Oba zemřeli nejspíše na úplavici, protože i na tomto Zikmundově tažení byly větším nepřítelem nemoci než Osmané[34].

Shromážděné Zikmundovy oddíly zahájily tažení nejspíše počátkem května 1392 pod vedením samotného panovníka. Podle mínění Wilhelma Bauma a také Václava Štěpána postupovalo uherské vojsko podél Dunaje přibližně v místech

[31] Václav Štěpán, *Moravský markrabě Jošt (1354–1411)*, Brno 2002 (Knižnice Matice moravské, 10), s. 318–319, poznámka č. 135.

[32] Podrobně Pál Engel, *Ungarn und die Türkengefahr zur Zeit Sigismunds (1387–1437)*, [in:] *Das Zeitalter König Sigmunds*, s. 55–73, konkrétně s. 58. Polskou šlechtu reprezentoval především Stibor ze Stiboric, polský šlechtic ve službách Zikmunda Lucemburského. K němu nejlépe Daniela Dvořáková, *Rytier a jeho kráľ. Stibor zo Stiboríc a Žigmund Luxemburský. Sonda do života stredovekého uhorského šľachtica s osobitným zreteľom na územie Slovenska*, Budmerice 2017.

[33] *Codex Diplomaticus et Epistolaris Moraviae*, Bd. 12: *Vom Jahre 1391–1399*, Hrsg. Vincenz Brandl, Brünn 1890, č. 94, s. 79. O Bolkově účasti na výpravě věděli již Wilhelm Baum, i Václav Štěpán, viz poznámka č. 34.

[34] K jejich životním osudům srovnej alespoň Zdeněk Pokluda, *Moravští Šternberkové. Panský rod rozprostřený od Jeseníků ke Karpatům*, Praha 2012 (Šlechtické rody Čech, Moravy a Slezska, 10).

dnešní chorvatské hranice a překročilo Dunaj u Slankamene (dnes Stari Slankamen, Srbsko), tedy v místech soutoku Dunaje a Tisy na území dnešního Srbska, přibližně třicet kilometrů od Bělehradu. U Kovina mělo dojít k první srážce s osmanskými oddíly, které měl vést sám sultán Bajezid I., což se ale nezdá příliš pravděpodobné[35]. Takto načrtnutý postup výpravy ale příliš neodpovídá Zikmundovu itineráři. Z něj je naopak patrné, že počátkem (3–6) května pobýval Zikmund v Temešváru, odkud následně pokračoval do Apáca (13 května). Další vydanou listinu máme poté dochovanou z Ersomlyo (28 května), což by měl být hrad Vršac na území dnešního Srbska. Poté výprava zamířila zpět do prostoru dnešního Rumunska, dochovalo se několik listin vydaných v Braszówě (Branitschewo, 9–13 července). V tomto městě Zikmund pobýval ještě počátkem srpna 1392, následně předal vedení výpravy hejtmanovi Ladislavovi Sáróiovi a sám se obrátil zpět do Uher. Okolo poloviny srpna pobýval znovu v Temešváru (13 VIII – 16 VIII) a následně ve Varadínu. Z dochovaných pramenů se zdá, že výprava byla během srpna rozpuštěna a uherské oddíly se navrátily zpět do království[36]. Jak poukázal Elemér Malyusz, uherský panovník se nemohl vykázat žádným prokazatelným úspěchem výpravy. Nejspíše nedošlo ani k výraznější srážce s osmanskými Turky a tažení z jara 1392 tak nepřineslo žádný okamžitý benefit. Nicméně, badatelé se shodují, že tyto drobné výpravy z roku 1392 a z následujících let přispěly ke konsolidaci Zikmundova postavení na Balkáně a otevřely cestu ke křížové výpravě, jež vyústila v drtivou porážku uherského panovníka u Nikopole[37].

Kde byl opolský kníže Bolek IV.? Jediným vodítkem je již zmíněná listina Albrechta ze Šternberka z 24 VI 1392. Problémem je neúplná datace, neboť v listině je uvedeno, že byla vydána „in metis Croacie iuxta Danubium“, což mohlo být kdekoliv. Na tomto velmi skromném základě nelze zakládat hypotézu, zda se Bolek IV. účastnil celého tažení uherského krále nebo jej společně s dalšími šlechtici opustil a zmíněná listina byla vydána během zpáteční cesty. Nemůžeme vyloučit ani jednu z těchto variant, ale bohužel, vzhledem k dochovaným pramenům, nejsme v tuto chvíli schopni ji ani potvrdit, ani vyloučit.

[35] Baum, *Císař Zikmund*, s. 38; Štěpán, *Moravský markrabě*, s. 318–319.

[36] Zikmundův itinerář viz *Itinerar König und Kaiser Sigismunds von Luxemburg 1368–1437*, Hrsg. Jörg K. Hoensch unter Mitarbeit von Thomas Kees, Ulrich Nieß und Petra Roscheck, Warendorf 1995 (Studien zu den Luxemburgern und ihrer Zeit, 6), s. 57.

[37] Elemér Mályusz, *Kaiser Sigismund in Ungarn: 1387–1437*, Budapest 1990, s. 130–132. K Zikmundovým tažením před nikopolskou porážkou srovnej také Dan Ioan Mureşan, *Avant Nicopolis: la campagne de 1395 pour le contrôle du Bas-Danube*, „Revue Internationale d'Histoire Militaire", 83 (2003), s. 115–132.

Ačkoliv nejsme schopni zdokumentovat Bolkův pohyb, lze se zamýšlet nad účelem jeho pobytu v Uhrách, respektive na Zikmundově tažení proti osmanským Turkům. Prvním vysvětlením, které se přirozeně nabízí, je již naznačený poukaz na situaci opolských knížat na počátku devadesátých let, kdy se v důsledku kroků Vladislava II. Opolského prudce zhoršily jejich vztahy s polským panovníkem. Je zajímavé, že český král Václav IV. neučinil ve sporu mezi opolskými knížaty a Vladislavem II. Jagellou nic a nepokoušel se podpořit své vazaly, což se nepochybně projevilo v jejich snaze získat na svou stranu Zikmunda Lucemburského. Kroky, které v tomto ohledu Vladislav II. Opolský nebo jeho synovec Bolek IV. podnikli, ale nepřinesly očekávaný výsledek, a opolská knížata musela čelit polskému panovníkovi osamocena[38].

Výprava Bolka IV. ale může skrývat ještě další rozměr, spíše osobního charakteru. Historikové se již dlouho zamýšlejí nad původem ženy opolského knížete, Margarety z Goricie. Sňatek s uherskou šlechtičnou býval obvykle dáván do spojitosti s činností Vladislava II. Opolského a jeho vazbami na uherské prostředí. Tato hypotéza je nejspíše správná, nicméně, nabízí se spojit Bolkův pobyt v Uhrách na jaře a v létě 1392 s případným navázáním kontaktů s uherským prostředím, které mohly vyústit ve sňatek s Margaretou. Kazimierz Jasiński odhadoval, že ke sňatku muselo dojít po roce 1393, ale rozhodně před rokem 1400. Stanisław A. Sroka konstatoval, že se Bolek IV. oženil v roce 1398, ale bez udání zdroje[39]. Vzhledem k výše řečenému se domnívám, že je možné se přiklonit spíše k hypotéze Kazimierze Jasińského a svatbu situovat spíše do první poloviny devadesátých let čtrnáctého století.

Listina Alberta ze Šternberka poukazuje na úsek života Bolka IV., který byl dosud badatelům neznámý. Upozorňuje na roli, jakou mohl opolský zeměpán hrát v záměrech Vladislava II. Opolského, především s ohledem na probíhající konflikt s polským panovníkem Vladislavem II. Jagellou a se snahou nalézt v tomto sporu spojence proti polskému králi. Jak jsem naznačil výše, nemůžeme vyloučit ani osobní rozměr Bolkovy cesty do Uher, který ale byl v souladu s plány Vladislava II. Opolského.

[38] Podrobně Sperka, *Wojny króla Władysława*, s. 43–88. Nebo *idem*, *Władysław książę opolski*, s. 209–253.

[39] Jasiński, *Rodowód*, s. 575; Sroka, *Bolesław IV*, s. 763.

SUMMARY

The study deals with the figure of Bolek IV Opole, especially with regard to his youth, which has not yet received much attention in historiography. Based on the newly discovered source, the author draws attention to the fact that Bolek IV of Opole took part in the first campaign of Sigismund of Luxembourg against the Ottoman Turks in the spring and summer of 1392, which has not been significantly reflected in the existing literature on the topic. Participation of the Prince of Opole in Sigismund's expedition is presented in connection with the actions of the senior of the Opole Piast dynasty at that time, Vladislav II of Opole, who came into conflict with the Polish ruler Vladislav II Jagello in the early 1390s and negotiated with Sigismund of Luxembourg on a possible alliance. Furthermore, the author discusses the fact that the Hungarian expedition of Bolek IV could also have a personal dimension and could be linked to his marriage to the Hungarian noblewoman Margaret of Goricia, which was concluded in the 1390s.

BIBLIOGRAFIA / REFERENCES

Codex Diplomaticus et Epistolaris Moraviae, Bd. 12: *Vom Jahre 1391–1399*, Hrsg. Vincenz Brandl, Brünn 1890.

Die Chronica novella des Hermann Korner, Hrsg. Jakob Schwalm, Göttingen 1895.

Itinerar König und Kaiser Sigismunds von Luxemburg 1368–1437, Hrsg. Jörg K. Hoensch unter Mitarbeit von Thomas Kees, Ulrich Nieß und Petra Roscheck, Warendorf 1995 (Studien zu den Luxemburgern und ihrer Zeit, 6)

Bar Přemysl, *Diplomacie, právo a propaganda v pozdním středověku. Polsko-litevská unie a Řád německých rytířů na kostnickém koncilu (1414–1418)*, Brno 2017 (Opera Facultatis Philosophicae Universitatis Masarykianae / Spisy Filozofické Fakulty Masarykovy Univerzity, 477).

Bárány Attila, *The Expansion of the Kingdom of Hungary in the Middle Ages (1000–1490)*, [in:] *The Expansion of Central Europe in the Middle Ages*, ed. Nora Berend, Farnham 2012, s. 333–380.

Baum Wilhelm, *Císař Zikmund. Kostnice, Hus a války proti Turkům*, z nem. přeložili Danuše Martinová, Pavel Kocek, Praha 1996.

Brodko Stanisław, *Piast – husyta. Książę opolski Bolko V i jego ród*, [in:] *Z dziejów postępowej ideologii na Śląsku w. XIV–XV*, red. Ewa Maleczyńska, Warszawa 1956, s. 68–97.

Dvořáková Daniela, *Rytier a jeho kráľ. Stibor zo Stiboríc a Žigmund Luxemburský. Sonda do života stredovekého uhorského šľachtica s osobitným zreteľom na územie Slovenska*, Budmerice 2017.

Dziewulski Władysław, *Herezja Bolka Opolskiego*, „Studia z Dziejów Kościoła Katolickiego", 1 (1960), 1, s. 181–193.

Dziewulski Władysław, *Pierwszi wolnomyśliciel polski*, „Kwartalnik Opolski", 11 (1965), 2 (42), s. 5–14.

Engel Pál, *Ungarn und die Türkengefahr zur Zeit Sigismunds (1387–1437)*, [in:] *Das Zeitalter König Sigmunds in Ungarn und im Deutschen Reich*, Hrsg. Tilmann Schmidt, Péter Gunst, Debrecen 2000 (Történelmi Figyelö Könyvek, 8), s. 55–73.

Havlíková Lubomíra, *Nástup Osmanů a úpadek srbského středověkého státu*, [in:] *Dějiny Srbska*, Praha 2005, s. 87–117.

Hoensch Jörg K., *Kaiser Sigismund. Herrscher an der Schwelle zur Neuzeit 1368–1437*, München 1996.

Horwat Jerzy, *Książęta górnośląscy z dynastii Piastów.Uwagi i uzupełnienia genealogiczne*, Ruda Śląska 2005.

Horwat Jerzy, *Księstwo opolskie i jego podziały do 1532 r. Książęta – miasta – Kościół – urzędy – własność prywatna*, Rzeszów 2002.

Housley Norman, *The later Crusaders. From Lyons to Alcazar 1274–1580*, New York 1992.

Jasiński Kazimierz, *Rodowód Piastów śląskich. Piastowie wrocławscy, legnicko-brzescy, świdniccy, ziębiccy, głogowscy, żagańscy, oleśniccy, opolscy, cieszyńscy i oświęcimscy*, Kraków 2007.

Karczewska Joanna, *Kujawsko-dobrzyńskie władztwo Władysława Opolczyka*, [in:] *Władysław Opolczyk jakiego nie znamy. Próba oceny w sześćsetlecie śmierci*, red. Anna Pobóg-Lenartowicz, Opole 2001 (Z dziejów kultury chrześcijańskiej na Śląsku, 21), s. 53–59.

Mályusz Elemér, *Kaiser Sigismund in Ungarn: 1387–1437*, Budapest 1990.

Mureşan Dan Ioan, *Avant Nicopolis: la campagne de 1395 pour le contrôle du Bas-Danube*, „Revue Internationale d'Histoire Militaire", 83 (2003), s. 115–132.

Niccole David, *Nicopolis 1396. The Last Crusade*, Oxford 1999 (Osprey Campaign, 64).

Pobóg-Lenartowicz Anna, *Energiczne, władcze, pobożne. Księżniczek i księżnych opolskich portret (prawie) własny*, Opole 2016.

Pokluda Zdeněk, *Moravští Šternberkové. Panský rod rozprostřený od Jeseníků ke Karpatům*, Praha 2012 (Šlechtické rody Čech, Moravy a Slezska, 10).

Pósán László, *Sigismund und der Deutsche Orden*, [in:] *Das Zeitalter König Sigmunds in Ungarn und im Deutschen Reich*, Hrsg. Tilmann Schmidt, Péter Gunst, Debrecen 2000 (Történelmi Figyelö Könyvek, 8), s. 73–83.

Radek David, *Bolek V. Opolský (okolo 1400–†1460). Život a legenda*, Opava 2018.

Rychlík Jan, *Dějiny Bulharska*, Praha 2000.

Setton Kenneth M., *The Papacy and the Levant (1204–1571)*, vol. 1: *The Thirteenth and Fourteenth Centuries*, Philadelphia 1976.

Sperka Jerzy, *Władysław książę opolski, wieluński, kujawski, dobrzyński, pan Rusi, palatyn Węgier i namiestnik Polski (1326/1330–8 lub 18 maja 1401)*, Kraków 2012.

Sperka Jerzy, *Wojny króla Władysława Jagiełły z księciem opolskim Władysławem (1391–1396)*, Wodzisław Śląski 2011.

Sroka Stanisław A., *Bolesław IV*, [in:] *Piastowie. Leksykon biograficzny*, red. Stanisław Szczur, Krzysztof Ożóg, Kraków 1999, s. 762–763.

Štěpán Václav, *Moravský markrabě Jošt (1354–1411)*, Brno 2002 (Knižnice Matice moravské, 10).

Šuica Marko, Rudić Slobodan, *Princess Milica as the Ottoman vassal – one case of multifaceted serbian–ottoman relations at the end of 14th century*, [in:] *Uluslararasi Balkan Tarihi ve Kültürü Sempozyumu, 6–8 Ekim 2016, Çanakkale, Bildiriler*, vol. 1, ed. Aşkin Koyuncu, Çanakkale 2017 (Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Yayınları Yayın, 133), s. 88–103.

Šuica Marko, *Effects of the early Ottoman Conquests on the State and Social Structure of the Lazarević Principality*, [in:] *State and Society in the Balkans before and after Establishment of Ottoman rule*, ed. Slobodan Rudić, Selim Aslantaş, Belgrade 2017 (The Institute of History Belgrade. Collection of Works, 35), s. 7–25.

Šuica Marko, *The Image of the Battle of Kosovo (1389) Today: a Historic Event, a Moral Pattern, or a Tool of Political Manipulation*, [in:] *The Uses of the Middle Ages in Modern European States. History, Nationhood and the Search of Origin*, ed. R[obert] J.W. Evans, G[uy] P. Marchal, Basingstoke 2011, s. 152–174.

Władysław Opolczyk jakiego nie znamy. Próba oceny w sześćsetlecie śmierci, red. Anna Pobóg-Lenartowicz, Opole 2001 (Z dziejów kultury chrześcijańskiej na Śląsku, 21).

O AUTORZE

Mgr. David Radek, Ph.D. – působí jako odborný asistent na Ústavu historických věd Slezské univerzity v Opavě. Zabývá se především dějinami zemí Koruny české, s důrazem na Slezsko, v pozdním středověku. Kromě řady studií na toto téma, publikoval také monografii *Bolek V. Opolský (okolo 1400–†1460). Život a legenda* (Opava 2018). Adres e-mail: david.radek@fpf.slu.cz

DOI: 10.34616/SKHS.2020.4.47.64

CC BY ND

Śląski Kwartalnik Historyczny Sobótka
Rocznik LXXV (2020), 4
e-ISSN 2658-2082 | PL ISSN 0037–7511

GRZEGORZ URBANEK[1]
Wojewódzka i Miejska Biblioteka Publiczna im. Zbigniewa Herberta w Gorzowie Wlkp.
ORCID: 0000-0002-7183-2117

MOST DROGOWY W KROBIELEWKU – WYRÓŻNIAJĄCY SIĘ OBIEKT INŻYNIERSKI DOLINY WARTY

ROAD BRIDGE IN KROBIELEWKO – AN OUTSTANDING CIVIL ENGINEERING STRUCTURE IN THE VARTA RIVER VALLEY

Abstract: The establishment of the Polish-German border in 1919 contributed to the loss of many communication routes in the western part of Greater Poland by Germany. One of the solutions to improve local transport and trade was to build a bridge at Krobielewko. Built between 1936 and 1938, the bridge was the longest wooden construction of its kind in the Third Reich.

Keywords: Germany, bridge, Warta River, Krobielewko, Międzychód, Skwierzyna

Krajobraz kulturowy szerokiej terasy Warty został naznaczony w minionym stuleciu kilkoma imponującymi konstrukcjami mostowymi, zresztą dostosowanymi do trudnych, lokalnych warunków terenowych. Wśród nich niewątpliwie wyróżniał się most drogowy w Krobielewku (Klein Krebbel), zbudowany w latach 1936–1938, a stanowiący świadectwo wieloletnich zmagań o poprawę sytuacji komunikacyjnej ówczesnego powiatu skwierzyńskiego. Zastosowanie drewna jako głównego materiału budulcowego czyniło go najdłuższą tego typu konstrukcją w Niemczech hitlerowskich, o tyle nieszablonową, że powstałą w czasie supremacji żelbetu i stali.

Zasób materiału źródłowego odnoszącego się do prezentowanej budowli jest skromny. Podstawowe informacje dotyczące mostu znajdują się w aktach Urzędu

[1] Autor składa podziękowania p. Annie Brol z Biblioteki Cyfrowej Politechniki Śląskiej za wykonanie reprodukcji zdjęć archiwalnych mostu w Krobielewku, które zamieszczono w artykule.

Budownictwa Wodnego w Gorzowie Wielkopolskim przechowywanych w Archiwum Państwowym w Gorzowie Wielkopolskim, jednakże nie zawierają specyfikacji przetargowej, jak również nie wymieniają wszystkich modyfikacji dokonanych w obrębie obiektu do 1945 r.[2] Wiele cennych a nieuwzględnionych we wspomnianym poszycie danych dostarcza z kolei artykuł inż. Hansa Pommerreniga, który osobiście nadzorował inwestycję[3]. Na wartościowe, ale wyrywkowe wzmianki o roli mostu w Krobielewku w układzie komunikacyjnym Marchii Granicznej Poznańskie–Prusy Zachodnie udało się natrafić w zespole OKW/Wehrwirtschafts- und Rüstungsamt w Federalnym Archiwum Wojskowym we Fryburgu Bryzgowijskim[4]. Należy jeszcze podkreślić, że most pomimo swoich niezaprzeczalnych walorów nie był przedmiotem współczesnych rozważań naukowych, natomiast pojedyncze wzmianki na jego temat pojawiają się we powojennej prasie, lecz z pominięciem zasadniczego aspektu jego budowy, a więc uwarunkowań komunikacyjnych doliny Warty[5].

Sytuacja komunikacyjna odcinka Warty w okolicach Skwierzyny (do lat 20. XX w.)

O pierwszym moście drewnianym w Krobielewku wiadomo w zasadzie niewiele. Musiał istnieć co najmniej od początku lat 70. XVII w., co poświadcza dokument Johannesa Prusimskiego z Kolna (Kulm) wystawiony pod koniec 1672 r. Wspomniany ziemianin zobowiązywał tu okolicznych mieszkańców do użyczenia wozów do transportu drewna lub ziemi, o ile wymagałby tego zły stan przeprawy[6]. Most nie przetrwał próby czasu i prawdopodobnie aż do początku lat 20. XX w. nie widziano potrzeby postawienia nowej konstrukcji. Wynikało to po części z wyklarowanej już wówczas sytuacji gospodarczej w dolinie Warty, gdzie podobne znaczenie handlowo-usługowe zyskał zarówno Międzychód (Birnbaum), jak i Skwierzyna (Schwerin an der Warthe) – ośrodki, w których nieprzerwanie

[2] Archiwum Państwowe w Gorzowie Wielkopolskim (dalej: AP GW), Urząd Budownictwa Wodnego w Gorzowie Wlkp. (dalej: UBWwGW), sygn. 316: *Brückenbau bei Klein-Krebbel*.

[3] Hans Pommerrenig, *Holzbrücke über die Warthe bei Klein-Krebbel*, „Die Bautechnik", nr 12 z 18 III 1938, s. 160–161.

[4] Bundesarchiv-Militärarchiv Freiburg im Breisgau (dalej: BA-MA), OKW/Wehrwirtschafts- und Rüstungsamt, sygn. RW 19/1746: *Einzelne Grenzgebiete*, Bd. 2.

[5] Zob. m.in.: Dariusz Brożek, *Ten most był najdłuższy w całych Niemczech. Miał 317 metrów*, „Głos Międzyrzecza i Skwierzyny", nr 1 (10) z 7 I 2015, s. 4.

[6] *Die Gründung der Gemeinde Großkrebbel*, „Heimatkalender für den Kreis Schwerin/W.", Schwerin/W. 1937, s. 104. Przedruk tekstu w: *Mein Schwerin Warthe*, bearb. Erich Klemt, Brilon/Westf [b.d.], s. 21.

funkcjonowały przeprawy mostowe. Niemniej jednak przez wiele lat problemem Skwierzyny, zresztą bardzo poważnym, był dojazd do miasta od strony północnej. Obfite wylewy Warty sprawiały bowiem, że biegnąca tam droga pozostawała wyłączona z eksploatacji przez kilka miesięcy w ciągu roku. Dopiero w latach 1932–1935 udało się wybudować na tym newralgicznym odcinku nasyp drogowy, most drogowy oraz wykopano kanał ulgi, wykorzystując jedno z warciańskich starorzeczy[7].

Zanim dokonano modernizacji szosy, wschodnia część powiatu skwierzyńskiego już od roku 1919 musiała zmagać się z impasem komunikacyjnym i handlowym. Oczywistą tego przyczyną stała się granica polsko-niemiecka, która odcięła dostęp wielu prawobrzeżnym wsiom niemieckim do pobliskiego, lecz polskiego teraz Międzychodu. W konsekwencji doprowadziło to do rychłego załamania się lokalnego handlu i trwających kilka lat utrudnień w ruchu granicznym dla osób świadczących pracę najemną na roli. Jak się wkrótce okazało, utracono też dalekosiężny rynek zbytu w postaci większych ośrodków, położonych na wschód od powiatu. Benno Thome wspomina, że tylko ze Skwierzyny do Poznania (Posen) kursowały dotychczas drogą wodną dwa–trzy parostatki w ciągu dnia, dowożące produkty spożywcze[8]. Ponadto kierunek wschodni przestał się liczyć w przewozie wyrobów tytoniowych oraz garbarskich, przy których produkcji zatrudniano w powiecie skwierzyńskim 400–500 osób[9].

Jednakże innym problemem, nad którym należało się jeszcze pochylić, był dostęp do pomocy lekarskiej oraz kolei żelaznej. W nowej sytuacji można było go rozwiązać na dwa różne sposoby. Pierwszy wiązał się z nadkładaniem kilometrów do Skwierzyny przez Nowy Dwór (Neudorf) oraz Świniary (Schweinert), co, jak wspomniano wcześniej, uzależnione było od kaprysów wielkiej rzeki. Bliższą alternatywą pozostawał dojazd do stacji w Goraju (Goray, później: Eibendorf), tyle że własną furmanką – przez bród pomiędzy Krobielewkiem a Krobielewem (Groß Krebbel), oczywiście pod warunkiem niskiej wagi załadunku i przy niskim stanie

[7] Szerzej: Miron Urbaniak, *Kolej Skwierzyna–Stare Bielice. Kolejowy modernizm w Polsce*, Łódź 2013, s. 44.

[8] Benno Thome, *Die Folgen der Grenzziehung von 1920 auf die Stadt Schwerin (Warthe)*, [w:] *Bilder aus der Grenzmark Posen–Westpreussen*, Berlin 1931, s. 4–5; *idem*, *Schwerin (Warthe). Wirtschafts-, Kultur- und Sozialgeschichte einer ostdeutschen Kleinstadt*, Kiel 1963, s. 65.

[9] Brandenburgisches Landeshauptarchiv Potsdam, Rep. 1. Oberpräsident der Provinz Brandenburg und Berlin, Akte 1 Oberpräsident 1988, k. 5.

Warty[10]. I właśnie w perspektywie kolejnych lat miejsce to widziane było jako najbardziej dogodne do założenia nowej przeprawy mostowej przez Wartę.

Wokół nowego mostu w Krobielewku (lata 20. XX w.)

Wobec wskazanych kwestii dziwić może, iż temat mostu pod Krobielewkiem został podjęty dość późno, bo w połowie 1926 r. Zastanawia jeszcze, że skoro przeprawie przypisywano wielkie znaczenie dla przygranicznej gospodarki i komunikacji, to mimo wszystko nie została ujęta w tzw. natychmiastowym lub doraźnym programie pomocowym Rzeszy dla Wschodu (*Sofortprogramm*: Hilfsaktion des Reiches für den Osten), który rozpisano właśnie na 1926 r., i wykorzystano do rozbudowy dróg Marchii Granicznej[11]. W czerwcu tegoż roku pewne było, że ciężar finansowania inwestycji pod Krobielewkiem przyjmą na siebie władze powiatu skwierzyńskiego, ale trzeba było jeszcze zasięgnąć opinii kilku urzędów. Wymiana uwag toczyła się przede wszystkim między projektantem – gorzowskim Urzędem Budownictwa Wodnego oraz Ministerstwem Komunikacji Rzeszy, Ministerstwem Reichswehry i Zarządem Regulacji Rzeki Odry (Oderstrombauverwaltung) z siedzibą we Wrocławiu (Breslau). Szczególnie zainteresowane budową było wojsko, czekające tylko na sygnał, by oddelegować do prac oddziały inżynieryjne (saperskie)[12]. Wprawdzie nie podano tu nazwy wyznaczonej jednostki, ale założyć można, że mogliby w nich uczestniczyć żołnierze 3. Pruskiego Batalionu Saperów w Kostrzynie nad Odrą (Küstrin).

Pierwsze wytyczne dostarczone przez Urząd Budownictwa Wodnego wymagały konfrontacji z warunkami terenowymi, w jakich stanąć miała nowa przeprawa (na 235,7 km Warty). W miejscu przewidzianej budowy odległość pomiędzy głowicami ostróg wynosiła 62,5 m przy szerokości dna Warty wynoszącej 44 m, podczas gdy standardowe parametry dla Odry, Warty i Noteci były nieco inne i wynosiły odpowiednio 65 m i 46 m. Obawy budził również stan grobli na odcinku kilkuset metrów powyżej przyszłego mostu. Nosiła ona ślady dwóch wyrw powstałych w trakcie powodzi 1888 r. i tym samym nie gwarantowała równomiernego przepływu kry lodowej. Gorzowski urząd miał jednak świadomość, że budowla usytuowana w szerokiej niecce Warty musi posiadać konstrukcję z jednej

[10] AP GW, UBWwGW, sygn. 316, k. 18.
[11] Por. Urbaniak, *Kolej*, s. 41.
[12] AP GW, UBWwGW, sygn. 316, k. 1–4.

strony odporną na działalność lodu, a z drugiej zapewniającą bezproblemowy ruch statków. Zaproponowano wstępnie długie na 45 m przęsło nurtowe, przęsła zalewowe o świetle co najmniej 20 m i wysokość dolnej krawędzi pomostu nie mniejszą niż 4 m powyżej średniego lustra Warty. Gdyby nie udało się odpowiednio wzmocnić filarów, wskazano, że niezbędne jest poprzedzenie ich lodołamami (izbicami). Interesujące pozostaje, że na tę chwilę nie przesądzono jeszcze, z jakiego budulca powstanie most[13].

Zarząd Regulacji Rzeki Odry tymczasem bacznie przyglądał się kwestiom przeciwpowodziowym. Nalegał na budowę przęseł zalewowych o świetle 12 m przy zastosowaniu możliwie ażurowej konstrukcji filarów, tak samo wskazał na wybranie ziemi w terenie zalewowym – wszystko po to, by umożliwić swobodne odprowadzanie wody powodziowej; dolna krawędź przęseł zalewowych miała tu przebiegać 0,5 m powyżej najwyższego stanu wody. Ziemię pozyskaną z profilowania terenu zalewowego proponowano z kolei wykorzystać do wzmocnienia (wymiany) gruntu w miejscu budowy mostu. Oczywiście wyzwaniem samym w sobie pozostawała realizacja przęsła nurtowego. Ze względu na jego rozpiętość (odległość między osiami przyczółków miała wynosić 55 m) zastanawiano się, czy saperzy z Kostrzyna będą w stanie podołać budowie konstrukcji z zastosowaniem dźwigarów Howe'a[14], w przeciwnym wypadku rozważano bliżej nieokreślony żelazny ustrój nośny, wsparty na drewnianych jarzmach. Niespodziewanie, z pomocą inżynierom postanowił przyjść właściciel okolicznych dóbr w Wiejcach (Waitze), płk Alexander von Benningsen[15]. Niewątpliwie zależało mu na rychłym rozpoczęciu prac, dlatego udał się do gorzowskiego Urzędu Budownictwa

[13] *Ibidem*, k. 7–8.

[14] System dźwigarów Howe'a tworzyły drewniane pasy i krzyżulce z zastosowaniem pionowych żelaznych ścięgien (prętów). Po osadzeniu dźwigarów ścięgna były ostatecznie naprężane za pomocą śrub, dzięki czemu wywoływano sztuczne naprężenie w krzyżulcach. Szerzej: Stanisław Kunicki, *Krótki zarys rozwoju budowy mostów kolejowych w ciągu stulecia 1825–1925*, „Przegląd Techniczny", 65 (1927), 29–30, s. 672.

[15] W omawianym czasie płk Alexander von Benningsen pełnił funkcję dowódcy dywizjonu granicznego „A", podlegającego pod 12. Rejonową Komendanturę Grenzschutzu (Grenzschutz Abschnitt Kommandantur 12) w Kostrzynie nad Odrą. – Konrad Sorsche, *Festungskommandantur Küstrin 1932–1939. Grenzschutzkommando 12, freiwilliger Grenzschutz, Festungsfront Oder–Warthe–Bogen (Nischlitz–Obra Stellung, Ostwall), 50. Grenz-Infanteriedivision, 50. Infanteriedivision*, [b.m.w.] 1995, s. 9. Natomiast własność ziemska w Wiejcach znajdowała się w posiadaniu rodu Benningsen od 1904 r. Warto przy tym wskazać, że ojciec Alexandra, Rudolf von Benningsen sprawował urząd w niemieckich koloniach: Afryce Wschodniej i Papui-Nowej Gwinei. Za: Bożena Grabowska, *Waitze/Wiejce*, „Schlösser und Garten der Neumark", 2018, 23, s. 7–8.

Wodnego wraz z niejakim Reinhardem[16], który nauczał w szkole podoficerskiej w Kostrzynie. Dyskusja w urzędzie skupiona była wokół problemu, „w jaki sposób możliwa jest budowa mostu w Krobielewku przy użyciu drewna pozyskanego z lasów Benningsena, w sposób praktykowany przez saperów?". Intencję ziemianina odczytano w ten sposób, iż nie tylko część zalewowa, ale cała konstrukcja mostu miała posiadać przęsła o rozpiętości nie większej niż 12 m, a na to nie mogło przystać Ministerstwo Reichswehry, oczekujące zresztą dalszych konsultacji z Ministerstwem Komunikacji Rzeszy[17]. W końcu wymagania ostatniego ze wspomnianych urzędów okazały się zaporowe i niespodziewanie zablokowały realizację przeprawy. Ogólny koszt inwestycji oszacowano wówczas na 120 tys. Reichsmarek i według ówczesnych szacunków most miał być przystosowany do ruchu pojazdów o wadze do 8 t, a także wytrzymywać obciążenie w części pieszej do 400 kg/m^2 [18].

Budowa przeprawy mostowej w latach 30. XX w.

Rozmowy w sprawie mostu w Krobielewku wznowiono dopiero w lutym 1936 r., zatem nietrudno wyliczyć, że mieszkańcy północnej części powiatu wytrwali w paraliżu komunikacyjnym kolejne 10 lat. Optymistyczny wariant zakładał ukończenie prac nad przeprawą jeszcze w tym samym roku. W sukurs lokalnej administracji przyszły tym razem władze rejencji pilskiej, prosząc o szybkie rozpoczęcie robót, ponieważ wkrótce miało być już cięte drewno na budowę[19]. Warto przy tym wskazać, że zmienił się dostawca budulca. Zamiast rodziny Benningsen z Wiejc w kalkulacji zmieściło się nadleśnictwo skwierzyńskie, prowadzące wyrąb w Lasach Skwierzyńskich. Brak możliwości magazynowania drewna i jego fabrycznej obróbki sprawiły, że zastosowanie miały znaleźć niezupełnie suche bale i kantówki[20].

[16] Reinhard służył w jednostce kostrzyńskiej prawdopodobnie w stopniu podoficera.

[17] AP GW, UBWwGW, sygn. 316, k. 11–13. Ministerstwu Reichswehry zależało, być może, na zapewnieniu swobodnej żeglugi na rzece, a tej nie gwarantowało światło pomiędzy przęsłami w wariancie konstrukcji saperskiej.

[18] *Ibidem*, k. 18.

[19] *Ibidem*, k. 17–19.

[20] Pommerrenig, *Holzbrücke*, s. 161.



Ryc. 1. Skład materiałów do budowy mostu w Krobielewku – lewy brzeg Warty, źródło: Pommerrenig, *Holzbrücke*, s. 162.

W stosunku do pierwotnych planów dokonano jeszcze kilku ważnych zmian. Miejsce budowy przeprawy przesunięto o około 350 m w górę rzeki, a więc powyżej dotychczasowej przeprawy rzecznej. Fakt ten pociągał za sobą konieczność uregulowania na nowo spraw własności gruntów nabrzeżnych. Próbowano też szukać kompromisu w kwestii przęsła nurtowego. W dalszym ciągu uważano, że konstrukcja długości 65 m znacznie podroży inwestycję, ale na taką wciąż naciskało Ministerstwo Komunikacji Rzeszy. Z drugiej strony urząd mógł rozważyć mniejszą rozpiętość przęsła, o ile jednak most nie byłby stałą budowlą. W tym wariancie należało zabezpieczyć dodatkowe drewno i pozyskać dwa żelazne legary, pozostałe z budowy dopiero co ukończonego mostu drogowego w Skwierzynie[21].

Konsensus co do kształtu przeprawy osiągnięty został w maju 1936 r. Zaskakująca okazała się opinia Ministerstwa Komunikacji Rzeszy, które przystało na dwuprzęsłową część nurtową (każda o prześwicie 30 m) i przęsła zalewowe o świetle 16 m. Podpory przęseł miały tworzyć pale drewniane wbite minimum 4 m w grunt lub dno Warty i poprzedzone lodołamami. Przy tej okazji zaplanowano wzmocnienie szosy Krobielewo–Krobielewko na odcinku 20 m w strefie przyczółków mostowych. A ponieważ zmieniła się lokalizacja mostu, korekcie uległ fragment wspomnianej drogi. Z takiego obrotu sytuacji zadowolony był właściciel gruntu po lewej stronie Warty, niejaki Thiele. Wynegocjował on poprowadzenie traktu blisko własnego gospodarstwa, unikając tym samym przecięcia swoich ziem[22].

[21] Archiwum Państwowe w Pile, Rejencja Pograniczna Poznań–Prusy Zachodnie w Pile, sygn. 581, k. 177. Patrz również: AP GW, UBWwGW, sygn. 316, k. 22–23.

[22] *Ibidem*, k. 53.

Biorąc pod uwagę rozmach inwestycji, a choćby imponującą całkowitą długość przeprawy wynoszącą 317,5 m, wiadomo było, iż termin ukończenia prac w 1936 r. okaże się nierealny. Trudno ustalić też termin rozpoczęcia robót, ale notatka prasowa wskazuje, że prace ziemne prowadzono jeszcze w lutym 1937 r. W tymże czasie zamknięto dla ruchu drogę biegnącą wzdłuż grobli z Krobielewa do przysiółka Adamshof, udostępniając w zamian do lekkiego transportu i ruchu samochodów osobowych drogę prywatną, biegnącą przez grunty rolnika Heinzego; zasadniczy ruch w tym rejonie miała dopiero przyjąć budowana droga Nowiny (Nowinge, później Neugrund) – przysiółek Wiesenkrug (obecnie część Krobielewa)[23]. Ponieważ zmiany w komunikacji dotyczyły obszaru na wschód od mostu, po stronie przeciwległej, na lewym brzegu rzeki, zorganizowany został skład materiałów, a bezpośrednio przy budowanym moście stanęła stróżówka. Pomimo niewielkiej odległości, wynoszącej około 100 m, oba place połączone zostały tymczasową kolejką polową[24].

Budowniczym mostu, zapewne wyłonionym w drodze przetargu, okazała się renomowana firma Sager & Woerner, widoczna już w regionie przy realizacji fragmentów Frontu Ufortyfikowanego Łuku Odry–Warty (Festungsfront Oder–Warthe–Bogen, współcześnie: Międzyrzeckiego Rejonu Umocnionego, dalej: MRU)[25]. Przebieg prac nadzorował inż. Hans Pommerrenig, obliczenia statyczne mostu powierzono inż. Gerhardowi Lewe z Berlina-Steglitz, zaś bezpośrednie kierownictwo budowy sprawował technik Busse[26]. Prace projektowe, podobnie jak w zamierzeniu pierwotnym, prowadzono w kooperacji z wojskami lądowymi, przy czym nie udało się ustalić, czy w tej fazie inwestycji uczestniczyła Komendantura Forteczna w Kostrzynie, czy też dowództwo III Korpusu Armijnego. Tak samo nie jest pewny udział w robotach wojsk inżynieryjnych, choć fakt ten często podkreślają współczesne publikacje[27].

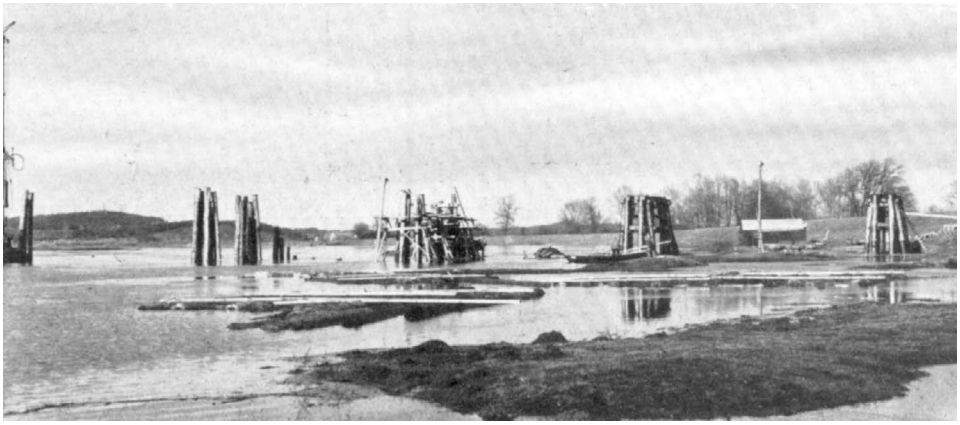
[23] „Schweriner Kreisblatt", nr 37 z 13 II 1937.

[24] Pommerrenig, *Holzbrücke*, s. 161.

[25] Zob.: Robert Michalak, *Koleje żelazne Frontu Ufortyfikowanego Łuku Odry–Warty w latach 1936–1945*, [w:] *Międzyrzecki Rejon Umocniony. 80 lat zabytku architektury obronnej*, red. Grzegorz Urbanek, Pniewo 2013, s. 31.

[26] AP GW, UBWwGW, sygn. 316, k. 31–32.

[27] Np. Maksymilian Frąckowiak, *Grób majora Wehrmachtu z okolic Nowego Dworu. Wyniki badań archeologiczno-ekshumacyjnych*, [w:] *Ziemia Międzyrzecka w przeszłości*, t. 13, red. Agnieszka Indycka, Marceli Tureczek, Międzyrzecz–Pszczew 2015, s. 126; Marek Nowak, Piotr Bielanowski, Lech Jankowiak, *Dzieje lasów pogranicza*, [w:] *Nadleśnictwo Międzychód. 100 lat polskiej administracji leśnej*, red. Paweł Anders, Międzychód 2020, s. 224.



Ryc. 2 Prace przy filarach w części nurtowej i zalewowej mostu w Krobielewku, źródło: Pommerrenig, *Holzbrücke*, s. 162.

Tab. 1. Specyfikacja materiału zużytego do budowy mostu w Krobielewku

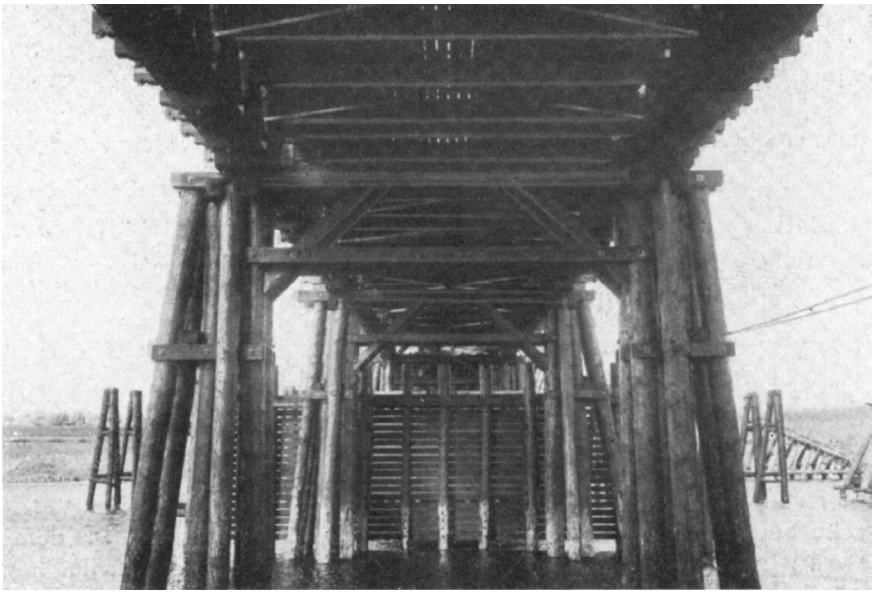
Materiał	Objętość lub ciężar
sosnowe bale okrągłe na pale wbijane	550 m^3
kantówki sosnowe na ustrój nośny	1750 m^3
tarcica dębowa na bloki szczelne	90 m^3
stalowe pręty napinające, płaskowniki, śruby, podkładki	165 t
dwuteowniki	170 t

Źródło: Pommerrenig, *Holzbrücke*, s. 162.

Zasadniczym elementem mostu były wspomniane wcześniej dwa przęsła nurtowe. Posiadały one jednakowe pochylenie wzdłużne, wynoszące 0,5%. Różne natomiast były liczba, łączna długość i pochylenie wzdłużne przęseł zalewowych, co podyktowane było odmiennymi warunkami terenowymi po obu brzegach Warty. Szersza terasa lewego brzegu rzeki przesądziła o budowie w tej części aż dziesięciu przęseł zalewowych (169,75 m długości), o łącznym nachyleniu 0,9%. Krótsza, bo licząca pięć przęseł prawobrzeżna część zalewowa miała z kolei długość 84,75 m i przy nieco wyższej koronie grobli (różnica 30 cm, rzędna 36,31 m n.p.m.), na tak krótkim odcinku odczuwany był jednak znacznie większy spad, wynoszący wprawdzie 1,45%[28]. Szczególnie narażone na napór wody były filary części nurtowej. Poprzedzono je zatem nie tylko drewnianymi izbicami, ale również obłożono grubą na 0,5 m okładziną z kamieni. Z pewnością karkołomnym

[28] Zob.: Pommerrenig, *Holzbrücke*, s. 161 (*Abb. 1*).

etapem realizacji było wbijanie drewnianych jarzm w dno Warty. Prace te prowadzono w porze roztopów, w marcu 1937 r. przy użyciu kafara parowego o masie 1,5 t. Co istotne, urządzenie osadzono na pontonie, który skutecznie opierał się krze lodowej.



Ryc. 3. Widok od dołu fragmentu części nurtowej mostu w Krobielewku, źródło: Pommerrenig, *Holzbrücke*, s. 161.

Natomiast wyzwaniem samym w sobie było osadzenie dźwigarów systemu Howe'a. Operację przeprowadzono, używając rusztowania oraz specjalnej wciągarki bębnowej, podnoszącej każde z przęseł nurtowych o wadze 37 t. Zarówno konstrukcje drewniane, jak i stalowe zostały stosownie zakonserwowane – pale i deski z sosny oraz dębu zanurzono w wannach wypełnionych karbolineum, podczas gdy elementy stalowe pokryto masą bitumiczną. Oddanie do eksploatacji budowli poprzedziły próby obciążeniowe lewego przęsła nurtowego, które w zależności od przyjętego ciężaru piasku i naporu ulewnego deszczu wykazały zmienne osiadanie konstrukcji nośnej[29].

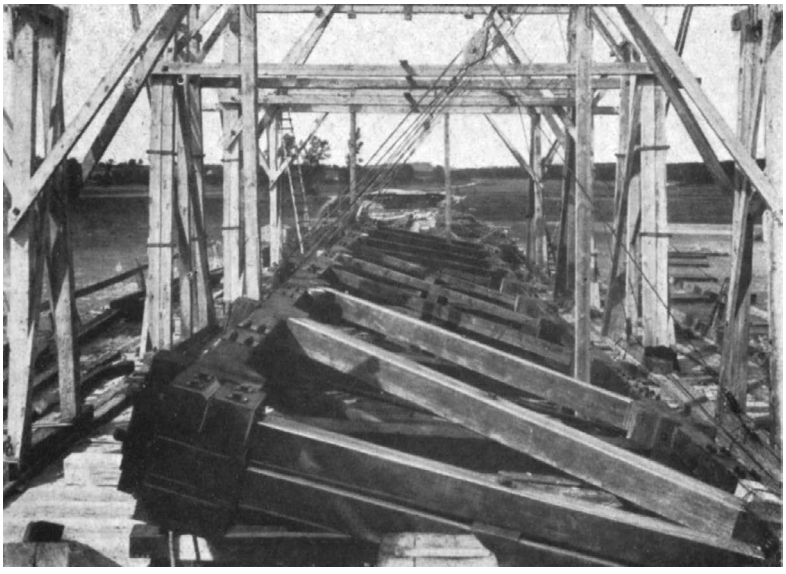
Wszystko to razem z parametrami komunikacyjnymi (część jezdna o szerokości 5,2 m) pozwoliło przyporządkować przeprawę w Krobielewku do ówczesnej niemieckiej II klasy drogowych konstrukcji mostowych[30]. Realizacja mostu pochłonęła około 350 tys. Reichsmarek i została ujęta w sektorze wsparcia komunikacji

[29] *Ibidem*.
[30] *Ibidem*.

w słynnym programie *Osthilfe*[31]. Suma ta była więc niemal trzykrotnie wyższa, niż zakładała kalkulacja z 1926 r., przy czym należy w tym miejscu zwrócić uwagę na zmieniającą się wartość niemieckiej waluty na przestrzeni minionego czasu.



Ryc. 4. Ustawianie kratownic Howe'a na rusztowaniach mostu w Krobielewku, źródło: Pommerrenig, *Holzbrücke*, s. 162.



Ryc. 5. Osadzanie kratownic części nurtowej mostu w Krobielewku, źródło: Pommerrenig, *Holzbrücke*, s. 162.

[31] BA-MA, OKW/Wehrwirtschafts- und Rüstungsamt, sygn. RW 19/1746, k. 107.

Jak podkreślał Hans Pommerrenig, w trakcie prac – na początku 1937 r. – dał się we znaki deficyt materiałów[32], zresztą z podobnym problemem zmagano się wtedy na nieodległym placu budowy fortyfikacji MRU[33]. Braki musiały być znaczne, bowiem spowolniły tempo robót i w rezultacie opóźniły otwarcie – jak się okazało – nie w pełni gotowej przeprawy, które nastąpiło dopiero 1 II 1938 r. Brak wyprofilowanego ostatecznie najazdu na most sprawił, że w uroczystym dniu do ruchu dopuszczono jedynie pieszych i furmanki, zachęcając do skorzystania z autobusu wyjeżdżającego ze Skwierzyny. Pomijając część nieformalną, kluczowym punktem programu było przemówienie wygłoszone przez starostę skwierzyńskiego, Ottona Karla Niemeyera i otwarcie mostu przez Emila Stürtza, nadprezydenta i gauleitera Marchii Granicznej oraz prowincji brandenburskiej[34]. Odnotowano także przybycie innych niemieckich notabli i przedstawicieli instytucji wojskowych[35]. Obecność tych ostatnich nie była niczym szczególnym, niemniej budowla o niewielkiej nośności nie przedstawiała szczególnych walorów strategicznych[36].

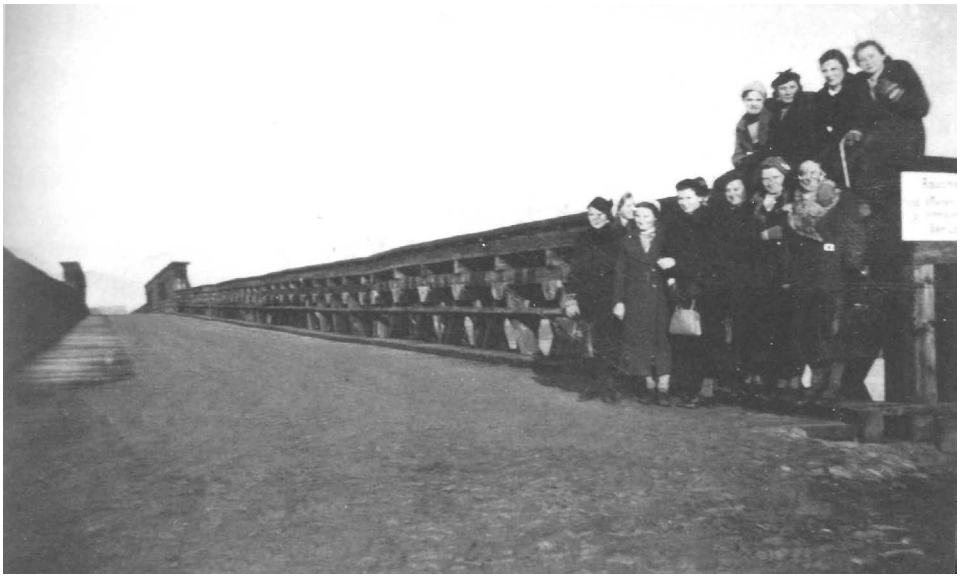
[32] *Ibidem*, k. 161.

[33] Grzegorz Urbanek, *Pomiędzy frontem fortecznym a pozycją uzbrojeniową. Plac budowy MRU w latach 1937–1939*, [w:] *Międzyrzecki Rejon Umocniony*, s. 81.

[34] AP GW, UBWwGW, sygn. 316, k. 224.

[35] Pommerrenig, *Holzbrücke*, s. 162.

[36] Lokalizacja mostu w bliskości granicy z Polską skłania do refleksji na temat roli operacyjnej budowli w teatrze działań wojennych na przestrzeni lat 20. i 30. XX w. Jeszcze w 1927 r. zakładano w ramach gry wojennej, że dolina Warty nie będzie stanowić punktu wyjścia dla formacji polskich, a te skierują swoje zasadnicze siły w stronę granicy z Prusami Wschodnimi, tzw. Korytarza Pomorskiego i rubieży pomiędzy Wrocławiem a Głogowem. Dopiero manewry przeprowadzone w latach 30. XX w. wykazały, iż istotnym celem wrogiego natarcia będzie kierunek berliński, zatem działania wojenne obejmą obszar tzw. Czworoboku Odrzańskiego. W wariancie z września 1932 r. przewidywano wyprowadzenie polskiego uderzenia z rubieży pomiędzy Międzychodem a Zbąszyniem w stronę Skwierzyny i Międzyrzecza. Podobne wnioski przyniosła rozegrana w styczniu 1933 r. gra wojenna, gdzie po dwóch tygodniach konfliktu, około 10 polskich dywizji miało przedrzeć się przez strefę graniczną na linii Międzychód–Wschowa i następnie uderzyć na Linię Niesłysz–Obra (Nischlitz–Obra Linie). Jednakże strona polska liczyła się w 1937 r. z fiaskiem frontalnego uderzenia z Wielkopolski w stronę Berlina, przewidując oskrzydlenie wojsk niemieckich z kierunku Pomorza i Śląska. Dopiero w tej konfiguracji most w Krobielewku mógłby zyskać pewne znaczenie dla Wehrmachtu. Szerzej: BA-MA, OKH / Generalstab des Heeres, sygn. RH 2/381, k. 1, 4; Robert Citino, *Niemcy bronią się przed Polską. Ewolucja taktyki Blitzkriegu 1918–1933*, Warszawa 2012, s. 249, 314–315, 318; Aleksander Woźny, *Niemieckie przygotowania do wojny z Polską w ocenach polskich naczelnych władz wojskowych w latach 1933–1939*, Warszawa 2000, s. 146.



Ryc. 6. Pamiątkowe zdjęcie przy moście, wykonane w latach 30. XX w., źródło: Chmielewski, *600 lat*, s. 40.

W tajnej wymianie uwag między Wojskowym Sztabem Gospodarczym i 5. Wydziałem Sztabu Generalnego znalazła się bardzo interesująca nota na temat roli mostu w Krobielewku w kontekście nie tylko powiatu skwierzyńskiego, ale i całego układu komunikacyjnego Marchii Granicznej. W tym bliższym wymiarze przeprawa zyskała funkcję zwornika pomiędzy drogą II kategorii (*Landstraße*) Skwierzyna–Świniary–Krobielewko a drogą krajową (*Reichsstraße*) 114. W dalszym, prowincjonalnym, postrzegano ją jako istotny fragment obiecującego projektu tzw. drogi granicznej (*Grenzstraßenverbindung*). Idea ta miała być odpowiedzią na utratę na rzecz Polski fragmentu szosy Drezdenko (Driesen)–Międzychód i wiązała się z budową konkurencyjnej drogi, również o układzie rokadowym. Na podstawie orientacyjnego zarysu wnioskować można, że jej przebieg uwzględniał wykorzystanie lub modernizację istniejących już dróg i prawdopodobnie wiązał się z przecięciem Puszczy Noteckiej zupełnie nowym traktem. Układ tzw. drogi granicznej widziano następująco: Krzyż (Kreuz) – Drezdenko – Gościm (Gotschimm) – Krobielewko – Krobielewo – Goraj – Lubikowo (Liebuch) – Międzyrzecz (Meseritz); według optymistycznych założeń prace nad drogą miały się rozpocząć dwa lata później, czyli w 1940 r. Sama tylko przebudowa (wzmocnienie) niewielkiego jej odcinka pomiędzy Krobielewkiem a Krobielewem miała pochłonąć 120 tys.

Reichsmarek[37]. Do tego fragmentu odniosło się jeszcze Naczelne Dowództwo Wojsk Lądowych (Oberkommando des Heeres) w sierpniu 1938 r. Sugerowało tu wymianę „nietrwałej" nawierzchni betonowej i proponowało poszerzenie drogi o dodatkowe trzy–cztery metry, zaś konstrukcję mostu przez Wartę oceniło „jako trudną do zniszczenia"[38].

Rola mostu w okresie II wojny światowej i jego użytkowanie po 1945 r.

Ambitne plany budowy nowego łącznika komunikacyjnego Marchii Granicznej – w którym nieodzowną rolę miał odgrywać most w Krobielewku – przekreśliła rychła likwidacja prowincji (1 X 1938 r.) lub wybuch II wojny światowej. W trakcie uderzenia na Polskę, w rejon przeprawy mostowej przewidziane było skierowanie 1. plutonu (nr 11) z 2. kompanii Grenzwachtu, a o prawy przyczółek oparł się północny kraniec tzw. Wysuniętej Pozycji Granicznej Grenzwachtu (vorgeschobene Grenzschutzstellung der Grenzwacht)[39]. Zdaniem Zbigniewa Milera, most w takim układzie pełnił funkcję łącznika pomiędzy umocnieniami na obu brzegach Warty[40]. Budowla przetrwała kampanię wrześniową 1939 r. bez uszczerbku i do stycznia 1945 r. odnotowano jedynie uszkodzenia filarów nurtowych oraz lodołamów spowodowane naporem kry. Zdarzenia te miały miejsce w trakcie zimy 1939/1940 i 1940/1941 r.[41]

Przeprawę wzmocniono fortyfikacjami polowymi w 1944 r. w ramach Pozycji Trzcielskiej (*Tirschtiegelstellung*), jednak ostatecznie została zniszczona przed ofensywą wojsk 1. Frontu Białoruskiego[42]. Być może brany był tu pod uwagę wariant zakładający uderzenie m.in. na tym odcinku radzieckich oddziałów zmechanizowanych[43]. Krobielewko zajęły jednostki radzieckie po potyczce mającej miejsce 29 I 1945 r. Prawdopodobnie na krótko przed akcją doszło do zdetonowania ładun-

[37] BA-MA, OKW/Wehrwirtschafts- und Rüstungsamt, sygn. RW 19/1746, k. 106–107, 110.

[38] *Ibidem*, k. 75.

[39] Zob.: Centralne Archiwum Ministerstwa Obrony Narodowej w Podolsku, Unterlagen zu Kompanien der Wehrmacht, sygn. 12487/24, k. 1.

[40] Zbigniew Miler, *Fortyfikacje w zachodniej części Puszczy Noteckiej*, [w:] *Pozycja Pomorska. Studia nad dziejami fortyfikacji w dolinie Noteci*, red. Jerzy Sadowski, Gliwice 2011, s. 19.

[41] AP GW, UBWwGW, sygn. 316, k. 170–171.

[42] Por. National Archives and Records Administration Washington, sygn. T-78, roll 644, frame 1080. Most w Krobielewku nie został wyróżniony na załączonej mapie (nie określono dopuszczalnego obciążenia przeprawy).

[43] *Ibidem*, frame 1070.

ków wybuchowych w części nurtowej mostu. Z ustaleń Maksymiliana Frąckowiaka wynika, że mógł tego dokonać sformowany oddział niemieckich saperów, który następnie wycofał się w kierunku Nowego Dworu (Neuhaus) i tam został zlikwidowany[44].

Zniszczenia mostu były nieznaczne i po zakończeniu działań wojennych położono na nim drewnianą kładkę umożliwiającą ruch pomiędzy obydwoma brzegami Warty[45]. Paradoksalnie, szansą na przywrócenie przeprawy do pełnej sprawności mogły okazać się katastrofalne w swoich skutkach roztopy w lutym oraz marcu 1947 r. Wprawdzie most w Krobielewku został uznany razem z mostami kolejowym i drogowym (tymczasowym, drewnianym) w Skwierzynie za jeden z czynników wywołujących zatory, to jednak postulowano o „otoczenie wszystkich szczególną opieką"[46]. Nie został też ujęty w wykazie mostów zniszczonych, załączonym do trzyletniego planu odbudowy powiatu skwierzyńskiego[47], co dawało jeszcze jeden pretekst do ponownego włączenia go w lokalną sieć drogową. W nowej rzeczywistości komunikacyjnej stało się jednak inaczej – odbudowane mosty w Skwierzynie i Międzychodzie były już w stanie przyjąć na siebie obciążenie bieżącego ruchu kołowego w tej części doliny Warty. Z biegiem czasu drewniana konstrukcja w Krobielewku została rozebrana i jak wynika z powojennych przekazów, elementy mostu wykorzystano wtórnie w innej budowanej przeprawie[48]. Odtąd zdegradowana do rangi lokalnej przeprawa, niegdyś predestynowana do roli kluczowego fragmentu komunikacji pogranicza, zaczęła być obsługiwana przez prom rzeczny i łódź.

[44] Frąckowiak, *Grób majora*, s. 126.
[45] Andrzej Chmielewski, *600 lat Wierzbna*, Przytoczna 2016, s. 40.
[46] AP GW, Starostwo Powiatowe Skwierzyńskie, sygn. 160, k. 18.
[47] AP GW, Starostwo Powiatowe Skwierzyńskie, sygn. 575, k. 57.
[48] Chmielewski, *600 lat*, s. 40.



Ryc. 7. Pozostałości lewobrzeżnego przyczółku nieistniejącego mostu w Krobielewku, 2021, fot. G. Urbanek

***

Eksploatacja mostu w Krobielewku trwała zaledwie kilka lat, a mimo to budowla zdołała się utrwalić w pamięci i krajobrazie kulturowym doliny Warty. Dla strony niemieckiej była niewątpliwym powodem do dumy. Miano najdłuższej drewnianej konstrukcji mostowej Niemiec hitlerowskich sprawiało, że znajdująca się na drugorzędnym trakcie drogowym przeprawa szybko stała się osobliwą atrakcją, uwiecznianą na pocztówkach i opisywaną w przewodnikach turystycznych. Dla powojennej napływowej polskiej ludności stała się z kolei symbolem zaprzepaszczonej szansy na utrzymanie funkcjonującej do 1945 r. siatki komunikacyjnej pomiędzy Skwierzyną i Międzychodem.

SUMMARY

Establishing the Polish-German border in 1919 contributed to the loss of many communication routes in the western part of Greater Poland by Germany. The situation was serious especially in the Warta River Valley – with nearly 23 km between the newly created border and the nearest road bridge in Skwierzyn. One of the solutions aimed at improving the condition of the local transportation and trade was a planned new bridge in Krobielewko. The cost estimate drawn up in 1926 proposed expenditures that were

deemed too high. Interest in building a new crossing was renewed in 1936 and in the years 1936–1938 a mainly wooden bridge was constructed, with Howe truss a the load-bearing system. Being 317.5 m long, the bridge was the longest of its kind in the Third Reich. Such length was forced by specific topographical condition of the wide Warta River Valley. The bridge survived the invasion of Poland in 1939 untouched but in January 1945 was partially blown up by the retreating German troops. After the war, it was provisionally repaired to allow for motor traffic, but eventually it was demolished. Instead of a bridge, a ferry and boat service was established (now defunct).

BIBLIOGRAFIA / REFERENCES

Archiwum Państwowe w Gorzowie Wlkp.:
Starostwo Powiatowe Skwierzyńskie, sygn. 160, 575.
Urząd Budownictwa Wodnego w Gorzowie Wlkp., sygn. 316.

Archiwum Państwowe w Pile:
Rejencja Pograniczna Poznań–Prusy Zachodnie w Pile, sygn. 581.

Brandenburgisches Landeshauptarchiv Potsdam, Rep. 1. Oberpräsident der Provinz Brandenburg und Berlin, Akte 1 Oberpräsident 1988.

Bundesarchiv-Militärarchiv Freiburg im Breisgau:
OKH / Generalstab des Heeres, sygn. RH 2/381.
OKW/ Wehrwirtschafts- und Rüstungsamt, sygn. RW 19/1746.

Centralne Archiwum Ministerstwa Obrony Narodowej w Podolsku, Unterlagen zu Kompanien der Wehrmacht, sygn. 12487/24.

National Archives and Records Administration Washington, sygn. T-78, roll 644.

Brożek Dariusz, *Ten most był najdłuższy w całych Niemczech. Miał 317 metrów*, „Głos Międzyrzecza i Skwierzyny", nr 1 (10) z 7 I 2015, s. 4.

Chmielewski Andrzej, *600 lat Wierzbna*, Przytoczna 2016.

Citino Robert, *Niemcy bronią się przed Polską. Ewolucja taktyki Blitzkriegu 1918–1933*, Warszawa 2012.

Die Gründung der Gemeinde Großkrebbel, „Heimatkalender für den Kreis Schwerin/W.", Schwerin/W. 1937, s. 103–104.

Die Gründung der Gemeinde Großkrebbel, [w:] *Mein Schwerin Warthe*, bearb. Erich Klemt, Brilon/Westf [b.d.], s. 20–21.

Frąckowiak Maksymilian, *Grób majora Wehrmachtu z okolic Nowego Dworu. Wyniki badań archeologiczno-ekshumacyjnych*, [w:] *Ziemia Międzyrzecka w przeszłości*, t. 13, red. Agnieszka Indycka, Marceli Tureczek, Międzyrzecz–Pszczew 2015, s. 123–132.

Grabowska Bożena, *Waitze/Wiejce*, „Schlösser und Garten der Neumark", 2018, 23.

Kunicki Stanisław, *Krótki zarys rozwoju budowy mostów kolejowych w ciągu stulecia 1825–1925*, „Przegląd Techniczny", 65 (1927), 29–30, s. 671–673.

Michalak Robert, *Koleje żelazne Frontu Ufortyfikowanego Łuku Odry–Warty w latach 1936–1945*, [w:] *Międzyrzecki Rejon Umocniony. 80 lat zabytku architektury obronnej*, red. Grzegorz Urbanek, Pniewo 2013, s. 25–54.

Miler Zbigniew, *Fortyfikacje w zachodniej części Puszczy Noteckiej*, [w:] *Pozycja Pomorska. Studia nad dziejami fortyfikacji w dolinie Noteci*, red. Jerzy Sadowski, Gliwice 2011, s. 18–31.

Nowak Marek, Bielanowski Piotr, Jankowiak Lech, *Dzieje lasów pogranicza*, [w:] *Nadleśnictwo Międzychód. 100 lat polskiej administracji leśnej*, red. Paweł Anders, Międzychód 2020, s. 177–230.

Pommerrenig Hans, *Holzbrücke über die Warthe bei Klein-Krebbel*, „Die Bautechnik", nr 12 z 18 III 1938, s. 161–163.

„Schweriner Kreisblatt", nr 37 z 13 II 1937.

Sorsche Konrad, *Festungskommandantur Küstrin 1932–1939. Grenzschutzkommando 12, freiwilliger Grenzschutz, Festungsfront Oder–Warthe–Bogen (Nischlitz–Obra Stellung, Ostwall), 50. Grenz-Infanteriedivision, 50. Infanteriedivision*, [b.m.w.] 1995.

Thome Benno, *Die Folgen der Grenzziehung von 1920 auf die Stadt Schwerin (Warthe)*, [w:] *Bilder aus der Grenzmark Posen–Westpreussen*, Berlin 1931, s. 4–6.

Thome Benno, *Schwerin (Warthe). Wirtschafts-, Kultur- und Sozialgeschichte einer ostdeutschen Kleinstadt*, Kiel 1963.

Urbanek Grzegorz, *Pomiędzy frontem fortecznym a pozycją uzbrojeniową. Plac budowy MRU w latach 1937–1939*, [w:] *Międzyrzecki Rejon Umocniony. 80 lat zabytku architektury obronnej*, red. Grzegorz Urbanek, Pniewo 2013, s. 79–92.

Urbaniak Miron, *Kolej Skwierzyna–Stare Bielice. Kolejowy modernizm w Polsce*, Łódź 2013.

Woźny Aleksander, *Niemieckie przygotowania do wojny z Polską w ocenach polskich naczelnych władz wojskowych w latach 1933–1939*, Warszawa 2000.

O AUTORZE

Grzegorz Urbanek – doktorant Instytutu Historii Uniwersytetu Zielonogórskiego, pracownik Działu Zbiorów Regionalnych w Euroregionalnym Ośrodku Badań Wojewódzkiej i Miejskiej Biblioteki Publicznej im. Zbigniewa Herberta w Gorzowie Wielkopolskim. Specjalizuje się w zagadnieniach wojskowości, historii społecznej oraz gospodarczej XIX i XX w., krajobrazu kulturowego i ochrony zabytków. Od 2018 r. współredaktor serii monograficznej *Ziemia Międzyrzecka w przeszłości*. Konsultant służb konserwatorskich w zakresie *architectury militaris*. Od 2015 r. wiceprezes Towarzystwa Historycznego Ziemi Międzyrzeckiej. Adres e-mail: g.urbanek@wimbp.gorzow.pl

DOI: 10.34616/SKHS.2020.4.65.87

CC BY ND

Śląski Kwartalnik Historyczny Sobótka
Rocznik LXXV (2020), 4
e-ISSN 2658-2082 | PL ISSN 0037–7511

MARIA HEROK
Uniwersytet Wrocławski
ORCID: 0000-0002-8426-1720

ŻYCIE CODZIENNE WE WSI MALNIA W OKRESIE MIĘDZYWOJENNYM: WYBRANA PROBLEMATYKA

EVERYDAY LIFE IN THE VILLAGE OF MALNIA IN THE INTERWAR PERIOD: SELECTEDISSUES

Abstract: The article presents selected aspects of everyday life in the Upper Silesian village of Malnia in the years 1918–1939. It attempts to show in what sphere of various symbols the inhabitants of the eponymous village lived, what cultural influences affected their everyday life and how they spent their time. Thus, the conditions under which their cultural identity was formed were depicted.

Keywords: Upper Silesia, Malnia, village, everyday life, cultural identity

Zdefiniowanie, czym jest „życie codzienne" względnie „codzienność", rodzi określone problemy, ponieważ jest to kategoria w zasadzie transgraniczna, płynna[1]. Może zawierać w sobie praktycznie wszystko. Wbrew pozorom oba pojęcia nie muszą też być postrzegane synonimicznie. Chętnie przywoływane przez historyków określenie „życie codzienne" zdaje się odnosić do konkretnych grup i społeczności, podczas gdy „codzienność" funkcjonuje raczej na poziomie samowiedzy i refleksyjności[2]. Inspirujące wydaje się wyjaśnienie zaproponowane przez opolskiego badacza Wojciecha Kędzierzawskiego, za którym „życie codzienne" rozumiem w następujący sposób: „Kategoria życia codziennego ma pozwolić na

[1] Określenia „życie codzienne" i „codzienność" mogą być rozumiane inaczej przez przedstawicieli różnych dyscyplin naukowych, w artykule będą jednak stosowane wymienne.

[2] Zob. Bogumiła Mateja-Jaworska, Marta Zawodna-Stephan, *Badania życia codziennego w Polsce. Rozmowy (nie)codzienne*, Poznań 2019, s. 101, 103–104.

uchwycenie rzeczywistości społeczno-kulturowej w stanie tworzenia się oraz w procesie jej ciągłej rekonstrukcji przez nierefleksyjne i na ogół związane bardziej z działaniem niż z opisem potwierdzenie typów myślenia i wzorów zachowań. Pozwalać na wgląd w system założeń leżących u podstaw wiedzy i postępowania w »zwyczajnym życiu«, w jakie każdy z nas jest zaangażowany, pomimo że okazjonalnie poza nie wykracza"[3]. W doświadczaniu codziennego życia, które jest uwarunkowane przez kulturę, zanurzone są wszystkie jednostki. Kultura jako system znaków i symboli może być rozumiana jako tekst – który się czyta i nieustannie interpretuje, ponieważ funkcjonuje w wielu przestrzeniach komunikacji, zmienia się, powodując, że nie wszystko jest od początku czytelne. Tytułowa Malnia jest dla mnie wyrazem „przestrzeni doświadczonej", a jej treścią jest społeczność w swojej przenikniętej różnymi wpływami kulturowymi codzienności, będąca w stałej interakcji z lokalnym otoczeniem[4]. W artykule nie sposób przedstawić wszystkich problemów, zdecydowałam się niemniej odnieść przynajmniej do wybranych wątków, w tym pytań: w jakiej „sferze symboli i znaczeń"[5] żyli mieszkańcy Malni, co wpływało na codzienność pojedynczych osób i w jaki sposób ją wypełniali. Na przykładzie mieszkańców tytułowej wsi można wykazać, w jakich warunkach kształtowały się tożsamości kulturowe ludności Śląska Opolskiego, a tym samym określić czynniki wpływające na poczucie odrębności regionalnej mieszkańców tego regionu, które *de facto* możemy nadal obserwować. Badania odnoszą się do okresu międzywojennego (1918–1939), który kształtuje swoista równowaga tradycji i modernizacji, zarazem rosnąca presja czynników politycznych, związanych z narodzinami republiki weimarskiej, polsko-niemiecką rywalizacją o Górny Śląsk i polityką nazistów. Przez cały ten okres gmina wiejska Malnia wchodziła w skład górnośląskiego powiatu strzeleckiego[6],

[3] Wojciech Kędzierzawski, *Codzienność jako kategoria antropologiczna w perspektywie historii kultury*, Opole 2009, s. 24.

[4] Moritz Csáky, *Pamięć transnarodowa – fenomen hybrydyczny? Kultura jako przestrzeń komunikacji*, [w:] *Polsko-niemieckie miejsca pamięci*, t. 4, red. Hans Henning Hahn *et al.*, Warszawa 2013, s. 37; Roch Sulima, *Antropologia codzienności*, Kraków 2000, s. 16–18.

[5] Szerzej nt. tekstualizacji kultury i co za tym idzie, rozumienia codzienności jako tekstu zob. Grażyna Lubowicka, *Rozumieć codzienność – z punktu widzenia antropologii interpretatywnej Clifforda Geertza*, [w:] *Codzienność jako wyzwanie edukacyjne*, t. 1, red. Monika Krystyna Humeniuk-Walczak, Iwona Paszenda, Wrocław 2017, s. 30–43.

[6] Powiat strzelecki obejmował wtenczas obszar dzisiejszych powiatów strzeleckiego i krapkowickiego. Siedzibą władz powiatowych było miasto Wielkie Strzelce (Groß Strehlitz) – dzisiejsze Strzelce Opolskie. Współcześnie Malnia leży w obrębie gminy Gogolin, w powiecie krapkowickim i województwie opolskim.

położonego na wschodnich kresach państwa niemieckiego. Stanowi przykład typowej wioski Śląska Opolskiego, bogatej w tradycje, od pokoleń zamieszkiwanej głównie przez ludność rodzimą[7], komunikującą się za pomocą gwary[8].

O wyborze tematu zdecydowała wyraźna luka zauważalna w badaniach nad lokalną historią górnośląskich społeczeństw[9], zarazem potrzeba falsyfikacji nietrafnych generalizacji dotyczących tych terenów. O przeszłości samej Malni pisał już Zygfryd Glaeser[10], ale w swej „monografii" orientował się na zagadnienia religijne – budowę i konsekrację kościoła parafialnego (1977–1978), losy sióstr zakonnych i księży związanych z wioską, jak też znajdujące się na jej terenie

[7] Pojęcie rodzimości nie ma w tym tekście politycznego wydźwięku i narodowych konotacji, o czym pisała już Maria Wanda Wanatowicz (*Od indyferencji ludności śląskiej do narodowości? Postawy narodowe ludności autochtonicznej Górnego Śląska w latach 1945–2003 w świadomości społecznej*, Katowice 2004, s. 14–21). Określenie „ludność rodzima" jest dla mnie równoznaczne z „ludnością miejscową", „ludnością śląską", która została ukazana w lokalnym kontekście, gdzie „lokalność" rozumiem jako „jedną z przestrzennych ram działań społecznych i treści kulturowych, czyli specyficzną przestrzenną dystrybucją określonych sposobów działania i specyficznych kulturowych treści (idei, norm, wyobrażeń symbolicznych, socjolektów)" – Andrzej Bukowski, Marcin Lubaś, Jacek Nowak, *Wprowadzenie*, [w:] *Społeczne tworzenie miejsc. Globalizacja, etniczność, władza*, red. *eidem*, Kraków 2010, s. 11.

[8] Tereny spod Góry św. Anny charakteryzuje gwara *Kobylorzy* dialektu śląskiego, która oczywiście ma swoje lokalne odmiany. Występuje w granicach powiatu strzeleckiego, obejmując obszar od prawego brzegu Odry, od Górażdży po Zawadzkie. Tę odmianę wyróżnia np. często pojawiająca się dwugłoska *oł* oraz brak mazurzenia (wymowa spółgłosek *dż, cz, ż, sz*, jako *d, c, z*). Zob. Bogusław Wyderka, *O mowie opolskich Ślązaków*, [w:] *Śląsk Opolski. Dziedzictwo i współczesność*, red. Dorota Simonides, Opole 2005, s. 121–122.

[9] Dzieje poszczególnych wsi / społeczeństw lokalnych są opisywane zdawkowo. W przypadku gminy Gogolin, do której należy obecnie dziewięć wiosek (Chorula, Dąbrówka, Górażdże, Kamień Śląski, Kamionek, Malnia, Obrowiec, Odrowąż, Zakrzów) i dwie byłe wioski (Karłubiec i Strzebniów), najwięcej uwagi poświęcono Kamieniowi Śląskiemu, w tym życiu religijnemu i kultowi św. Jacka w tej wsi oraz tamtejszemu założeniu pałacowemu, zob. m.in.: Franciszek Grabelus, *Kamień Śląski. Dzieje parafii i życia religijnego*, Kamień Śląski 2004; *idem*, *Kult św. Jacka w Kamieniu Śląskim*, Opole 1998; Zygfryd Glaeser, *Kamień Śląski. Szmaragd opolskiej ziemi*, Opole 2004. Istnieje jedna publikacja na temat Kamienia Śląskiego i Kamionka: *Kamień Śląski i Kamionek po 900 latach*, red. Tomasz Friedrich *et al*., Opole 2004, podobnie samego Kamionka: Rafał Zając, Franciszek Grabelus, *Kamionek. Historia, miejsca, ludzie*, Zabrze 2003. Dwie pozycje dotyczą Obrowca: Józef Szulc, *Parafia św. Jana Chrzciciela w Obrowcu*, Gogolin 2007; *idem*, *Tempelberg. Tajemnica Obrowca*, Krapkowice 2012. Jednego opracowania doczekały się: Karłubiec (Eryk Bonczyk, *Karłubiec 1302–2008*, Krapkowice 2008), Malnia (Zygfryd Glaeser*, U źródeł własnej tożsamości*, Opole 2003) i Chorula (Norbert Honka, *Chorula. Dzieje od czasów najdawniejszych po dzień dzisiejszy*, Krapkowice 2006). Wprawdzie na jedenaście wiosek (byłych i obecnych) sześć doczekało się już opracowania dziejów, ale wydawnictwa te – postrzegane jako monografie miejscowości – w skromnym zakresie dotyczą mieszkańców. Autorzy preferują historię zdarzeniową, pozbawioną szerszego kontekstu społecznego, politycznego i gospodarczego, dlatego zwykle pomijają życie codzienne lokalnych społeczności.

[10] Glaeser, *U źródeł*.

obiekty sakralne. Glaeser pominął sferę społeczno-kulturową lat 1918–1939, dlatego niniejsza praca – w perspektywie lokalnej – pozwala pogłębić wiedzę o historii Malni. W badaniach wykorzystano materiały przechowywane w zasobach Archiwum Państwowego w Opolu, Muzeum Śląska Opolskiego w Opolu i Muzeum Wsi Opolskiej w Opolu-Bierkowicach, podobnie – wybrane, polskie tytuły prasowe, niemieckie opracowania statystyczne, pamiątki rodzinne i spisane relacje przedstawicieli mieszkańców wsi. Podjęte kwerendy będą w przyszłości kontynuowane, nie sposób przy tym określić, w jakim stopniu pozwolą one uszczegółowić przedstawione ustalenia.

Rodzimość jako transnarodowość

Malnia rozwinęła się bezpośrednio na prawym brzegu Odry. Pod względem wielkości należała w okresie międzywojennym do przeciętnych wsi rejencji opolskiej. Można zaryzykować twierdzenie, że jej mikroświat odzwierciedlał cechy charakterystyczne dla tej części Górnego Śląska – nadodrzański, rolniczy teren, na którym codzienność zdeterminowana była przez tradycyjną religijność katolicką i silne więzi społeczne, ze szczególnym wyróżnieniem wspólnoty rodzinnej. Niemal wszystkie rodziny zamieszkiwały w tej okolicy od pokoleń, żyjąc w śląskiej kulturze ludowej, której słownym przekazem jest gwara. Kulturze, która nie była i nie jest jednolita. Miejscowość – położona na styku dwóch makroregionów geograficznych – Niziny Śląskiej oraz Wyżyny Śląskiej[11] – przenikały pruskie, niemieckie, śląskie, polskie, chrześcijańskie wpływy kulturowe, gdzie każde z tych określeń zawiera w sobie przecież wewnętrzną polifoniczność. Zróżnicowanie Śląska Opolskiego sięga każdej niemal wioski. Zachowania charakterystyczne dla danej wsi nie musiały wcale występować w drugiej. Również niektóre odmiany gwarowe były spotykane tylko w jednej bądź kilku miejscowościach. Na tożsamość kulturową nie składają się zresztą elementy wyłącznie genetycznie własne, ale też cały zbiór tego, co zostało przejęte, oswojone i przystosowane do własnego, rodzimego otoczenia[12].

Ze spisu ludności przeprowadzonego 1 XII 1910 r. wynika, że tuż przed Wielką Wojną Malnię zamieszkiwały 653 osoby, a powierzchnia wsi wynosiła

[11] Jerzy Kondracki, *Geografia regionalna Polski*, Warszawa 2002, s. 169–172, 243–245.

[12] Zob.: Dorota Simonides, *Wprowadzenie do śląskiej kultury ludowej*, [w:] *Kultura ludowa śląskiej ludności rodzimej*, red. *eadem*, Piotr Kowalski, Wrocław–Warszawa 1991, s. 13.

227,1 ha. Jedynie 52 mieszkańców podało, że ich językiem ojczystym jest język niemiecki (w tym 19 ewangelików), 560 *Malniołków*[13] uznało język polski za ojczysty i zadeklarowało się jako katolicy, a pozostali mieszkańcy (41) wskazali oba języki[14]. Wyniki spisu z 16 VI 1925 r. pozwalają stwierdzić przyrost powierzchni (254,6 ha) i zaludnienia gminy wiejskiej (773), jednocześnie poświadczają obecność już tylko pięciu ewangelików[15]. Kolejne spisy powszechne – z 16 VI 1933 r. i 17 V 1939 r. – nie wykazały większych zmian w liczbie mieszkańców wioski: odpowiednio 767 i 814[16]. Występujące różnice zapewne były pochodną ruchu naturalnego ludności, w mniejszym stopniu zjawiskami migracyjnymi. Władze niemieckie starały się zatrzeć słowiański charakter miejscowości, znanej jako Mallnie, Malnie lub Malnia, ale skuteczność tej polityki była raczej ograniczona. W sierpniu 1936 r., w ramach nazistowskiej polityki germanizacyjnej, administracyjna nazwa wioski została niemniej zmieniona na Odergrund[17]. Urzędowe statystyki potwierdzają, że w Malni występowały cechy „typowe" dla miejscowości leżących we wschodniej części rejencji opolskiej (na prawym brzegu Odry): wyraźna przewaga katolicyzmu i ludności polskojęzycznej, ale czy „polskości"?

Po podziale Górnego Śląska w 1922 r. Malnia pozostała w granicach Niemiec, ale ludności polskiej zamieszkującej ten sporny obszar konwencja górnośląska gwarantowała swobodny rozwój narodowy. Władze niemieckie starały się jednak ograniczać polskie wpływy. Podstawą tych ostatnich był Związek Polaków w Niemczech (dalej: ZPwN), który powołano 27 VIII 1922 r. w Berlinie[18]. Na czele I Dzielnicy ZPwN, obejmującej Śląsk Opolski, stał Stefan Szczepaniak, który przybył 23 IX 1923 r. do Malni i podczas zwołanego we wsi zebrania ludowego zachęcał okoliczną ludność do powołania lokalnych struktur ZPwN. Przyniosło to spodziewany wynik i jeszcze podczas spotkania doszło do wyboru miejscowego zarządu ZPwN

[13] Słowo *Malniołk* można postrzegać w kategorii odmiejscowej nazwy osobowej – to gwarowe określenie mieszkańca Malni, które jest nadal słyszalne wśród rodzimej ludności wioski.

[14] *Gemeindelexikon für die Regierungsbezirke Allenstein, Danzig, Marienwerder, Posen, Bromberg und Oppeln*, H. 6: *Regierungsbezirk Oppeln*, Berlin 1912, s. 10.

[15] *Gemeindelexikon für den Freistaat Preussen*, Bd. 7: *Provinz Oberschlesien*, Berlin 1932, s. 11.

[16] *Amtliches Gemeindeverzeichnis für das Deutsche Reich,* Tl. I*: Altreich und Land Österreich*, Berlin 1939, (Statistik des Deutschen Reichs, Bd. 450, H. 1), s. 78; *Amtliches Gemeindeverzeichnis für das Grossdeutsche Reich auf Grund der Volkszählung 1939*, Berlin 1944, (Statistik des Deutschen Reichs, Bd. 550), s. 94.

[17] *Nowe „chrzty" pruskie*, „Gazeta Robotnicza. Organ Polskiej Partji Socjalistycznej Śląska i Zagłębia Dąbrowskiego", nr 221 z 12 VIII 1936, s. 5.

[18] Wojciech Wrzesiński, *Polski ruch narodowy w Niemczech 1922–1939*, Poznań 1970, s. 71.

oraz prowizorycznego komitetu kółka rolniczego[19]. Z pozytywnym odzewem spotkały się również namowy redaktora „Nowin Codziennych" do zakładania organizacji młodzieżowych. Już wcześniej rozwinął się na tym terenie ruch sportowy – w 1920 r. Malnia była zaliczana do opolskiego obwodu Związku Okręgowego Piłki Nożnej[20]. Powyższe przykłady zdają się wskazywać, że przynajmniej część polskojęzycznych mieszkańców poczuwała się do związków z polskością i włączyła się w działania polskich organizacji, co nastąpiło w okresie polaryzacji narodowej wywołanej plebiscytem i powstaniami śląskimi lat 1919–1921.

Jeżeli chodzi o szkolnictwo, od 1836 r. działała we wsi katolicka szkoła elementarna[21], w której język polski mógł być używany najdalej do początku XX w. Po I wojnie światowej placówka zyskała polski charakter. W 1925 r. pisano w „Gazecie Robotniczej", że we wsi działała jedna z 25 polskich szkół mniejszościowych na Śląsku Opolskim[22]. Otwarcie takowej umożliwiały zapisy wspomnianej konwencji genewskiej z 1922 r.[23] W latach 1924–1925, kiedy władze przeprowadziły kontrolę szkoły, zatrudnionych było w niej czterech nauczycieli, z których trzech posługiwało się językiem polskim: Gustaw Abramczik (dodatkowo językiem niemieckim), August Wiliam i Paul Malcherek. Jedynie Robert Kutschka nie znał języka polskiego[24]. W tym czasie uczęszczało do szkoły 204 uczniów z Malni, Choruli i Odrowąża[25]. Religii nauczał – w języku polskim – ksiądz Franciszek Janik (proboszcz parafii w Otmęcie w latach 1920–1928, do której przypisana była

[19] *Z opolskiego*, „Górnoślązak. Pismo codzienne, poświęcone sprawom ludu polskiego na Śląsku", nr 225 z 20 IX 1923, s. 6.

[20] *Zjazd Okręgowy*, „Sportowiec", nr 1 z 4 VIII 1920, s. 4. Artykuł kończy stwierdzenie: „Bo sport to zdrowe ciało, a zdrowe ciało to zdrowy duch, a zdrowy duch to zdrowy naród, a zdrowy naród to zdrowa Polska".

[21] Felix Triest, *Topographisches Handbuch von Oberschlesien*, Bd. 1, Breslau 1864, s. 296.

[22] *Ze Śląska Opolskiego. Polskie szkoły mniejszościowe*, „Gazeta Robotnicza. Organ Polskiej Partji Socjalistycznej Śląska i Zagłębia Dąbrowskiego", nr 79 z 7 IV 1925, s. 3.

[23] Artykuły 97–130 konwencji genewskiej dotyczyły szkolnictwa prywatnego, publicznego szkolnictwa powszechnego, szkolnictwa uzupełniającego i zawodowego oraz szkolnictwa średniego i wyższego. Ważnym dokumentem dla polskiego szkolnictwa była nadto ordynacja szkolna z 1928 r. Zob. *Ordnung zur Regelung des Schulwesens für die polnische Minderheit*, „Zentralblatt für die gesamte Unterrichtsverwaltung in Preußen", nr 3 z 5 II 1929, s. 39–40; nr 5 z 5 III 1929, s. 86–88.

[24] Archiwum Państwowe w Opolu (dalej: APO), Rejencja Opolska, Wydział II Kościoły i Szkoły, sygn. 4286: Angelegenheiten der katolischen Schule in Mallnie. Kreis Gross Strehlitz vol. VII, k. 14, 16, 18, 20.

[25] APO, Rejencja Opolska, Wydział II Kościoły i Szkoły, sygn. 4285: Bauten bei der katolischen Schule in Mallnie. Kreis Gross Strehlitz vol. I, k. 331. W 1930 r. rozpoczęto budowę szkoły w Odrowążu i Choruli, dlatego od 1934 r. działały już trzy odrębne placówki.

Malnia), uznawany za zdeklarowanego Polaka, ale też lojalnego wobec władz państwowych[26].

Powyższe przykłady nie przesądzają jeszcze o polskiej świadomości narodowej, o ile w ogóle możemy się jej doszukiwać u ówczesnych mieszkańców Malni. Warto przywołać w tym kontekście wyniki plebiscytu przeprowadzonego na Górnym Śląsku 20 III 1921 r. Liczba głosów oddanych w powiecie strzeleckim na Niemcy i Polskę była wyrównana, co dotyczy również tytułowej wioski. Na 354 głosów oddanych w Malni 178 przypadło stronie niemieckiej, a 175 – polskiej (jeden głos był nieważny)[27]. Ów „remis" warto zestawić z wcześniejszymi wyborami samorządowymi z listopada 1919 r.[28], kiedy większa część ludności powiatu strzeleckiego głosowała na polskich kandydatów. Miało to miejsce zarówno w Malni, jak i w sąsiedniej Choruli[29]. Generalnie nie można odmówić części ludności jednoznacznie propolskiego nastawienia, jednocześnie należy widzieć grupę mieszkańców opcji niemieckiej i niezdecydowanych, podatnych na naciski. Do polskiego komitetu plebiscytowego zgłosiło się 20 osób, które otwarcie mówiły, że Niemcy zaoferowali im większe sumy pieniężne za ich głos. O emocjach towarzyszących plebiscytowi świadczy nadto usunięcie przez radę gminy sołtysa, który prowadził agitację na rzecz niemiecką[30]. Ostentacyjna, proniemiecka postawa nauczycieli również nie była tolerowana. Podczas spotkania „Kółka oświatowego św. Jacka" w Malni w 1920 r. nauczyciele Willim i Scherner starali się zagłuszyć polskie pieśni niemieckim hymnem, za co zostali wyrzuceni[31]. Z kolei nauczyciel Scholz, wspierany podobno przez Niezależne Stowarzyszenie dla Ochrony Górnego Śląska (Freie Vereinigung zum Schutze Oberschlesiens)[32], miał obrażać Polaków w szkole i poza nią[33]. Wspomniane incydenty musiały budzić emocje i były szerzej komentowane. Podobnie było w przypadku pobicia

[26] *Ibidem*, k. 195; *Z Strzeleckiego. Polska nauka religii w szkołach ludowych,* „Górnoślązak. Pismo codzienne, poświęcone sprawom ludu polskiego na Śląsku", nr 237 z 13 X 1922, s. 4; *Janik Franciszek*, [w:] https://silesia.edu.pl/index.php/Janik_Franciszek (dostęp: 25 XII 2020).

[27] Stanisław Dziewulski, *Wyniki plebiscytu na Górnym Śląsku*, Warszawa 1922, s. 14.

[28] Kazimierz Popiołek, *Śląskie dzieje*, Warszawa–Kraków 1976, s. 359.

[29] *Dalsze wyniki wyborów gminnych. Powiat strzelecki*, „Głos Śląski" nr 137 z 15 XI 1919, s. 2.

[30] P.A.T., *Po plebiscycie. Gwałty niemieckie*, „Robotnik. Centralny organ P.P.S.", nr 82 z 30 III 1921, s. 4.

[31] *Lehrer als Kulturträger*, „Der Weisse Adler", nr 13 z 14 II 1920, s. 3.

[32] Freie Vereinigung zum Schutze Oberschlesiens zabiegała o pozostawienie Górnego Śląska w granicach Niemiec. Stowarzyszenie powstało w Opolu pod koniec 1918 r., a jego organem prasowym był tygodnik „Der Helfer".

[33] *Wiadomości z bliższych i dalszych stron*, „Głos Śląski", nr 34 z 16 III 1920, s. 3.

w grudniu 1921 r. dwóch *Malniołków*: Gabora i Sapoka, których wyciągnięto z kościoła w Otmęcie i pobito, co należy przypisać prawicowym bojówkom niemieckim atakującym wówczas ludność polską[34]. Warto zarazem zauważyć, że udział w III powstaniu śląskim mieszkańca Malni (z rodziny Bekiesch) nie był przez współmieszkańców szczególnie wychwalany, raczej wydawał się niezrozumiały. Powstania śląskie we wspomnieniach najstarszych *Malniołków* i przekazach rodzinnych generalnie nie są obecne lub mają wydźwięk pejoratywny. Nie sposób obecnie stwierdzić, czy obojętny lub negatywny stosunek do tych zrywów narodził się w ich trakcie, czy też jest wynikiem późniejszych rozczarowań do państwa polskiego[35].

Znany polski socjolog Stanisław Ossowski w podsumowaniu badań prowadzonych w nadodrzańskiej, podopolskiej wsi Dobrzeń Wielki stwierdził w 1947 r., że dla tamtejszych Ślązaków katolicyzm z językiem polskim w liturgii, modlitwach i spowiedzi jest ważnym źródłem więzi lokalnej, ale nie narodowej[36]. Językiem komunikacji, zarazem regionalnej identyfikacji były bez wątpienia gwary śląskie. Świadomość odrębnej tożsamości kulturowej wiejskich społeczności Śląska Opolskiego sprzyjała z kolei indyferencji narodowej. Regionalną orientację górnośląskiej ludności oddaje m.in. ruch pątniczy, którego głównym ośrodkiem była i nadal jest Góra św. Anny (Annaberg). Tradycja pielgrzymowania do tego miejsca miała się wykształcić u *Malniołków* pod koniec XIX w. W drugiej połowie lipca każdego roku grupa z Malni i sąsiadującego Odrowąża wyruszała wczesnym rankiem w odświętnej procesji, niosąc krzyż, obrazy, sztandary i figurę maryjną[37]. Góra św. Anny niezmiennie postrzegana jest przez mieszkańców wsi jako miejsce „nasze", „śląskie", jako najważniejsze sanktuarium, chociaż w latach 1918–1939 nie był to jedyny cel ówczesnego pielgrzymowania. W policyjnej kartotece personalnej osób angażujących się po stronie polskiej odnotowano nazwisko Ottilie Zajontz,

[34] *Wiadomości z bliższych i dalszych stron*, „Katolik", nr 155 z 27 XII 1921, s. 3.

[35] Zob. m.in. Dorota Simonides, *Gibt es ein oberschlesisches Ethnikum? / Czy istnieje górnośląskie etnikum?*, [w:] *Wach auf, mein Herz, und denke. Zur Geschichte der Beziehungen zwischen Schlesien und Berlin-Brandenburg / Przebudź się, serce moje, i pomyśl. Przyczynek do historii stosunków między Śląskiem a Berlinem-Brandenburgią,* Hrsg. / red. Klaus Bździach, Berlin–Opole 1995, s. 75–77.

[36] Stanisław Ossowski, *Zagadnienia więzi regionalnej i więzi narodowej na Śląsku Opolskim*, „Przegląd Socjologiczny", 9 (1947), s. 103. Dzięki uprzejmości mieszkańca Malni mogłam stwierdzić, że np. dyplomy I Komunii Świętej były wydawane w języku polskim na początku lat 20. XX wieku, natomiast w latach 30. XX w. pamiątki te był wydawane w języku niemieckim (parafia Matki Boskiej Wniebowziętej w Otmęcie).

[37] Glaeser, *U źródeł*, s. 208–209.

dziewczyny pochodzącej z Malni, która we wrześniu 1937 r. odbyła pielgrzymkę do Częstochowy[38]. Jest to ciekawy przypadek, biorąc pod uwagę fakt, że jeszcze do lat 80. XX w. w przekonaniu rdzennych *Malniołków* Częstochowa uchodziła za „polskie sanktuarium" – „obce", które po prostu nie było obierane za cel (wyjątkiem były jednostki, których decyzje nie były do końca aprobowane przez otoczenie). Pielgrzymowano, a raczej powinno się było pielgrzymować do Annabergu lub Albendorfu (Wambierzyc).

Nie udało się w pełni ustalić, w jaki sposób oddziaływała na mieszkańców polityka nazistów, ani określić nastawienia do haseł nacjonalistycznych i rasistowskich. Nie oznacza to przecież, że nie mieli z nimi styczności. Musieli chociażby słyszeć o badaniach rasowych prowadzonych pod koniec lat 30. XX w. w powiatach strzeleckim i kozielskim, których wyniki Werner Klenke przedstawił w publikacji pt. *Rassenkunde der oberschlesischen Kreise Gross Strehlitz und Cosel*. Autor analizował w niej cechy fizyczne ludności, co służyło pseudonaukowemu poszukiwaniu specyficznych, „obiektywnych" cech narodu (*Volkstum*). Z treści książki nie wynika, by społeczność Malni była objęta pomiarami, natomiast mieszkańcy sąsiedniej Chorulli – już tak[39]. Dodam dla porządku, że według tych ustaleń nordycy bynajmniej nie dominowali na tym terenie.

O złożonym stosunku lokalnej społeczności do ówczesnej rzeczywistości świadczy pomnik ku czci mieszkańców Malni poległych na frontach Wielkiej Wojny. Kamienny monument opatrzono metalową barierką, za którą umieszczono epitafium i tablice z nazwiskami poległych. W centralnej części znajdował się stosunkowo rzadko spotykany wizerunek św. Jerzego walczącego ze smokiem, a po jego lewej i prawej stronie umieszczono daty: 1914 i 1918. Co znamienne, ograniczono się do niemieckojęzycznego epitafium, choć pomnik upamiętniał najpewniej (również) polskojęzycznych *Malniołków*. Obiekt wrastał w specjalną, kommemoratywną przestrzeń wioski. Został umieszczony w jej centralnej części, przy głównej ulicy, gdzie na przedłużeniu jego dwóch masywnych ścian znajdowała się kaplica i krzyż przydrożny, tworząc w pewnym sensie wspólną kompozycję, którą w latach 30. XX w. wzbogacono pokaźną swastyką[40]. Warto wspomnieć, że w latach

[38] APO, Tajna Policja Państwowa w Opolu, sygn. 9418: *Zajontz Ottilie, ur. 29.4.1920 Mallnie*, k. 1.

[39] Werner Klenke, *Rassenkunde der oberschlesischen Kreise Gross Strehlitz und Cosel*, Breslau 1939, s. 1, 7, 52. Przebadano 1535 osób z 21 miejscowości powiatu strzeleckiego.

[40] Pomnik przetrwał do lat 70. XX w., wcześniej (1945 r.?) usunięto swastykę. Nowy pomnik, z napisami w języku niemieckim, posiadający również krótką inskrypcję w języku polskim,

1918–1939 Malnia nie posiadała własnego kościoła i należała do parafii p.w. Matki Boskiej Wniebowziętej w oddalonym o 4 km Otmęcie[41]. Na początku XX w. przy głównej ulicy wybudowano kaplicę z dzwonnicą. Została wzniesiona najprawdopodobniej przez samych mieszkańców, ponieważ jej budowy nie odnotowano w kronice parafialnej[42]. Znajdujący się naprzeciwko krzyż przydrożny (z wbudowaną kapliczką maryjną) powstał w 1922 r., a umieszczono na nim napis w języku niemieckim i polskim: „Z prośbą o pobożny Ojcze Nasz za dusze zmarłych". Już sama lokalizacja wspomnianych obiektów pozwala uznać, że zajmowały one szczególne miejsce w lokalnej narracji symbolicznej, łącząc miejsce pamięci ofiar wojny z treściami chrześcijańskimi, a następnie – zgodnie z bieżącą potrzebą – narodowosocjalistycznymi.

Wieś i jej wewnętrzna dynamika

Praca i stałe obowiązki określają rytm życia codziennego. Mieszkańcy Malni zarabiali na życie w różny sposób, ale rozwój gospodarczy wsi należy wiązać przede wszystkim z rzeką Odrą. Większość rodzin miała związek z żeglugą. W księdze handlowej z 1914 r. możemy znaleźć stosunkowo długą listę osób pochodzących z Malni i oferujących swoje usługi w tym zakresie[43]. Transportem wodnym zajmowali się: Josef Cebulla, Johann Gabor, Karl Gabor, August Sapok i Paul Modler, Friedrich Sappok, Theodor i Rafael Sappok, Vinzent Sappok, Franz i Josef Solisch, Johann i Vinzent Zajonz. Budowę statków oferowali: Rafael Gabor, Karl Bendix, Anton Sappok, a później również Stanislaus Ptaschek[44]. W latach 30. XX w. armatorem był Peter Bekiesch, a szyprami Leo Wolff, Leonhard Barton i Jozef Zajonz[45].

mieszkańcy wsi wznieśli w 1992 r. z inicjatywy zinstytucjonalizowanej w tym czasie mniejszości niemieckiej, dodając do niego nazwiska osób poległych w II wojnie światowej.

[41] F. G., *Kościół parafialny w Odmęcie*, „Górnoślązak", nr 185 z 15 VIII 1920, s. 7.

[42] Glaeser, *U źródeł*, s. 199.

[43] *Mallnie,* [w:] *Oberschlesisches Handels-Adressbuch. Herausgegeben unter Benutzung des amtlichen Materials der Handelskammer für den Regierungsbezirk Oppeln*, Kattowitz–Breslau–Leipzig–Berlin 1914, s. 230.

[44] APO, Sąd Obwodowy w Krapkowicach, sygn. 1144: Grundakten für Band 1 Blatt 5 des Grundbuchs von Odergrund. Eigenthümer: Stanislaus Ptaschek und Agathe geb. Schywalski, k. 284.

[45] APO, Sąd Obwodowy w Krapkowicach, sygn. 2160: Erbhofakten betreffend den zu Odergrund belegenen in der Erbhöferolle von Odergrund unter Nr. 3 (Blatt 3) verzeichneten Erbhof. (Grundbuch des Amtsgericht Krappitz von Odergrund Band 1 Blatt 11) Eigenthümer: Bauer Schmul, k. 12; sygn. 2503*:* Grundakten für Band 8 Blatt 300 des Grundbuchs von Odergrund. Eigenthümer: Leo Wolff, k. 175; sygn. 2161: Erbhofakten betreffend den zu Odergrund belegenen in der Erbhöferolle von Odergrund unter Nr. 1 (Blatt 1) verzeichneten Erbhof. (Grundbuch des Amtsgericht

Niektórzy mieszkańcy pozostawali aktywni w różnych działach gospodarki, m.in. Victor Reinert, który prócz usług żeglugowych posiadał pod koniec lat 30. XX w. punkt sprzedaży węgla, sklep kolonialny oraz piekarnię[46]. Stał on na czele miejscowego Związku Szyprów (Schifferverein Odergrund), do którego na początku lat 40. XX w. należało ponad 20 osób[47]. Z relacji mieszkańca Malni, którego ojciec był szyprem czynnym zawodowo do lat 60. XX w., wynika, że w okresie od grudnia do końca marca marynarze pozostawali bez pracy i szukali zatrudnienia w okolicznych zakładach. W okresie III Rzeszy mogli na to liczyć po wstąpieniu w szeregi NSDAP, co po 1945 r. sprowadziło na nich ostrą krytykę[48].

Wraz z rozwojem odrzańskiej drogi wodnej podejmowano coraz więcej inicjatyw, szczególnie w nadodrzańskich miejscowościach, ukierunkowanych na gospodarkę wodną. W drugiej dekadzie XX w. przedsiębiorca Rafael Gabor z Odrowąża zbudował w Malni stocznię, jednocześnie był właścicielem leżącego obok kamieniołomu wapienia. Wybudował nadto stocznię w Dobrzeniu Małym, a w 1919 r. otworzył kantor w Malni. Powyższe przedsiębiorstwa były ważnym miejscem pracy dla mieszkańców wsi i jej okolic. Krótko po Wielkiej Wojnie stocznia liczyła 28 pracowników, ale stan zatrudnienia był zależny od zmiennej koniunktury (cztery osoby w 1924 r. i 22 w 1925 r.). Przedsiębiorstwo żeglugowe Gabora oferowało m.in.: naprawę statków, holowanie i podnoszenie zatopionych jednostek, wynajem pogłębiarek, parowców i barek, transport towarów, wykonywanie robót inżynieryjnych, systemów torowych, dostawy kamieni i żwiru[49]. Szereg osób pracowało w kamieniołomie, w tym również kobiety – np. w 1927 r. osiem mieszkanek Malni w wieku od 22 do 33 lat mogło w ten sposób zarabiać na życie (Maria i Franziska Makiola, Maria Adamaschek, Josefa Bienek, Maria Gebauer, Paulina Vottka, Anna Gabor i Anna Styra). W 1933 r. zatrudniano tam 13 osób, w 1934 r. – 22, w 1935 r. – 12, w 1936 r. – 20, a w 1937 r. – 16[50]. Warto wspomnieć na marginesie,

Krappitz von Odergrund Band 1 Blatt 2) Eigenthümer: Bauer Johann Barton und Marie geb. Koppa, k. 9; Muzeum Śląska Opolskiego (dalej: MŚO), Dział Archeologiczny, sygn. MŚO-A-Arch-MAL-NIE-037, k. 37.

[46] *Ortsverzeichnis*, s. 93. https://www.sbc.org.pl/dlibra/publication/178602/edition/168181/content?fbclid=IwAR3E-3bCApP2X7UYk_gGo2q6F1Jz2er7XHqj4E2uKi6JBLLN0NQpJMYcbsw (dostęp: 25 XII 2020).

[47] Glaeser, *U źródeł*, s. 70.

[48] Relacja Norberta Bonkosza z 13 I 2020 r. spisana przez Marię Herok, w zbiorach autorki.

[49] APO, Rejencja Opolska, Wydział I Ogólny, sygn. 10650: Rejestracja rzemieślników w Odergrund-Oderhöh, k. 24–28, 41, 43, 55–56, 224.

[50] *Ibidem*, k. 25–27, 38, 47, 50–51, 150.

że podczas eksploatacji wapienia na wzgórzu między Chorulą i Malnią odkryto w 1925 r. ciałopalne cmentarzysko z okresu wpływów rzymskich, co dało asumpt do przeprowadzania dalszych badań archeologicznych[51].

W Malni, jak w wielu innych śląskich miejscowościach, ważnym źródłem utrzymania była rola. Na terenie wioski dominują gleby rędziny, których obecność jest wynikiem podłoża wapiennego, natomiast w dolinie Odry występują żyzne mady oraz duże wywierzysko[52]. Jeżeli chodzi o właściwości rolnicze gleb, to w Malni znajduje się kompleks pszenny dobry i wadliwy[53]. Gospodarstwa rolne, oprócz tych leżących przy Odrze, nie były szczególnie duże, ale każda rodzina posiadała chociażby drobną własność rolną, z której mogła czerpać korzyści. Szczególny nacisk na więź z ziemią kładli naziści, którzy dążyli zarazem do wzrostu wydajności rolnictwa. Propagatorem ideologii „Krwi i ziemi" (*Blut und Boden)* był Richard Walhter Darré – minister III Rzeszy ds. żywności i rolnictwa[54], który firmował również ustawę o zagrodach dziedzicznych „Reichserbhofgesetz" z 29 IX 1933 r.[55]

[51] Badania prowadzono do 1938 r. Odkryto ponad 180 grobów. Ich inwentarz trafił do Wrocławia do konserwacji, a następnie do bytomskiego muzeum (Landesmuseum Beuthen O/S). Pracom archeologicznym przewodniczył baron Bolko von Richthofen, a wspierali go archeolog Heinrich Kurtz i nauczyciel Paul Malcherek. Prowadzono je m.in. w dolinie Odry (przy kamieniołomie Gabora). Sami mieszkańcy nie zawsze dostrzegali wartość prehistorycznych znalezisk, skoro jeden z nich chciał wykonać złote obrączki z wydobytych przypadkowo pierścieni. Zob. *Altgermanische Ausgrabungen in Chorulla*, „Oberschlesien im Bild", nr 45 z 6 XI 1925, s. 4–5; MŚO, Dział Archeologiczny, sygn. MŚO-A-Arch-MALNIE-001, k. 1; sygn. MŚO-A-Arch-MALNIE-005, k. 5; sygn. MŚO-A-Arch-MALNIE-006, k. 6; sygn. MŚO-A-Arch-MALNIE-041, k. 41.

[52] Robert Niedźwiedzki, Joachim Szulc, Marek Zarankiewicz, *Kamienne skarby Ziemi Annogórskiej. Przewodnik geologiczny*, Kraków 2012, s. 15, 79.

[53] *Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego gminy Gogolin*, Gogolin 2019, s. 23, http://gogolin.pl/download/attachment/88725/uchwala-nr-viii_76_2019-w-sprawie-uchwalenia-studium-uwarunkowan-i-kierunkow-zagospodarowania-przestrzennego.pdf (dostęp: 25 XII 2020).

[54] Zob. Rosa Sala Rose, *Krytyczny słownik mitów i symboli nazizmu*, przekł. Zuzanna Jakubowska, Agnieszka Rurarz, Warszawa 2006, s. 130.

[55] APO, Sąd Obwodowy w Krapkowicach, sygn. 2741: Sammelakten über Schriftstücke betr. Eintragung in die Erbhöferolle der Gemeinde Mallnie, k. 5–9. Zagroda dziedziczna, jako jednolita własność, miała pozostać w ręku zdolnej do wykonywania działalności gospodarczej osoby. Był to obszar ziemi użytkowany jako gospodarstwo rolne, leśne lub sad, warzywniak czy winnica. Własność nie mogła być większa niż 125 ha i mniejsza niż 7,5 ha, chyba że chłop był w stanie wyżywić z jeszcze mniejszego areału rodzinę i utrzymać gospodarstwo (tzw. *Ackernahrung*). Chodziło przede wszystkim o to, by zapobiec rozdrabnianiu gospodarstw, współwłasność była zakazana – chłop miał pracować osobiście na swym gruncie, który wpisywano do matrykuły zagród dziedzicznych (*Erbhöferolle*). Właściciela zagrody, od momentu wejścia ustawy w życie, określano jako „Bauer" (chłop), a tych, którzy nie zostali wpisani do rejestru, nazywano „Landwirt" (rolnik). Zob. Wanda Świerzewska, *Nowy ustrój wsi niemieckiej*, „Rolnictwo. Czasopismo poświęcone społecznym i ekonomicznym zagadnieniom wsi", nr 6 z 15 XI 1934, s. 53–75.

W Malni na początku nie sporządzono ewidencji zagród dziedzicznych, ponieważ tamtejsze gospodarstwa nie spełniały warunków, o czym świadczy pismo naczelnika gminy Johanna Bartona z sierpnia 1933 r.[56] Rok później Barton i lider miejscowych rolników (*Ortsbauernführer*) Jozef Schmul wystosowali jednak pismo do sądu spadkowego w Krapkowicach z wnioskiem o wpisanie trzech gospodarstw do matrykuły zagród dziedzicznych[57], co ostatecznie nastąpiło w styczniu 1935 r. Zagrody te należały do: Hyazintha i Franziski Adamaschek (16,27 ha), Agnes i Josefa Schmul (10,31 ha) oraz Johanna i Marii Barton (20,64 ha). Gospodarzom przyznano miano „Bauera", przy czym w przypadku rodziny Schmul nosiła je Agnes, a jej mąż występował jako „Landwirt"[58]. Ustawa ściśle regulowała również kwestie dziedziczenia majątku, przykład Bartonów pokazuje jednak przewlekłość procedur. Raphael, najstarszy syn Johanna (zginął w wypadku w kamieniołomie Gabora 2 XI 1934 r.), przejął „zagrodę dziedziczną" i stał się „Bauerem" dopiero w 1942 r. Pozostała szóstka rodzeństwa została pominięta[59].

Jakkolwiek wielu *Malniołków* trudniło się żeglugą, pracą w kamieniołomach i na roli, nie były to jedyne formy zarobkowania mieszkańców. We wsi działał od 1908 r. rzeźnik Karl Emmerling, który w latach 20. XX w. uzyskał dodatkowo pozwolenie na prowadzenie rzeźni w Odrowążu. Z dwóch stolarzy: Johann Kapitza podjął działalność w 1913 r., a Johann Prusko w 1914 r.[60] Paul Smiatek był właścicielem gospody – „Gasthaus am golden Anker" – i sklepu kolonialnego, oferując również sprzedaż wyrobów pasmanteryjnych i żelaznych. Na terenie Malni działał zakład elektrotechniczny („Elektr.-Gen. Malinie e. G.m.b.H"), którego zarząd tworzyli Peter Bekiesch, Gustav Abramczyk i Stanislaus Sapok[61]. Warto wspomnieć, że do elektryfikacji wsi doszło najprawdopodobniej wiosną 1924 r.[62] Jak wcześniej wspomniałam, Reinert posiadał piekarnię i cukiernię, ale to nie było jedyne tego typu przedsiębiorstwo w Malni. W 1928 r. Alois Bekiesch

[56] APO, Sąd Obwodowy w Krapkowicach, sygn. 2741, k. 2.

[57] *Ibidem*, k. 16.

[58] APO, Sąd Obwodowy w Krapkowicach, sygn. 578: Erbhofakten betreffend den zu Mallnie belegenen in der Erbhöferolle von Mallnie unter Nr. 2 (Blatt 2) verzeichneten Erbhof. (Grundbuch des Amtsgericht Krappitz von Mallnie Band 1 Blatt 14) Eigenthümer: Bauer Adamaschek, k. 2, 5, 7, 15.

[59] APO, Rejencja Opolska, Wydział I Ogólny, sygn. 10650, k. 101; Sąd Obwodowy w Krapkowicach, sygn. 2161, k. 9–14.

[60] *Ibidem*, k. 5–17, 210, 216.

[61] *Mallnie,* [w:] *Industrie- und Handels- Adressbuch der Provinz Oberschlesien*, Hrsg. Karl Anders, Gleiwitz 1925, s. 77.

[62] *Z Strzeleckiego*, „Górnoślązak", nr 41 z 19 II 1924, s. 3.

i Franz Hornig dostali pozwolenie na budowę młyna, a w 1935 r. ruszyła piekarnia Magdaleny Hornig. Rok później dysponowała młynem, piekarnią i sklepem kolonialnym[63]. Działała również spółdzielnia oszczędnościowo-pożyczkowa: „Spar- u. Darlehnskasse G.m.b.H.", a jej dyrektorem w latach 30. XX w. był Constantin Sapok. Podlegała ona pod Związek Spółdzielni Górnośląskich (Verband der Oberschlesischen Genossenschaften)[64]. Jest to ważna uwaga, ponieważ były to spółdzielnie niemieckie, które stanowiły przeciwwagę dla powstałego w 1923 r. Związku Spółdzielni Polskich w Niemczech, skupiającego wokół siebie polskie spółdzielnie zaopatrzeniowe „Rolnik"[65].

W Malni, podobnie w innych górnośląskich wioskach, nadal praktykowano „wysyłanie na służbę" dzieci, szczególnie w biedniejszych rodzinach. Stefan Wawrzynek, urodzony w 1935 r., rodowity *Malniołk*, opowiadał, co widać w przekazie rodzinnym, jak to on i jego rodzeństwo byli wysyłani przez rodziców do różnych wsi, by tam mieszkać i pomagać w pracach przy gospodarstwie[66]. W rodzinnych domach nierzadko same tylko matki nie były w stanie wszystkich wykarmić. Prowadzono oszczędne życie, gdzie stosunkowo często jedną parę butów dzielono między rodzeństwem. Jedna z obecnych mieszkanek Malni wspomina, jak to doświadczenie silnie odcisnęło piętno w pamięci jej ojca, który jako dziecko musiał prosić nieraz o pożywienie, spotykając się ze strony niektórych mieszkańców wsi z pogardą[67]. Pokazuje to, jak zróżnicowana była społeczność Malni pod względem statusu ekonomicznego.

Życie codzienne, składające się z wielu tożsamościotwórczych praktyk kulturowych, można ujmować w „strukturach odczuwania" i rozumieć je, za Timem Edensorem, jako „wspólny, spójny sposób postrzegania świata, polegający na istnieniu wspólnych punktów odniesienia, stanowiących podstawę codziennego dyskursu działań"[68]. Na tę strukturę składa się zarówno regionalna odmiana gwarowa,

[63] APO, Rejencja Opolska, Wydział I Ogólny, sygn. 10650, k. 297–307.

[64] APO, Rejencja Opolska, Wydział II Kościoły i Szkoły, sygn. 4286, k. 115.

[65] *Dzieje Górnego Śląska w latach 1816–1947*, red. Franciszek Hawranek, Opole 1981, s. 349.

[66] Informacje te zostały otrzymane na podstawie rozmowy zarówno z żoną S. Wawrzynka, jak i jego córkami oraz wnuczką, spisane w listopadzie 2019 r. przez Marię Herok, w zbiorach autorki.

[67] Relacja Beaty Gabor z 13 I 2020 r. spisana przez Marię Herok, w zbiorach autorki.

[68] Tim Edensor, *Tożsamość narodowa, kultura popularna i życie codzienne*, Kraków 2004, s. 34–35, cyt. za: Anna Kurpiel, *Polscy „Francuzi". Francuska struktura odczuwania w powojennej dolnośląskiej rzeczywistości*, [w:] *Na swoim? U siebie? Wśród swoich? Pierwsze lata na Ziemiach Zachodnich i Północnych*, red. Katarzyna Bock-Matuszyk, Wojciech Kucharski, Piotr Zubowski, Wrocław 2018, s. 229.

jak i różnego rodzaju rytuały, zachowania, które stanowią język codzienności danej wspólnoty. Szczególnie jest to widoczne w różnych zwyczajach i obrzędach religijnych. Religijność dla rodziny była jej filarem, wyrażała się przez przestrzeganie dekalogu, naukę i modlitwę z dziećmi, obecność religijnych symboli w domu i w obrębie całej wsi, czy chociażby w codziennych pozdrowieniach[69]. W kontaktach międzyludzkich, przy powitaniach, pożegnaniach, życzeniach, stale przywoływano osobę Boga, chociażby przez takie sformułowania powitalne jak: „Niechaj będzie pochwalony Jezus Chrystus" lub na pożegnanie: „z Bogiem"[70]. W Malni prawie w każdym domu obok drzwi wejściowych można było znaleźć kropielniczkę z wodą święconą. Przed wyjściem z domu czy dłuższą podróżą czyniono wodą znak krzyża. Znak ten wykonywano również przed przystąpieniem do pracy na roli oraz przed pokrojeniem świeżego bochenka chleba[71]. W czasie żniw zawsze do jednego kopca ze snopami wkładano słomiany krzyż, a mijając kogoś przy pracy, wołano: „Boże wom pomogej", na co odpowiadano: „Dej Panie Boże". To kalendarz liturgiczny wraz z licznymi obrzędami dorocznymi porządkował cały rok i wprowadzał stabilizację we wspólnocie. Budując dom, właściciel dbał o to, aby w górnej części frontowej bądź bocznej elewacji budynku wykonać małe wgłębienie, w które wkładano najczęściej figurkę Madonny z Dzieciątkiem, św. Floriana lub Anioła Stróża. Miało to oczywiście uchronić dom przed różnymi katastrofami – szczególnie pożarem. Przejeżdżając obecnie przez wioskę, nadal można zauważyć w stosunkowo licznych budynkach owe wgłębienia, w których dość często znajdują się odpowiednie figurki[72]. Jedną z najbardziej znanych opolskich tradycji, której nie sposób pominąć w tym opisie, jest kroszonkarstwo[73]. W omawianym okresie również w Malni nie brakowało twórczyń ludowych, a jedną z nich

[69] Irena Bukowska-Floreńska, *Rodzina na Górnym Śląsku*, Katowice 2007, s. 169–171.

[70] Dorota Simonides, *Ludowa wizja świata,* [w:] *Kultura ludowa*, s. 207.

[71] Glaeser, *U źródeł*, s. 204.

[72] Jest to widoczne w przedwojennych domach, których w Malni nie brakuje. Obecni właściciele tych budynków nadal pozostawiają owe wgłębienia, nierzadko odrestaurowując figurki, które je zapełniają.

[73] W XIX w. na Śląsku Opolskim wykształciła się rytownicza technika zdobnicza, a ozdobione jajka nazywano *krołsonkami* (kroszonkami). *Krasa* oznacza urodę lub czerwień, a pierwotnie, głównie dzięki łupinom cebuli oraz z poczwarek czerwca polskiego, na taki kolor – czerwonobrązowy je barwiono. *Łokrąsić* w dialekcie śląskim można tłumaczyć również jako upiększyć. W latach 20. i 30. XX w. popularne było łączenie techniki rytowniczej i batikowej (pisanie woskiem). Po I wojnie światowej na kroszonkach obok ornamentu geometrycznego pojawił się florystyczny – duże kwiaty na wzór hafciarski. Po roku 1945 motywem florystycznym wraz z kolorystyką kroszonek zaczęto ozdabiać porcelanę, znaną dziś jako „porcelana opolska". Zob. Bogdan Jasiński, *Opolskie kroszonki*, Opole 2013.

była urodzona w 1904 r. Maria Labisz, która stworzyła z tytułowej wioski ośrodek kroszonkarski, gdzie do dziś tradycja ta jest wpisana w przestrzeń kulturową wsi oraz praktykowana od najmłodszych pokoleń[74].

Do elementów struktur odczuwania możemy zaliczać również ubiór i nawyki kulinarne. Jak funkcjonowały one w pamięci dawnych mieszkańców, można zobaczyć na przykładzie informacji z badań terenowych z 2000 r. i 2001 r., jakich udzieliły Maria i Klara Bekiesz[75]. Opowiadały one, że w wiosce strój był określany *obleczeniem po chopsku*. Podstawowym elementem tego ubioru była górna jego część, czyli *jupa*. Ten luźny, damski kaftan był u dołu rozkloszowany, bez cięć na biust, zapinany na zatrzaski. Przeważnie o długich, lekko marszczonych rękawach u góry. U dołu był wykończony długim, koronkowym, haftowanym obszyciem. Przeważała ciemna kolorystyka ubrań. Spódnica była z tego samo materiału co góra, lekko marszczona, o nazwie *mazelonka*. Przyszywano do niej haftowany *lajbik* (stanik). Jej długość sięgała po buty, a na spódnicę zakładano *zopaske*, czyli fartuch w hafty bądź kwiaty, wykonany najczęściej z jedwabiu, atłasu, adamaszku lub kretonu[76]. Jeszcze przed II wojną światową kobiety zarzucały tradycyjny ubiór ludowy na rzecz sukienek, żakietów, a czasami również spodni. Taki strój nazywano *obleczeniem po pańsku*, a na to zazwyczaj składały się: *szikowny klejd* (elegancka sukienka), *kostim* (garsonka), pończochy, skórzane *szczewiki* (trzewiki) oraz nisko upięte w kok włosy przytrzymane klamrą[77].

Warte podkreślenia jest to osobliwe rozróżnienie tych dwóch rodzajów ubrań – *obleczenie po pańsku*, które było wyrazem nowoczesności oraz awansu

[74] Jerzy Lipka, *O jajku prawie wszystko, czyli o wielkim dziele sztuki na małej skorupce*, Opole 2005, s. 134. Jajko jest symbolem nowego życia, stąd w Poniedziałek Wielkanocny dziewczyny wręczały kroszonki za polanie ich przez mężczyzn wodą – również symbol życia. Kolor kroszonki nigdy nie był przypadkowy. Jajo zielone dawano chłopcom w wieku szkolnym – *szkalcom*, barwa czarna zarezerwowana była dla osób szanowanych, jak np. nauczyciel czy ksiądz. Brązem obdarowywano narzeczonych i małżeństwa świeżo po ślubie. Jaja fioletowe były przeznaczone dla starszych kawalerów, niebieskie dla niestałych w uczuciach, a żółte dla niechcianych chłopców. Zob. *ibidem*, s. 13–14.

[75] Maria i Klara Bekiesz urodziły się w 1922 i 1924 r. Ich ojciec, właściciel barki, posiadał przedsiębiorstwo przewozowe, transportujące towary ze Śląska do Niemiec, najczęściej Berlina i Hamburga.

[76] Muzeum Wsi Opolskiej (dalej: MWO), Kartoteka Badań Terenowych, Relacja Marii i Klary Bekiesz, 9 VI 2000 r. (sporządziła i oprac. Irena Mazur), mps., b.p.; *Strój i ubiór ludowy na Śląsku Opolskim. Ze zbiorów Muzeum Wsi Opolskiej w Opolu*, s. 6. http://muzeumwsiopolskiej.pl/wp-content/uploads/Str%C3%B3j-i-ubi%C3%B3r-ludowy-na-%C5%9Al%C4%85sku-Opolskim-ze-zbior%C3%B3w-Muzeum-Wsi-Opolskiej-w-Opolu.pdf. (dostęp: 25 XII 2020).

[77] MWO, Kartoteka Badań Terenowych, Relacja M. i K. Bekiesz.

społecznego, przeciwstawiane ludowemu (neutralnemu), ale jednocześnie swojskiemu – chopskiemu. Obecność owych dwóch typów ubioru szczególnie dobrze odzwierciedlają zdjęcia weselne. Są to niezwykle ciekawe kompozycje, na których panna młoda zazwyczaj prezentuje się w tradycyjnym stroju, czyli czarnej, zakończonej koronką (im dłuższa koronka, tym bogatszy wydźwięk) *jupie* i spódnicy z białym fartuchem oraz mirtowym wiankiem na czubku głowy, natomiast pozostali goście prezentują kombinację rozmaitych typów ubioru, począwszy od najprostszego chłopskiego do eleganckich garniturów i sukienek[78]. Strój jest stale obecny w codzienności i w pewnym sensie wyraża sposób postrzegania rzeczywistości. W literaturze przedmiotu zwraca się uwagę na kilka powodów przejmowania wzorów niemieckiego ubioru przez ludność wiejską: począwszy od estetyki, wygodniejszego kroju, czy też względów ekonomicznych, ponieważ dzięki produkcji masowej odzież ta stawała się w wielu przypadkach po prostu tańsza – tradycyjne tkaniny można było zastąpić gotowymi produktami, kupując je w miastach i na targach. Chodziło o to, aby strój był utylitarny, ale jednocześnie wyrażał jasny komunikat o statusie społecznym nosiciela, jego postępowości, smaku, dodając mu nierzadko estymy[79]. Rezygnację z tradycyjnej odzieży, poniekąd również wspomniane wcześniej podejmowanie pracy zawodowej przez kobiety, można odczytywać dodatkowo jako przykład ich stopniowej emancypacji[80].

Kolejną sferą strukturą odczuwania są nawyki kulinarne i wspomniane wcześniej określone, wspólne zachowania. Siostry Bekiesz wspominały, iż dwa razy w roku odbywało się świniobicie w gronie całej rodziny. Na początku *Fleischbeschauer* (weterynarz) z Otmętu sprawdzał, czy zwierzę jest zdrowe, po czym *Masołrz (*rzeźnik) z Malni je zabijał. Wyroby: salceson, pasztetówki, boczki, szynki czy kiełbasy, sporządzała już sama rodzina[81]. Wołowina, ze względu

[78] Porównanie zdjęć ze zbiorów własnych oraz kilku rodzimych mieszkańców Malni.

[79] Elwira Wilczyńska, *Diabli z czubami. Niemcy oczami polskich chłopów w XIX i na początku XX wieku*, Warszawa 2019, s. 140–141. Tradycyjne stroje były zamawiane u krawcowych, które szyły je na miarę z szablonów, również kobiety powierzały im swoje materiały, najczęstsze z nich to: aksamit, jedwab, zamsz i mora. Bieliznę stanowiła płócienna biała koszulka haftowana oraz reformy. Zimą okryciem wierzchnim były szale wełniane lub chusty barankowe i kaszmirowe chusty tureckie – *szpigeltuchy*. Zob. MWO, Kartoteka Badań Terenowych, M. i K. Bekiesz.

[80] Po II wojnie światowej *oblecenie po chopsku* zyskało nową, bardzo pozytywną waloryzację. Wprawdzie wraz z kolejnym pokoleniem powojennym strój coraz mniej wpisywał się w ramy codzienności, był postrzegany jako ubiór odświętny, w którym np. uczestniczono w niedzielnych mszach, religijnych uroczystościach.

[81] Kobiety posiadały w domu duży piec kaflowy i dwa piekarniki – jeden do wypieku kołaczy, drugi do chleba, nadto wędzarnie w piwnicy.

na swoją wysoką cenę, była rzadkością. Krowa służyła zazwyczaj tylko do pozyskiwania mleka, z którego wyrabiano m.in. śmietanę i masło. Mięso pojawiało się na stole dwa razy w tygodniu: w dzień powszedni i w niedzielę, za to standardowym obiadem były zupy: mleczna, jarzynowa, pomidorowa, czy też same jajka z jarzyną. Ludzie byli przyzwyczajeni do prostych posiłków, co oddaje chociażby wypowiedź sióstr Bekiesz „A wiecie co my lepszej lubili – te krtofle w upinach ze syrem i z masłem i maślonką, jak my mieli krowa, taką świeżą maślonką”[82]. Gęsi hodowano przede wszystkim ze względu na ich pierze. Z nich wioskowe kobiety przygotowywały pierzyny i *zygowki* (poduszki), które były zwykle przeznaczane na wyprawę dla córek. „Szkubanie pierzoł”, jak określano tę czynność, integrowało kobiety z sąsiedztwa i miało charakter spotkania towarzyskiego. Śpiewano pieśni, przekazywano wiele opowieści, a na zakończenie czekał obfity poczęstunek przygotowany przez gospodynię – *Fejderball*[83]. Podane przykłady stanowią dwa bardzo ważne rytuały: rodzinny (świniobicie) i lokalny (szkubanie pierzoł). Szczególnie ten drugi odgrywał istotną rolę w codzienności wiejskiej, ponieważ wzmacniał i budował więzi z miejscowymi ludźmi. Specjalna przestrzeń dla wymiany doświadczeń i wspomnień między przedstawicielkami najstarszego a najmłodszego pokolenia miała również wpływ na kształtowanie wspólnej tożsamości i podtrzymywanie pamięci zbiorowej.

Czytając życie codzienne przez pryzmat wspomnień, można stwierdzić, że człowiek żyjąc w obrębie danej zbiorowości, jednocześnie określa swoją odrębność i przynależność do tej właśnie grupy dzięki odniesieniom do różnych sfer przeszłości: rodzinnej i szerszej. „W ten sposób pamięć indywidualna skazana jest na istnienie w ciągłej interakcji ze światem wyobrażonym powstającym w procesie konstruowania tożsamości grupowej”[84], pisze Robert Traba. Codzienność tkwi również wewnątrz człowieka – można postrzegać ją w kategoriach historii irracjonalnej, a wręcz „nie-historii” w takim sensie, że jest ona ukryta w „świecie pamięci” – miejsc pamięci z dzieciństwa, pamięci węchowej, pamięci ciała, czy przyjemności[85]. Nie można przecież zapominać o potędze smaku, który potrafi

[82] MWO, Kartoteka Badań Terenowych, Relacja Marii i Klary Bekiesz, 24 V 2001 r., (sporządził i oprac. Bogdan Jasiński), mps, k. 2.

[83] *Ibidem*, k. 1.

[84] Robert Traba, *Dialogi pamięci. Rozważania wokół recepcji pamięci zbiorowej*, „Sensus Historiae”, 15 (2014), 2, s. 113–114.

[85] *Kroniki codzienności*, [w:] *Wynaleźć codzienność*, red. Michel de Certeau, Luce Giard, Pierre Mayol, t. 2: *Mieszkać, gotować*, przekł. Katarzyna Thiel-Jańczuk, Kraków 2011, s. XXIII.

przywołać największe odczucia, jako symbol rodzinnego domu, umacniając zakorzenienie jednostki w danej kulturze[86].

Podsumowanie

Z przywołanych elementów życia codziennego mieszkańców Malni w okresie międzywojennym wyłania się obraz wioski o złożonej tożsamości, właściwej społeczno-kulturowej mozaice Śląska Opolskiego. Wypada podkreślić wagę religijności, tradycji oraz wspólnoty wiejskiej. Społeczność lokalna tworzyła swoisty mikroświat, wpisany w ramy przestrzenne i rytm zajęć. Czynnikiem dynamizującym rzeczywistość mogła być Odra, która nie tylko dawała mieszkańcom zatrudnienie, ale też okazję do kontaktów ze światem zewnętrznym. Szlak żeglugowy ułatwiał wymianę informacji i zdobyczy cywilizacyjnych, co w pewnym sensie wyrażała również mnogość sklepów kolonialnych. Podobnym „oknem na świat" były pielgrzymki. Sam fakt, że w wiosce kobiety nie poprzestawały na ubiorze ludowym, pokazuje ich otwartość na nowe prądy, co poniekąd świadczy o atrakcyjności kultury masowej – w tym wypadku niemieckiej. Polskie i niemieckie wpływy narodowościowe były obecne w życiu wsi, chociaż zdecydowanie miały one bardziej obyczajowy aniżeli ideologiczny charakter. Wzajemnie się przenikały, w wyjątkowych okolicznościach generowały ostrzejsze antagonizmy. Mieszkańcy Malni byli w większości Ślązakami (tego pojęcia używano do autoidentyfikacji), którzy następnie mogli (ale nie musieli) odczuwać mniejsze bądź większe przywiązanie do danej narodowości, które również bywało zmienne. Większość mieszkańców porozumiewała się w domach za pomocą gwary, ale były również rodziny, których język niemiecki był językiem serca[87]. Historii społeczności zarówno tytułowej wioski nadodrzańskiej, jak i innych opolskich miejscowości, nie można zatem zamykać w jednym tylko obrazie. Czymże jest bowiem kultura, jeśli nie przede wszystkim otwartą i pełną dynamiki wielojęzyczną przestrzenią komunikacji?[88] Mimo różnic materialnych, w zakresie mobilności, przedsiębiorczości i otwartości mieszkańców, była to wspólnota żyjąca we własnym, rodzimym systemie kulturowym – systemie złożonym, składającym się z wielu

[86] Zofia Szromba-Rysowa, *Śląski smak. Z refleksji nad tożsamością*, [w:] *Folklorystyczne i antropologiczne opisanie świata*, red. Teresa Smolińska, Opole 1999, s. 319–321.

[87] Pojęcie to zostało ukute przez arcybiskupa Alfonsa Nossola, który pod pojęciem „język serca" rozumiał język, w którym człowiek modli się, liczy i przeklina.

[88] Zob. Moritz Csáky, *Pamięć transnarodowa – fenomen hybrydyczny?*, s. 38–39.

znaków i czasami niepowiązanych ze sobą elementów, które co prawda można łatwo dostrzec, ale już nie zredukować do jednego sposobu interpretacyjnego[89]. Zresztą postawy *Malniołków* musiały być do pewnego stopnia charakterystyczne (bądź tak je postrzegano). We wspomnieniach starszego pokolenia mieszkańców opisanej miejscowości i wiosek sąsiednich funkcjonowało jeszcze do niedawna powiedzenie, iż *w Malni to nawet kozy oringle mają*, czyli że mieszkańcy byli dumni, pyszni i zadufani w sobie. To wszystko, począwszy od tych subtelnych różnic w zachowaniu, których z pewnością było znacznie więcej, budowało tożsamość kulturową społeczności Malni i tworzyło silne więzi regionalne. „Co kraj, to obyczaj", tak najprościej należy scharakteryzować opolskie wioski, które można ujmować w kategorii mikroświatów, ale nie należy ich izolować, zamykać w konkretnych dziedzinach (nauki, życia itd.). Mówimy przecież o światach przeżywanych (*Lebenswelt*), które generują wciąż nowe wyzwania badawcze.

SUMMARY

The category of everyday life provides opportunities for an extremely broad and interdisciplinary view of the socio-cultural reality of specific individuals as a narrative of culturally conditioned personal experience. This paper aims to show what sphere of symbols the inhabitants of Malnia lived in, what cultural influences affected their everyday life and how they might have experienced it. The village can be seen as a multilingual space of cultural communication, where Polish and German national influences intermingled without generating sharp antagonisms, religiousness was an important element of the language of daily life, while diversified work and responsibilities set the pace of everyday life for the whole village. An attempt was made to look at the dress code, culinary habits and daily rituals as a series of identity-forming practices.

BIBLIOGRAFIA / REFERENCES

Archiwum Państwowe w Opolu
Rejencja Opolska, Wydział I Ogólny, sygn. 10650,
Rejencja Opolska, Wydział II Kościoły i Szkoły, sygn. 4285; 4286.
Sąd Obwodowy w Krapkowicach, sygn. 578; 1144; 2160–2161; 2503; 2741.
Tajna Policja Państwowa w Opolu, sygn. 9418.

Muzeum Śląska Opolskiego, Dział Archeologiczny, sygn. MŚO-A-Arch-MALNIE-001; MŚO-A-Arch-MALNIE-005–006; MŚO-A-Arch-MALNIE-037; MŚO-A-Arch-MALNIE-041.

[89] *Ibidem*, s. 41.

Muzeum Wsi Opolskiej, Kartoteka Badań Terenowych, Relacja Marii i Klary Bekiesz, 9 VI 2000 r., Relacja Marii i Klary Bekiesz, 24 V 2001 r. (sporządził i oprac. Bogdan Jasiński).

Zbiory własne Marii Herok, Relacja Norbert Bonkosz z 13 I 2020 r.; Relacja Beaty Gabor z 13 I 2020 r.; Relacje członkiń rodziny Wawrzynek z listopada 2019 r.

„Der Weisse Adler" 1920.

„Gazeta Robotnicza" 1925, 1936.

„Głos Śląski" 1919–1920.

„Górnoślązak" 1920, 1922–1924.

„Katolik" 1921.

„Oberschlesien im Bild" 1925.

„Robotnik" 1921.

„Rolnictwo" 1934.

„Sportowiec" 1920.

„Zentralblatt für die gesamte Unterrichtsverwaltung in Preußen" 1929.

Amtliches Gemeindeverzeichnis für das Deutsche Reich, Tl. I: *Altreich und Land Österreich*, Berlin 1939 (Statistik des Deutschen Reichs, Bd. 450, H. 1).

Amtliches Gemeindeverzeichnis für das Grossdeutsche Reich auf Grund der Volkszählung 1939, Berlin 1944, (Statistik des Deutschen Reichs, Bd. 550).

Dziewulski Stanisław, *Wyniki plebiscytu na Górnym Śląsku*, Warszawa 1922.

Gemeindelexikon für den Freistaat Preussen, Bd. 7: *Provinz Oberschlesien*, Berlin 1932.

Gemeindelexikon für die Regierungsbezirke Allenstein, Danzig, Marienwerder, Posen, Bromberg und Oppeln, H. 6: *Regierungsbezirk Oppeln*, Berlin 1912.

Industrie- und Handels- Adressbuch der Provinz Oberschlesien, Hrsg. Karl Anders, Gleiwitz 1925.

Triest Felix, *Topographisches Handbuch von Oberschlesien*, Bd. 1, Breslau 1864.

Oberschlesisches Handels-Adressbuch. Herausgegeben unter Benutzung des amtlichen Materials der Handelskammer für den Regierungsbezirk Oppeln, Kattowitz–Breslau–Leipzig–Berlin 1914.

Ortsverzeichnis, https://www.sbc.org.pl/dlibra/publication/178602/edition/168181/content?fbclid=IwAR3E-3bCApP2X7UYk_gGo2q6F1Jz2er7XHqj4E2uKi6JBLLN0NQpJMYcbsw.

Bukowska-Floreńska Irena, *Rodzina na Górnym Śląsku*, Katowice 2007.

Bukowski Andrzej, Lubaś Marcin, Nowak Jacek, *Wprowadzenie*, [w:] *Społeczne tworzenie miejsc. Globalizacja, etniczność, władza*, red. Andrzej Bukowski, Marcin Lubaś, Jacek Nowak, Kraków 2010.

Csáky Moritz, *Pamięć transnarodowa – fenomen hybrydyczny? Kultura jako przestrzeń komunikacji*, [w:] *Polsko-niemieckie miejsca pamięci*, t. 4, red. Hans Henning Hahn *et al.*, Warszawa 2013, s. 30–46.

Dzieje Górnego Śląska w latach 1816–1947, red. Franciszek Hawranek, Opole 1981.

Edensor Tim, *Tożsamość narodowa, kultura popularna i życie codzienne*, Kraków 2004, s. 34–35, cyt. za: Anna Kurpiel, *Polscy „Francuzi". Francuska struktura odczuwania w powojennej dolnośląskiej rzeczywistości*, [w:] *Na swoim? U siebie? Wśród swoich? Pierwsze lata na Ziemiach Zachodnich i Północnych*, red. Katarzyna Bock-Matuszyk, Wojciech Kucharski, Piotr Zubowski, Wrocław 2018, s. 227-245.

Glaeser Zygfryd, *Kamień Śląski. Szmaragd opolskiej ziemi*, Opole 2004.

Glaeser Zygfryd*, U źródeł własnej tożsamości*, Opole 2003.

Grabelus Franciszek, *Kamień Śląski, Dzieje parafii i życia religijnego*, Kamień Śląski 2004.

Grabelus Franciszek, *Kult św. Jacka w Kamieniu Śląskim*, Opole 1998.

Honka Norbert, *Chorula. Dzieje od czasów najdawniejszych po dzień dzisiejszy*, Krapkowice 2006.

Klenke Werner, *Rassenkunde der oberschlesischen Kreise Gross Strehlitz und Cosel*, Breslau 1939.

Jasiński Bogdan, *Opolskie kroszonki*, Opole 2013.

Kamień Śląski i Kamionek po 900 latach, red. Tomasz Friedrich *et al*., Opole 2004.

Kędzierzawski Wojciech, *Codzienność jako kategoria antropologiczna w perspektywie historii kultury*, Opole 2009.

Kondracki Jerzy, *Geografia regionalna Polski*, Warszawa 2002.

Lipka Jerzy*, O jajku prawie wszystko, czyli o wielkim dziele sztuki na małej skorupce*, Opole 2005.

Mateja-Jaworska Bogumiła, Zawodna-Stephan Marta, *Badania życia codziennego w Polsce. Rozmowy (nie)codzienne*, Poznań 2019.

Mazur Irena, *Wykaz Twórców Ludowych*, [w:] *Opolscy Twórcy Ludowi*, Opole 1998.

Niedźwiedzki Robert, Szulc Joachim, Zarankiewicz Marek, *Kamienne skarby Ziemi Annogórskiej. Przewodnik geologiczny*, Kraków 2012.

Ossowski Stanisław, *Zagadnienia więzi regionalnej i więzi narodowej na Śląsku Opolskim*, „Przegląd Socjologiczny", 9 (1947), s. 73–124.

Rose Rosa Sala, *Krytyczny słownik mitów i symboli nazizmu*, przekł. Zuzanna Jakubowska, Agnieszka Rurarz, Warszawa 2006.

Simonides Dorota, *Gibt es ein oberschlesisches Ethnikum? / Czy istnieje górnośląskie etnikum?*, [w:] *Wach auf, mein Herz, und denke. Zur Geschichte der Beziehungen zwischen Schlesien und Berlin-Brandenburg / Przebudź się, serce moje, i pomyśl. Przyczynek do historii stosunków między Śląskiem a Berlinem-Brandenburgią,* Hrsg. / red. Klaus Bździach, Berlin–Opole 1995, s. 70–78.

Simonides Dorota, *Kultura ludowa,* [w:] Śląsk Opolski. Dziedzictwo i współczesność, red. Dorota Simonides, Opole 2005, s. 95–114.

Simonides Dorota, *Ludowa wizja świata*, [w:] *Kultura ludowa śląskiej ludności rodzimej*, red. Dorota Simonides, Piotr Kowalski, Wrocław–Warszawa 1991, s. 169–212.

Simonides Dorota, *Wprowadzenie do śląskiej kultury ludowej*, [w:] *Kultura ludowa śląskiej ludności rodzimej*, red. Dorota Simonides, Piotr Kowalski, Wrocław–Warszawa 1991, s. 7–26.

Strój i ubiór ludowy na Śląsku Opolskim. Ze zbiorów Muzeum Wsi Opolskiej w Opolu, http://muzeumwsiopolskiej.pl/wp-content/uploads/Str%C3%B3j-i-ubi%C3%B3r-ludowy-na-%C5%9Al%C4%85sku-Opolskim-ze-zbior%C3%B3w-Muzeum-Wsi-Opolskiej-w-Opolu.pdf.

Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego gminy Gogolin, Gogolin 2019.

Sulima Roch, *Antropologia codzienności*, Kraków 2000.

Szromba-Rysowa Zofia, *Śląski smak. Z refleksji nad tożsamością*, [w:] *Folklorystyczne i antropologiczne opisanie świata*, red. Teresa Smolińska, Opole 1999, s. 319–323.

Szulc Józef, *Parafia św. Jana Chrzciciela w Obrowcu*, Gogolin 2007.

Szulc Józef, *Tempelberg. Tajemnica Obrowca*, Krapkowice 2012.

Traba Robert, *Dialogi pamięci. Rozważania wokół recepcji pamięci zbiorowej*, „Sensus Historiae" 15 (2014), 2, s. 113–125.

Wanatowicz Maria Wanda, *Od indyferencji ludności śląskiej do narodowości? Postawy narodowe ludności autochtonicznej Górnego Śląska w latach 1945–2003 w świadomości społecznej*, Katowice 2004.

Wilczyńska Elwira, *Diabli z czubami. Niemcy oczami polskich chłopów w XIX i na początku XX wieku*, Warszawa 2019.

Wrzesiński Wojciech, *Polski ruch narodowy w Niemczech 1922–1939*, Poznań 1970.

Wyderka Bogusław, *O mowie opolskich Ślązaków*, [w:] *Śląsk Opolski. Dziedzictwo i współczesność*, red. Dorota Simonides, Opole 2005, s. 115–124.

Wynaleźć codzienność, red. Michel de Certeau, Luce Giard, Pierre Mayol, t. 2: *Mieszkać, gotować*, przekł. Katarzyna Thiel-Jańczuk, Kraków 2011.

Zając Rafał, Grabelus Franciszek, *Kamionek. Historia, miejsca, ludzie*, Zabrze 2003.

O AUTORZE

Maria Herok – studentka historii w Instytucie Historycznym Uniwersytetu Wrocławskiego oraz interdyscyplinarnych studiów europejskich w Centrum Studiów Niemieckich i Europejskich im. Willy'ego Brandta. Zainteresowana historią społeczną Polski oraz Niemiec w XX w., szczególnie dziejami Górnego Śląska. Adres e-mail: maria.herok@interia.pl

DOI: 10.34616/SKHS.2020.4.89.104

CC BY ND

Śląski Kwartalnik Historyczny Sobótka
Rocznik LXXV (2020), 4
e-ISSN 2658-2082 | PL ISSN 0037–7511

KACPER MANIKOWSKI
Nowa Ruda
ORCID 0000-0001-7130-5053

OPÓR SPOŁECZNY I OPOZYCJA ANTYHITLEROWSKA NA ZIEMI KŁODZKIEJ W ŚWIETLE SPRAWOZDAŃ WROCŁAWSKIEGO GESTAPO (1933–1938)

CIVIL DEFIANCE AND ANTI-NAZI OPPOSITION IN THE KŁODZKO REGION IN LIGHT OF WROCŁAW GESTAPO REPORTS

Abstract: The paper presents circles opposing the Nazi regime active in the Kłodzko region before World War II. Analysis of the Gestapo reports allows for depicting primarily communist structures and – to a lesser extent – social democracy. Apart from the left-wing groups, Gestapo focused their attention on clergymen, especially those engaged with formation of youth.

Keywords: Third Reich, Kłodzko region, civil defiance, anti-Nazi opposition, Gestapo

Przejęcie władzy w Niemczech przez Hitlera w 1933 r., likwidacja wszelkich organizacji niepowiązanych z NSDAP, niezależnej prasy czy w ogóle – wolności wypowiedzi pozbawiły opozycyjne siły możliwości jawnego działania i oddziaływania na społeczeństwo. Konspiracyjnymi ugrupowaniami, a także jednostkami i środowiskami wyrażającymi niechęć do władz nazistowskich i dezaprobatę dla ich działań zajęły się organy ścigania, w tym Tajna Policja Państwowa (Geheime Staatspolizei – Gestapo).

Temat oporu społecznego i opozycji antyhitlerowskiej budzi od lat spore zainteresowanie historyków, których badania odsłaniają mniej znane oblicze III Rzeszy. Pozwalają dostrzec, że pomimo dużego poparcia dla zbrodniczych rządów Hitlera, lub choćby milczącego przyzwolenia na nie, istniały w niemieckim społeczeństwie środowiska wrogie nazistom, względnie wyraźnie stroniące od ich

ideologii. Wystarczy wspomnieć czczonych w NRD komunistycznych antyfaszystów czy niejednoznacznie postrzeganych w Niemczech spiskowców powiązanych z zamachem na Hitlera zorganizowanym 20 VII 1944 r., w tym Clausa von Stauffenberga[1]. Z czasem nagłośniono również działalność innych grup: tzw. Kręgu z Krzyżowej (Kreisauer Kreis), młodzieżowej subkultury „Szarotkowych Piratów" (Edelweißpiraten), kręgu „Białej Róży" (Weiße Rose) z Monachium, kierowanego przez rodzeństwo Scholl, czy też ewangelickiego Kościoła Wyznającego (Bekennende Kirche) z Dietrichem Bonhoefferem na czele[2]. Z różnych powodów mniej eksponuje się obecnie aktywność niemieckiej lewicy, należy niemniej zauważyć, że zarówno Socjaldemokratyczna Partia Niemiec (Sozialdemokratische Partei Deutschlands – SPD), jak i Komunistyczna Partia Niemiec (Kommunistische Partei Deutschlands – KPD) miały w latach 30. XX w. rozbudowane struktury emigracyjne[3], co ułatwiało im konspiracyjną działalność w obrębie III Rzeszy. Ich emisariusze przenikali m.in. z Czechosłowacji (do 1938 r.), a ich szlaki wiodły przez pograniczną ziemię kłodzką.

Otoczone górami hrabstwo kłodzkie wyróżniała tradycja swoistej odrębności kulturowej, silne związki historyczne z Czechami i zdecydowana przewaga ludności katolickiej. W obiegowej opinii przyjęło się uznawać region za bastion katolickiej partii Centrum, która najwięcej zwolenników miała na „czarnym" południu. Kolorem północy hrabstwa była za to czerwień, oddająca lewicowe nastawienie robotników tamtejszych kopalń i zakładów przemysłowych. Obie siły równoważyły się w okolicach centralnie położonego Kłodzka. Polityczną polaryzację ziemi kłodzkiej dobrze oddają wyniki wyborów do parlamentu niemieckiego przeprowadzonych w 1932 r., oraz ostatnich, jedynie częściowo wolnych wyborów z 1933 r., które przedstawia tabela 1[4]. Pokazuje ona szybki wzrost poparcia dla Hitlera (Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei – NSDAP), jednocześnie trwałe

[1] Peter Steinbach, *Opór – Sprzeciw – Rezystencja. Postawy społeczności niemieckiej w Trzeciej Rzeszy a pamięć zbiorowa*, Poznań 2001, s. 7–8.

[2] Zob. m.in.: Josef Ackermann, *Dietrich Bonhoeffer. Wolność ma otwarte oczy*, Poznań 2007; Sibylle Bassler, *Biała Róża. Wspomnienia świadków historii*, Gdańsk 2009; Günter Brakelmann, *Helmuth James von Moltke. 1907–1945. Biografia*, Poznań 2009; Helmuth James von Moltke, *Listy do Freyi 1943–1944*, Wrocław 2008.

[3] Przykładowo: Katarzyna Gelles, *Trzecia Rzesza w ujęciu raportów Socjaldemokratycznej Partii Niemiec (Sopade)*, Wrocław 2003, s. 43–57, 66–70.

[4] Zachowano podział na powiaty noworudzki i kłodzki, choć w rzeczywistości pierwszy został włączony do drugiego 1 X 1932 r. Wybory z marca 1933 r. były o tyle nietypowe, że przebiegały pod naciskiem rządzącej od ponad miesiąca NSDAP i jej zbrojnego ramienia SA jako jednostki pomocniczej policji.

przywiązanie sporej grupy wyborców do chadeckiego Centrum i obu ugrupowań lewicowych. Te ostatnie, mimo zajadłego zwalczania przez nazistów, utrzymały znaczne wpływy, szczególnie w powiecie noworudzkim. W takich ośrodkach, jak Drogosław, Jugów, Ludwikowice Kłodzkie i Słupiec nadal wygrywali socjaldemokraci, a nawet komuniści. Słabo rozwinięty gospodarczo powiat bystrzycki zmieniał się z wolna w bazę zwolenników NSDAP[5].

Tabela 1. Poparcie wyborcze czterech najważniejszych partii na ziemi kłodzkiej w latach 1932–1933

	Centrum	SPD	KPD	NSDAP
Powiat noworudzki				
31 VII 1932	27,9%	30,5%	13,6%	24,3%
6 XI 1932	28,3%	30,0%	15,6%	22,2%
5 III 1933	24,1%	26,9%	10,5%	36,2%
Powiat kłodzki				
31 VII 1932	36,0%	17,2%	6,7%	30,7%
6 XI 1932	40,0%	17,5%	10,2%	26,2%
5 III 1933	33,2%	14,2%	5,4%	41,2%
Powiat bystrzycki				
31 VII 1932	37,3%	9,9%	6,0%	40,3%
6 XI 1932	39,7%	10,2%	7,7%	37,9%
5 III 1933	28,3%	7,4%	4,2%	54,9%

Obliczenia własne na podstawie: „Der Gebirgsbote", nr 63 z 7 III 1933; „Grafschafter Nachrichten", nr 61 z 3 VIII 1932; nr 89 z 9 XI 1932; Kacper Manikowski, *Kościół św. Barbary w Drogosławiu – historia niemieckiej wspólnoty katolickiej do 1946 roku*, Nowa Ruda 2015, s. 49.

Przejawy oporu i opozycji antyhitlerowskiej na ziemi kłodzkiej łączono dotąd przeważnie ze znaczną częścią miejscowego duchowieństwa. Badacze ukazywali postawy, często heroiczne, przedstawicieli Kościoła katolickiego, przestrzegających wiernych przed zaślepieniem nazistowską ideologią, która była niezgodna

[5] Więcej o wyborach m.in.: Andrzej Behan, *Orientacje polityczne społeczeństwa powiatu noworudzkiego w czasach Republiki Weimarskiej*, „Zeszyty Muzeum Ziemi Kłodzkiej", 10 (2009), s. 169–178; Georg Jäschke, *Die Aufkommen der Nationalsozialismus in der Grafschaft Glatz*, [w:] *Die Grafschaft Glatz zwischen 1918 und 1946. Beiträge über eine schlesische Kulturlandschaft. Festschrift für Franz Jung zum 75. Geburtstag*, Hrsg. Horst-Alfons Meißner, Michael Hirschfeld, Münster 2012, s. 119–125.

z doktryną chrześcijaństwa. Szczególnym polem do walki o dusze okazały się organizacje młodzieżowe, konkurujące z ofertą Hitlerjugend i Bund Deutscher Mädel. Symbolem nieugiętej postawy kłodzkiego duchowieństwa stał się beatyfikowany w 2010 r. ks. Gerhard Hirschfelder, duszpasterz dzieci i młodzieży, który publicznie sprzeciwiał się polityce nazistów. Niewygodny dla nowych władz, został aresztowany 1 VIII 1941 r., następnie wywieziony do obozu koncentracyjnego w Dachau, gdzie zmarł 1 VIII 1942 r. Pamięć o nim trwa do dziś wśród dawnych mieszkańców ziemi kłodzkiej, jest również krzewiona na obszarze współczesnej diecezji świdnickiej[6]. Ten znany przykład nie powinien jednak przysłaniać tego, że wciąż niewiele można powiedzieć o postawie ogółu wiernych, w jaki sposób reagowali oni na krytyczne wobec nazistów kazania, jak postrzegali zatrzymania księży czy rewizje przeprowadzane na plebaniach.

Wroga wobec nazistów postawa katolickich duchownych została dobrze wyeksponowana m.in. w najnowszych syntezach dziejów ziemi kłodzkiej[7]. Inne środowiska i siły polityczne opisuje się rzadziej. Można niemniej przeczytać nt. incydentu z 1 III 1933 r., kiedy to na krótko przed ostatnimi, wielopartyjnymi wyborami do parlamentu Rzeszy doszło w Nowej Rudzie do krwawego starcia członków lewicowej grupy Reichsbanner z nazistowskimi bojówkarzami z SA. Wspomina się nadto o komunistach aktywnych w robotniczym środowisku rejonu Ludwikowic Kłodzkich[8]. Ich nielegalne działania przypomnieli Eberhard i Rita Völkel, którzy zwrócili uwagę na represje spadające na to środowisko, zarazem na jego żywotność. Rozbite przez Gestapo w 1937 r. struktury komunistyczne zdołały się z czasem odbudować i ujawniły się w ostatnich dniach II wojny światowej, kiedy pod wodzą Alfreda Hilbiga zapobiegły wysadzeniu przez Wehrmacht mostu kolejowego w Ludwikowicach Kłodzkich i przechwyciły władzę w tej miejscowości krótko przed wkroczeniem oddziałów Armii Czerwonej[9].

---

[6] Franz Heinsch, *Priester der Grafschaft Glatz im „Dritten Reich"*, „Archiv für schlesische Kirchengeschichte", 26 (1968), s. 279–288; Michael Hirschfeld, *Gerhard Hirschfelder im Konflikt mit dem NS-Regime. Lebensstationen, Leidensstationen und Verehrungsstationen eines neuen Seligen*, [w:] *Die Grafschaft Glatz*, s. 355–368; *idem*, *Grafschaft Glatzer Priester im Konflikt mit dem NS-Regime*, [w:] *Die Grafschaft Glatz*, s. 399–410.

[7] Arno Herzig, Małgorzata Ruchniewicz, *Dzieje Ziemi Kłodzkiej*, Hamburg–Wrocław 2006, s. 284–289; *Kladsko. Dějiny regionu*, red. Ondřej Felcman, Ryszard Gładkiewicz, Hradec Králové–Wrocław–Praha–Kłodzko 2012, s. 250–251.

[8] Herzig, Ruchniewicz, *Dzieje*, s. 273; *Dějiny regionu*, s. 250–251.

[9] Eberhard Völkel, Rita Völkel, *Ludwigsdorf im Eulengebirge Grafschaft Glatz/Schlesien. Bergleute, Weber, Bauern, Unternehmer, Künstler und Barock Portrait unserer alten Heimat durch sieben Jahrhunderte*, Braunschweig 1999, s. 190–204, 227–228.

Podane przykłady z pewnością nie wyczerpują tematu, dlatego wskazane są dalsze badania służące poszerzeniu wiedzy i refleksji nt. przejawów oporu i opozycji wobec nazistów. Przydatne pod tym względem okazują się raporty sytuacyjne wrocławskiego Gestapo[10], przechowywane w berlińskim Bundesarchiv w zespole Głównego Urzędu Bezpieczeństwa Rzeszy (Reichssicherheitshauptamt – RSHA)[11]. Na wspomniane materiały składa się 13 tomów akt zawierających miesięczne lub dwumiesięczne raporty sytuacyjne, akta szczególnie ważnych spraw z okresu 1933–1938 oraz raporty tygodniowe o zatrzymanych z jesieni 1944 r. Informacje z ziemi kłodzkiej obejmują okres od września 1933 r. do lutego 1938 r., które to daty wyznaczają ramy czasowe poniższych rozważań. Wypada dodać, że o wyborze hrabstwa kłodzkiego zdecydowała wspomniana już specyfika tego regionu, ale też trudno na obecnym etapie badań jednoznacznie stwierdzić jego opozycyjny profil na tle całej prowincji (dolno)śląskiej.

Tajna policja zajmowała się zbieraniem informacji m.in. na temat stanu gospodarki, nastroju ludności i wrogów politycznych. Tych ostatnich dzielono na: opozycję konserwatywno-prawicową (wielcy posiadacze ziemscy, monarchiści, Czarny Front[12]), lewicową (szeroko pojęci marksiści), grupy religijne (Kościół katolicki, Kościół protestancki, Świadkowie Jehowy) oraz ruchy ideologiczne (wolnomularze). Materiały pozyskiwano ze sprawozdań landratów, doniesień niższych szczeblem urzędów policji oraz tajnych współpracowników (*Vertrauersmänner*), jak też w wyniku własnych czynności operacyjnych. Na podstawie zebranych informacji sporządzano raporty, które były wysyłane do berlińskiej centrali[13]. Podczas analizy tych materiałów nie należy zapominać o ich zawężeniu. Odsłaniają wszakże tylko te działania i struktury, które zostały rozpoznane przez Gestapo.

[10] Wrocławskie Gestapo (Staatspolizeistelle Breslau) powstało w 1933 r. jako terenowy organ pomocniczy dla centrali w Berlinie (Geheimes Staatspolizeiamt). Swym zasięgiem obejmowało rejencję wrocławską, a po „nocy długich noży" (29/30 VI 1934 r.) również legnicką i opolską. Szerzej o rozwoju i działalności wrocławskiego Gestapo m.in.: Alfred Konieczny, *Organizacja i działalność wrocławskiego Gestapo w latach 1933–1945*, „Biuletyn Głównej Komisji Badania Zbrodni Hitlerowskich w Polsce", 23 (1971), s. 7–117; *idem*, Karol Jonca, *Hitlerowska policja polityczna na Śląsku w latach 1933–1945*, [w:] *Stan i perspektywy badań w zakresie zbrodni hitlerowskich. Materiały z Konferencji Naukowej w dniach 27–28 kwietnia 1970 r.*, t. 1, Warszawa 1973, s. 205–222.

[11] Bundesarchiv Berlin (dalej: BA Berlin), sygn. R 58/2007, 3719-3730.

[12] „Czarny Front" (Schwarze Front) powołał Otto Strasser po swoim odejściu z NSDAP w 1930 r. Skupiał lewicowe, zawiedzione polityką Hitlera skrzydło ruchu narodowosocjalistycznego.

[13] Robert Thévoz, Hans Branig, Cécile Lowenthal-Hensel, *Die Geheime Staatspolizei in den preussischen Ostprovinzen 1934–1936. Pommern 1934/35 im Spiegel von Gestapo-Lageberichten und Sachakten*, Bd. 1, Köln und Berlin 1974, s. 25–28.

Brak wzmianek na temat części środowisk nie musi wcale oznaczać pasywności tychże, może bowiem wynikać z ich dobrego zakonspirowania. Należy uwzględnić również niejednakową gorliwość służb w śledzeniu poczynań poszczególnych grup. Podjęte ustalenia nie pozwalają wprawdzie określić rzeczywistego znaczenia poszczególnych nurtów, dokumentują jednak nieznane szczegóły walki politycznej lat 30. XX w., dopełniają znane już opisy i ułatwiają ich weryfikację. Raporty sytuacyjne Gestapo były wykorzystywane w badaniach poświęconych działalności policji. Ukazywały się również ich wartościowe edycje źródłowe[14]. Pomimo zapowiedzi w przedmowie do tomu pomorskiego, że planowane są dalsze wydania raportów ze wschodnich prowincji pruskich, w tym ze Śląska, wrocławskie dokumenty nie doczekały się dotychczas krytycznego wydania[15].

Z zachowanych raportów wynika, że Gestapo najwięcej uwagi poświęcało na ziemi kłodzkiej działalności komunistycznej. Nie powinno to dziwić, ponieważ komuniści, szerzej marksiści, byli dla Hitlera głównym wrogiem ideologicznym. KPD nie była zresztą zwykłą partią lewicową, ponieważ jej klasowy i internacjonalistyczny program negował podstawy społeczno-polityczne Niemiec. Jako członek III Międzynarodówki Komunistycznej (Komintern) stanowiła w rzeczywistości ekspozyturę Moskwy, skąd płynęły wytyczne i środki finansowe, a w zamian oczekiwano m.in. informacji o charakterze wywiadowczym. Już oskarżenie władz tej partii o podpalenie budynku Reichstagu 27 II 1933 r. pokazało, że naziści nie chcieli czekać z uderzeniem w komunistów. Co prawda pozwolili oddawać głosy na komunistycznych kandydatów w wyborach z 5 III 1933 r., lecz był to tylko wybieg służący podziałowi zwolenników lewicy. Następnymi krokami, jak wiadomo, było niedopuszczenie nowo wybranych posłów KPD i anulowanie ich immunitetów oraz ostatecznie delegalizacja partii. Osaczani komuniści zdecydowali się na dwie drogi kontynuowania swej działalności: wyjazd części kierownictwa na emigrację oraz tworzenie zakonspirowanych komórek w kraju. Problemem było wcześniejsze rozpracowywanie przywódców i głównego aktywu partyjnego, przez co znaczna część działaczy została aresztowana i ulokowana w powstających

[14] Por.: *ibidem*; *Die Lageberichte der Geheimen Staatspolizei über die Provinz Brandenburg und die Reichshauptstadt Berlin 1933 bis 1936*, Hrsg. Wolfgang Ribbe, Köln–Weimar–Wien 1998.

[15] Thévoz, Branig, Lowenthal-Hensel, *Die Geheime Staatspolizei*, s. 9. Jedynie w krótkim artykule przedstawił je Klaus Woinar, *Meldungen über antifaschistischen Widerstand in Schlesien in Dokumenten der Gestapo im Bundesarchiv, Bestand R-58. Reichssicherheitshauptamt (1933 bis 1945)*, [w:] *Widerstand und Heimatverlust. Deutsche Antifaschisten in Schlesien*, Hrsg. Cornelia Domaschke, Daniela Fuchs-Frotscher, Günter Wehner, Berlin 2012, s. 124–137.

obozach koncentracyjnych[16]. Jednym z organizatorów konspiracyjnych struktur na Dolnym Śląsku był Karl Barthel (1907–1974), poseł do Reichstagu od lipca 1932 r., który jednak szybko, bo już w październiku 1933 r. został schwytany przez policję[17].

Pierwsze doniesienia Gestapo o odbudowie przez komunistów siatki na ziemi kłodzkiej pojawiły się w policyjnym raporcie datowanym na 4 VI 1934 r. i, co warto podkreślić, wskazywały na powiat bystrzycki, dotąd w niewielkim raczej stopniu kojarzony z tą siłą polityczną[18]. Dwa miesiące później dodano, że wrogie struktury zostały tam zniszczone wszędzie poza Bystrzycą Kłodzką. Pisano o dwóch miejscowych działaczach: Paulu Schwarzerze i Alfredzie Glogerze, jako inicjatorach odbudowy komórki. Mieli się oni kontaktować ze wspólnikami przebywającymi w Czechosłowacji i regularnie przywozić stamtąd materiały propagandowe. W drugą zaś stronę zabierali pieniądze pochodzące z ich otoczenia na druk pism i ulotek. Pośredniczyli również w kontakcie pomiędzy emigracją i Wrocławiem[19]. Mieli nadto infiltrować podporządkowane nazistom struktury Ochotniczej Służby Pracy (Freiwilliger Arbeitsdienst – FAD), będącej poprzedniczką Służby Pracy Rzeszy (Reichsarbeitsdienst – RAD). Na początku sierpnia 1934 r. policja zatrzymała bystrzyczanina Franza Klappera (ur. 1912 r.), któremu zarzucono podżeganie junaków z obozu FAD w Stroniu Śląskim, gdzie wystąpiły problemy aprowizacyjne. Gestapo doszukało się jego kontaktów z miejscową komórką komunistów, w konsekwencji Klapper został postawiony przed sądem we Wrocławiu[20]. Aktywność KPD na obszarze, na którym partia ta cieszyła się skromnym poparciem (Tabela 1), wydaje się zastanawiająca. Rodzi się na przykład pytanie, dlaczego Gestapo nie doszukiwało się podobnych akcji w okręgu noworudzkim. Zabieg komunistów mógł być obliczony na zmylenie policji, która nie spodziewała się podobnych inicjatyw w bastionie nazistów, a górska granica z Czechosłowacją ułatwiała dodatkowo przerzut zakazanych druków. Wystarczyło niewielkie w sumie grono działaczy, którzy mogli rozwinąć sieć kontaktów; zapewne wśród robotników miejscowego przemysłu drzewnego i szklarskiego.

[16] Antoni Czubiński, *Lewica niemiecka w walce z dyktaturą hitlerowską 1933–1945*, Warszawa 1973, s. 80–81.

[17] BA Berlin, R 58/3719, s. 45; *Barthel Karl*, https://www.bundesstiftung-aufarbeitung.de/wer-war-wer-in-der-ddr-%2363%3b-1424.html?ID=4032 (dostęp: 25 XI 2019).

[18] BA Berlin, R 58/3719, s. 58.

[19] *Ibidem*, s. 88–90.

[20] *Ibidem*, s. 84–85.

Podstawowym źródłem agitacji były wydawnictwa szmuglowane do III Rzeszy zza granicy. Drukowano je na bibułkowym papierze w małych formatach, co ułatwiało ich tajną dystrybucję. W miesiącach zimowych 1934 r. policja wykryła na ziemi kłodzkiej ciekawy sposób – dosłownie – przerzutu takich materiałów. Pomiędzy Nowym Gierałtowem a Karpnem w Górach Złotych miejscowi pracownicy leśni znajdowali „granaty" wypełnione komunistyczną bibułą[21]. Podstawą kontaktów pozostali jednak kurierzy nielegalnie przekraczający granicę. Taką osobą był m.in. Franz Schreiber (ur. 1908 r.), pochodzący z Bystrzycy Kłodzkiej obywatel Czechosłowacji, który został zatrzymany 3 V 1935 r. Podczas przesłuchania twierdził, że materiały przenosił dla zarobku i nie wiedział, kim byli odbiorcy. Przekraczał granicę nielegalnie z paczkami zawierającymi po kilkadziesiąt egzemplarzy gazet, które trafiały w rejon Bystrzycy Kłodzkiej, Kłodzka i Nowej Rudy[22].

Od lipca 1935 r. Gestapo zaczęło alarmować o ożywieniu komunistów w okręgu przemysłowym na północy hrabstwa. Kontakty z tamtejszym środowiskiem miał utrzymywać m.in. Karl Becker (1896–1961), poseł KPD do Reichstagu związany z wałbrzyskim górnictwem, przebywający w Czechosłowacji[23]. Problem musiał być na tyle poważny, że śledztwo prowadziła placówka zamiejscowa (*Außendienststelle*) w Kłodzku, ale korzystano też z pracy operacyjnej wrocławskiego asystenta kryminalnego Heinza Schueltzego. W swoim raporcie o politycznej sytuacji powiatów kłodzkiego i wałbrzyskiego z 6 I 1936 r. stwierdził on, że nielegalne przekraczanie granicy w tym rejonie nie stanowi większego problemu, wskazał zarazem trzy najczęściej wykorzystywane do tego kanały. Znanym od dawna centrum kolportażu komunistycznych materiałów był czeski Broumov, skąd kurierzy wyruszali m.in. do zagłębia noworudzkiego przez Šonov i Tłumaczów, w którym punkt przerzutowy mieścił się w gospodzie „Ende Schänke". Ważniejszy zdaniem policji wrocławskiej był szlak wiodący z Šonova, przez zalesiony grzbiet Gór Suchych do Dworek i Świerków Dolnych, gdzie kurierzy wsiadali do pociągów jadących do Wałbrzycha i dalej do Wrocławia czy Berlina. Kolejnym punktem przerzutowym był sąsiadujący z Radkowem lokal „Weinhaus" w Studenej Vodzie, położony około 600 m od granicy. Kontrole służb celnych były w tym miejscu sporadyczne, a spotykano w niej także podejrzanych o szpiegostwo.

[21] BA Berlin, R 58/3721, s. 102–104.

[22] *Ibidem*, s. 126–127.

[23] BA Berlin, R 58/3719, s. 269–270; *Becker Karl*, https://www.bundesstiftung-aufarbeitung.de/wer-war-wer-in-der-ddr-%2363%3b-1424.html?ID=4045 (dostęp: 26 XI 2019).

W Górach Stołowych notowano też przypadki przekraczania „zielonej granicy" w Pasterce, jednak tam dochodziło do częstszych aresztowań. Ostatnim badanym przez Schueltzego obszarem była Dolina Dzikiej Orlicy rozdzielająca góry Orlickie i Bystrzyckie. Rzekę spinało tam kilka mostów, po czechosłowackiej stronie znajdowały się popularne gospody, a na dodatek granicy strzegły jedynie szczupłe siły niemieckich pograniczników[24].

W czasie gdy rozpoznawano kanały przerzutowe, funkcjonariusze Gestapo wpadli na trop siatki komunistycznej w okręgu noworudzkim. W kolportaż nielegalnej pracy, w tym organu KPD „Die Rote Fahne" i Międzynarodówki Komunistycznej „Internationale Pressekorrespondenz" („Inprekorr"), angażowali się robotnik Bartsch z Drogosławia, murarz Schramm i robotnik Tusche z Bożkowa, wreszcie robotnik Springer z Ostroszowic po drugiej stronie Gór Sowich. Miała ich łączyć długoletnia przynależność do organizacji komunistycznych, pogłębiona pobytami w obozach koncentracyjnych[25]. Jak pokazuje ten przykład, represje stosowane przez nazistów nie zawsze przynosiły zamierzony przez nich efekt. Mogły nawet wzmacniać wolę dalszej walki politycznej, umożliwiały nadto kontakt z osobami o podobnych poglądach i doświadczeniach życiowych.

Pod koniec 1936 r. ruszyła fala aresztowań, zakończona po roku osądzeniem członków rozległej siatki KPD w rejonie wałbrzysko-noworudzko-bielawskim. Gestapo zatrzymało przeszło sto osób i zdobyło cenne informacje o działalności centrali w Broumovie. W aktach zachowały się dane dotyczące poszczególnych osób wraz z wydanymi wyrokami sądu. Akcję rozpoczęło ujęcie 6 IX 1936 r. Johanna Geislera z Broumova w pociągu ze Świerków do Wałbrzycha, gdzie miał odebrać pieniądze zebrane wśród tamtejszych górników a przeznaczone na pomoc siłom republikańskim w objętej wojną domową Hiszpanii. Dzięki jego zeznaniom udało się rozbić organizacje w Boguszowie i sąsiednim Wałbrzychu. Ustalono, że na czele ruchu po czeskiej stronie stał niejaki „Adolf", który miał szerokie kontakty od Prudnika na wschodzie po zagłębie wałbrzysko-noworudzkie, Wrocław i Legnicę. Podobno przeszedł szkolenie w Moskwie, był też dobrze zakonspirowany. Gestapo typowało kilka osób, jednak do końca nie rozpoznano ich personaliów. Kolejne grupy zatrzymanych stanowili mieszkańcy Ludwikowic Kłodzkich i Drogosławia. Twórcami miejscowych komórek byli Alfred Hilbig (ur. 1899 r.) i Josef Miksch (ur. 1902 r.). Hilbig był członkiem KPD od 1931 r. i kierował

[24] BA Berlin, R 58/3723, s. 69–79.
[25] *Ibidem*, s. 95–100.

miejscową komórką partyjną. Prawie cały 1933 r. spędził w więzieniu, po czym na początku 1935 r. rozpoczął odbudowę struktur. Miksch – po zwolnieniu z więzienia we wrześniu 1934 r. – odtwarzał z kolei siatkę w Drogosławiu, nawiązując jednocześnie współpracę z sąsiednimi grupami i zagranicą. Obydwaj rozprowadzali druki, zbierali pieniądze i pozyskiwali do współpracy kolejne osoby. Posługiwano się systemem skrytek, kryjówek, tajnymi szyframi, atramentem sympatycznym i zastępczymi adresami do korespondencji. Materiały ze śledztwa wykazały, że grupy budowano z zaufanych ludzi, znających się jeszcze przed przejęciem władzy przez nazistów, często będących sąsiadami, jak Heinrich Mach (ur. 1901 r.), Alfred Hübner (ur. 1893 r.) i Erich Fischer (ur. 1903 r.), zamieszkali przy ul. Świdnickiej w Drogosławiu, czy Paul Bischoff (ur. 1906 r.), Alfred Hauck (ur. 1910 r.) i Alfred Korn (ur. 1909 r.) na osiedlu górniczym *Gabersgrund* (dzisiaj ul. W. Orkana) przy kopalni „Wenzeslaus". Zdarzały się przypadki powiązań rodzinnych – braci: Paula (ur. 1906 r.), Alfreda (ur. 1910 r.), Augusta (ur. 1913 r.) i Alfonsa (ur. 1917 r.) Lefflerów, zamieszkałych w przysiółku Drzazgi tuż przy stacji kolejowej Ludwikowice Kłodzkie. Szczególna rola w komunistycznej konspiracji stworzonej w zagłębiu noworudzkim przypadła Walterowi Hattwigowi (ur. 1912 r.) z Ludwikowic Kłodzkich, który posiadał kontakty z działaczami z okręgu bielawsko-dzierżoniowskiego. Po wyjściu z więzienia w sierpniu 1935 r. objął on pieczę nad kurierami i kolportażem druków komunistycznych. Na wieść o aresztowaniach zbiegł za granicę[26].

Poza wspomnianymi, dobrze zorganizowanymi strukturami w Boguszowie, Wałbrzychu, Ludwikowicach Kłodzkich i Drogosławiu, odbiorcami druków bezdebitowych byli również mieszkańcy Jugowa, Bożkowa, Nowej Rudy, Bielawy oraz szeregu rozproszonych przysiółków i osiedli robotniczych. Z terenu ziemi kłodzkiej postawiono przed sądem łącznie 47 osób, w tym z Drogosławia – 10 (najwyższy wyrok otrzymał Josef Miksch – 7 lat ciężkiego więzienia i 10 lat pozbawienia praw obywatelskich, pozostałe wyroki od 1,5 roku więzienia do 5 lat ciężkiego więzienia), z Ludwikowic Kłodzkich – 15 osób (najwyższy wyrok Alfred Hilbig – 5 lat ciężkiego więzienia i 10 lat pozbawienia praw obywatelskich, pozostałe wyroki od roku więzienia do 3,5 roku ciężkiego więzienia, jedna osoba została uniewinniona z powodu braku dowodów), z Bożkowa – 9 osób (najwyższy wyrok Max Bulla – 3 lata ciężkiego więzienia i 5 lat pozbawienia praw obywatelskich, pozostałe wyroki od

[26] BA Berlin, R 58/2007, s. 7–14; R 58/3728, s. 24–31, 52–91.

3 miesięcy do 3 lat więzienia, trzy osoby zostały uniewinnione z powodu braku dowodów), z Ludwikowic Kłodzkich-Drzazg – 13 osób (najwyższy wyrok Paul Leffler – 3,5 roku ciężkiego więzienia i 5 lat pozbawienia praw obywatelskich, pozostałe wyroki od 3 miesięcy więzienia do 2 lat ciężkiego więzienia, dwie osoby zostały uniewinnione z powodu braku dowodów). W trakcie śledztwa zmarł w noworudzkim areszcie Clemens Prause (ur. 1896 r.) z Bożkowa, zatrzymany 30 IV 1937 r. Po pięciu dniach przesłuchań miał popełnić samobójstwo przez powieszenie[27].

Z raportów Gestapo możemy poznać nie tyle pełny obraz wrogiej nazistom działalności komunistów, ile struktury kolejno demaskowanych organizacji. Informacje te pozwalają nam przy tym pokusić się o pewne wnioski wynikające z prac tajnej policji. Bystrzycka komórka KPD, działająca w niesprzyjającym środowisku, została rozbita jako pierwsza. Przemysłowy charakter północnej części ziemi kłodzkiej, powiązanej z silnym ośrodkiem robotniczym w Wałbrzychu i Bielawie, a do tego sąsiedztwo czechosłowackiego Broumova sprzyjały komunistycznej konspiracji w rejonie Ludwikowic Kłodzkich i utrudniały policji jej rozpracowanie. Rozbite w latach 1936–1937 struktury, jak wspomniano, zdołano później odbudować i wykorzystać w maju 1945 r. do przejęcia władzy w miejscowości (Alfred Hilbig)[28]. Warto zwrócić poza tym uwagę na fakt, że większa część tamtejszych liderów komunistycznych weszła w wiek średni, można zatem założyć, że mieli oni ugruntowany światopogląd i spore doświadczenie.

Kierownictwo SPD skupiło się na emigracji w Pradze[29], skąd mogło oddziaływać na pograniczne tereny, w tym na ziemię kłodzką. Socjaldemokraci stracili jednak na wiarygodności. W ich wcześniejszych rządach upatrywano źródła niepowodzeń, od problemów gospodarczych po degenerację systemu republikańskiego. Po delegalizacji, działalność SPD koncentrowała się na kolportażu wydawanych za granicą pism i druków propagandowych. Od kwietnia 1934 r. ukazywały się raporty sytuacyjne „Deutschland Berichte der Sopade", zwane potocznie Zielonymi Raportami (*Grüne Berichte*) od koloru papieru, na którym je drukowano. Informacje o nastrojach w III Rzeszy, stanie gospodarki i akcjach hitlerowskich wymierzonych w opozycję pozyskiwano przy pomocy siatki kurierów i sekretarzy granicznych rozlokowanych w krajach ościennych[30]. Raporty Gestapo zdają się

[27] BA Berlin, R 58/3728, s. 74–75, 99–104.

[28] Völkel, Völkel, *Ludwigsdorf*, s. 202–203.

[29] Na emigracji partia przyjęło kryptonim Sopade od **So**zialdemokratische **Pa**rtei **De**utschlands.

[30] Więcej na temat działalności Sopade: Gelles, *Trzecia Rzesza*.

przy tym świadczyć o niewielkiej aktywności SPD na ziemi kłodzkiej. Oprócz nielicznych wzmianek z lipca i sierpnia 1934 r., dotyczących ulotek znalezionych w przygranicznych osadach powiatów bystrzyckiego i kłodzkiego, rozpoznanych jako druki SPD, nie odnotowano innych przejawów działalności tego środowiska politycznego[31]. Nie można jednak wykluczyć, że w badanym okresie opozycja socjaldemokratyczna nie stanowiła głównego celu tajnej policji, względnie była na tyle hermetyczna, że nie powiodło się jej rozpracowanie.

Gestapo doszukiwało się wrogów również wśród duchowieństwa i wiernych, aczkolwiek w raportach policyjnych pisano na ten temat niewiele, szczególnie gdy porówna się te doniesienia ze znanymi przypadkami represji na ziemi kłodzkiej. Funkcjonariusze raportowali do Berlina o silnym wpływie miejscowych duchownych, zwłaszcza zakonnych, na młodzież. Wskazywano, że nawoływali przeciw wstępowaniu do nazistowskich organizacji Hitlerjugend czy Jungvolk, podkreślając antychrześcijańskie przesłania krzewionej w nich ideologii. Oddziaływali na młodych, przede wszystkim zaś na rodziców, którym przypominali o obowiązku wychowania swych pociech w duchu katolickim. Za najaktywniejszych uznawano franciszkanów z Kłodzka i jezuitów ze Ścinawki Średniej, którzy byli chętnie goszczeni w okolicznych parafiach podczas rekolekcji, dzięki czemu mogli trafiać swym przesłaniem do szerokiego grona wiernych. Lokalni urzędnicy, w tym landrat kłodzki, narzekali na atrakcyjność katolickich organizacji młodzieżowych, które miały jakoby mieć większe środki finansowe i lepszą kadrę wychowawczą niż analogiczne grupy nazistowskie. W czerwcu 1935 r. donoszono, że większość pierwszoklasistów kłodzkiego gimnazjum należało do Bund Neudeutschland (Związek Nowe Niemcy), do którego specjalnie skierowano młodych duchownych, dobrze przygotowanych do pracy z młodzieżą[32]. Wzmiankowano również o aktywności ewangelików i utworzeniu przez nich w lecie 1934 r. obozu namiotowego dla 49 chłopców w okolicach Nowej Rudy[33]. Gestapo doszukiwało się wrogiego nastawienia katolickich księży, na co wskazuje doniesienie z listopada 1934 r. na proboszcza Franza Pietscha (ur. 1867 r.) z Różanki. Świadek twierdził, że widział go milcząco aprobującego antyniemieckie wypowiedzi gospodarza Gerharda Bartscha z Różanki, które ten wygłaszał w przygranicznej gospodzie w czeskich Bartošovicach[34]. Jak

[31] BA Berlin, R 58/3719, s. 93, 109; R 58/3721, s. 32.
[32] BA Berlin, R 58/3725, s. 67–70, 207–208, 419.
[33] BA Berlin, R 58/3722, s. 11.
[34] *Ibidem*, s. 240–241.

widać, nie były wcale potrzebne ostre słowa kierowane przeciw władzy z ambony, wystarczał brak reakcji na „nieodpowiednie" słowa, by donos znalazł się w kartotece policji. Ta sytuacja pokazuje też realne widmo denuncjacji, z którą należało się stale liczyć.

Na koniec warto zwrócić uwagę na ważny dział w policyjnych raportach poświęcony nastrojom społecznym i sytuacji gospodarczej, które ściśle się ze sobą wiązały. W latach 1934–1935 wielokrotnie informowano Berlin o problemach występujących szczególnie w zagłębiu noworudzkim. Górnicy otwarcie okazywali swe niezadowolenie spowodowane ciągłymi podwyżkami cen podstawowych produktów i niedostatecznym zaopatrzeniem sklepów, a przy tym niezmiennie niskimi płacami połączonymi z niepełnym wymiarem czasu pracy. W poprawie nastrojów załóg pracowniczych z pewnością nie pomagały nieprzemyślane działania nazistów, co widać na przykładzie zebrania Niemieckiego Frontu Pracy (Deutsche Arbeitsfront – DAF) w Nowej Rudzie 27 II 1935 r. Do przeszło 800 zgromadzonych przemawiał wówczas pijany Rudolf Zilkens (1899–1948) zwany „narodowym mówcą NSDAP" lub „doboszem zagłębia Ruhry". Słuchacze mieli być zniesmaczeni postawą partyjnych dygnitarzy, którzy w ich oczach przejadali publiczne pieniądze, gdy prości ludzie nie mieli środków na utrzymanie rodzin[35]. Niechęć do partyjnych oficjeli oddaje również przykład z Bystrzycy Kłodzkiej, gdzie część mieszkańców nie zgadzała się na oflagowanie miasta z okazji przejazdu nieznanych sobie nazistowskich bonzów w połowie sierpnia 1934 r.[36] Problemów nie uniknęła też branża tekstylna, której wychodzenie z kryzysu ograniczała autarkiczna polityka III Rzeszy. W jej rezultacie zakłady pracy redukowały zatrudnienie. Prowadziło to do spadku zaufania do władz, które głosiły rozwój gospodarki. Przywołane egzemplifikacje niezadowolenia powinny rodzić sprzeciw, ale zjawiska to były ukrywane, dlatego dziś trudno jest je uchwycić w źródłach.

Przejawy oporu i opozycji przedstawiane w raportach Gestapo tworzą niepełny obraz aktywności mieszkańców ziemi kłodzkiej. Obejmują działania wykryte przez policję i osoby poddane represjom. Oczywiste deficyty tego materiału źródłowego nie pozbawiają wartości poznawczej tegoż, na co wskazuje powyższy przyczynek. Silna aktywność komunistów, nie tylko w naturalnym dla nich robotniczym środowisku powiatu noworudzkiego, ale także w okolicy Bystrzycy Kłodzkiej, była dotąd tematem mało rozpoznanym. Pozostałe grupy

[35] BA Berlin, R 58/3724, s. 236–240.

[36] BA Berlin, R 58/3722, s. 53–54; R 58/3723, s. 6.

opozycyjne nie były w raportach szerzej omawiane, co należy przyjąć ostrożnie, ponieważ ideologicznego wroga widzieli naziści chociażby w katolickim duchowieństwie. Wydaje się, że konspiracyjny „dorobek" ziemi kłodzkiej obok robotniczego i katolickiego oblicza tego regionu bazował również na jego pogranicznym charakterze, co było wykorzystywane do nielegalnego przekraczania granicy, przerzutu druków bezdebitowych i przekazywania informacji. Raporty Gestapo dopełniają wiedzę o okresie rządów nazistów, przy czym nie obejmują okresu po 1938 r., dlatego o zachowaniach społecznych (politycznych) okresu II wojny światowej nadal wiemy niewiele. Zachowane raporty pozwalają przyjrzeć się przysłoniętej przez brunatną propagandę rzeczywistości pierwszych lat rządów Hitlera na Śląsku, a przedstawione ustalenia oddają tylko jeden z jej elementów na peryferyjnym obszarze.

SUMMARY

Barely known reports of Wrocław Gestapo, preserved in Bundesarchiv in Berlin, allow for developing research on civil defiance and anti-Nazi opposition, i.a. in the Kłodzko region. It is widely assumed that the primary opponents of Nazis in this part of Germany, dominated by Catholics, were Catholic priests, while left-wing parties received less attention. However, reports of the secret police reveal widespread communist activity in Bystrzyca powiat (district), and particularly in Nowa Ruda powiat. The communist groups were in contact with the emigration party structures, smuggled publications banned in the Third Reich and illegally disseminated them locally and in other provinces. Gestapo broke up strong communist structures in the region of Ludwikowice Kłodzkie in 1936–1937; in consequence, about 100 people received long prison sentences. Similar activities undertaken by the social democrats, but the scope of those actions in not known. Equally scarce in the Gestapo reports is the information about the attitude of the clergymen and general population of the Kłodzko region towards the Nazi authorities, but even singular descriptions shed new light on the political activity and socioeconomic conditions in the 1930s in this part of Germany.

BIBLIOGRAFIA / REFERENCES

Bundesarchiv Berlin, sygn. R 58/2007, R 58/3719–3730.

Ackermann Josef, *Dietrich Bonhoeffer. Wolność ma otwarte oczy*, Poznań 2007.

Bassler Sibylle, *Biała Róża. Wspomnienia świadków historii*, Gdańsk 2009.

Behan Andrzej, *Orientacje polityczne społeczeństwa powiatu noworudzkiego w czasach Republiki Weimarskiej*, „Zeszyty Muzeum Ziemi Kłodzkiej", 10 (2009), s. 169–178.

Brakelmann Günter, *Helmuth James von Moltke. 1907–1945. Biografia*, Poznań 2009.

Buchholz Marlis, Rother Bernd, *Der Parteivorstand der SPD im Exil. Protokolle der Sopade 1933–1940*, Bonn 1995.

Czubiński Antoni, *Lewica niemiecka w walce z dyktaturą hitlerowską 1933–1945*, Warszawa 1973.

Die Lageberichte der Geheimen Staatspolizei über die Provinz Brandenburg und die Reichshauptstadt Berlin 1933 bis 1936, Hrsg. Wolfgang Ribbe, Köln–Weimar–Wien 1998.

Gelles Katarzyna, *Trzecia Rzesza w ujęciu raportów Socjaldemokratycznej Partii Niemiec (Sopade)*, Wrocław 2003.

Heinsch Franz, *Priester der Grafschaft Glatz im „Dritten Reich"*, „Archiv für schlesische Kirchengeschichte", 26 (1968), s. 279–288.

Herzig Arno, Ruchniewicz Małgorzata, *Dzieje Ziemi Kłodzkiej*, Hamburg–Wrocław 2006.

Hirschfeld Michael, *Gerhard Hirschfelder im Konflikt mit dem NS-Regime. Lebensstationen, Leidensstationen und Verehrungsstationen eines neuen Seligen*, [w:] *Die Grafschaft Glatz zwischen 1918 und 1946. Beiträge über eine schlesische Kulturlandschaft. Festschrift für Franz Jung zum 75. Geburtstag*, Hrsg. Horst-Alfons Meißner, Michael Hirschfeld, Münster 2012, s. 355–368.

Hirschfeld Michael, *Grafschaft Glatzer Priester im Konflikt mit dem NS-Regime*, [w:] *Die Grafschaft Glatz zwischen 1918 und 1946. Beiträge über eine schlesische Kulturlandschaft. Festschrift für Franz Jung zum 75. Geburtstag*, Hrsg. Horst-Alfons Meißner, Michael Hirschfeld, Münster 2012, s. 399–410.

Jäschke Georg, *Die Aufkommen der Nationalsozialismus in der Grafschaft Glatz*, [w:] *Die Grafschaft Glatz zwischen 1918 und 1946. Beiträge über eine schlesische Kulturlandschaft. Festschrift für Franz Jung zum 75. Geburtstag*, Hrsg. Horst-Alfons Meißner, Michael Hirschfeld, Münster 2012, s. 105–128.

Kladsko. Dějiny regionu, red. Ondřej Felcman, Ryszard Gładkiewicz, Hradec Králové–Wrocław–Praha–Kłodzko 2012.

Konieczny Alfred, *Organizacja i działalność wrocławskiego Gestapo w latach 1933–1945*, „Biuletyn Głównej Komisji Badania Zbrodni Hitlerowskich w Polsce", 23 (1971), s. 7–117.

Konieczny Alfred, Jonca Karol, *Hitlerowska policja polityczna na Śląsku w latach 1933–1945*, [w:] *Stan i perspektywy badań w zakresie zbrodni hitlerowskich. Materiały z Konferencji Naukowej w dniach 27–28 kwietnia 1970 r.*, t. 1, Warszawa 1973, s. 205–222.

Manikowski Kacper, *Kościół św. Barbary w Drogosławiu – historia niemieckiej wspólnoty katolickiej do 1946 roku*, Nowa Ruda 2015.

Moltke Helmuth James von, *Listy do Freyi 1943–1944*, Wrocław 2008.

Pikarski Margot, Uebel Günter, *Der antifaschistische Widerstandskampf der KPD im Spiegel des Flugblattes 1933–1945*, Berlin 1978.

Steinbach Peter, *Opór – Sprzeciw – Rezystencja. Postawy społeczności niemieckiej w Trzeciej Rzeszy a pamięć zbiorowa*, Poznań 2001.

Thévoz Robert, Branig Hans, Lowenthal-Hensel Cécile, *Die Geheime Staatspolizei in den preussischen Ostprovinzen 1934–1936. Pommern 1934/35 im Spiegel von Gestapo-Lageberichten und Sachakten*, Bd. 1, Köln–Berlin 1974.

Völkel Eberhard, Rita, *Ludwigsdorf im Eulengebirge Grafschaft Glatz/Schlesien. Bergleute, Weber, Bauern, Unternehmer, Künstler und Barock Portrait unserer alten Heimat durch sieben Jahrhunderte*, Braunschweig 1999.

Woinar Klaus, *Meldungen über antifaschistischen Widerstand in Schlesien in Dokumenten der Gestapo im Bundesarchiv, Bestand R-58. Reichssicherheitshauptamt (1933 bis 1945)*, [w:] *Widerstand und Heimatverlust. Deutsche Antifaschisten in Schlesien*, Hrsg. Cornelia Domaschke, Daniela Fuchs-Frotscher, Günter Wehner, Berlin 2012, s. 124–137.

O AUTORZE

Kacper Manikowski – historyk regionalista, który zajmuje się badaniem przeszłości ziemi noworudzkiej. W kręgu jego zainteresowań badawczych znajduje się życie lokalnej społeczności w XIX i XX w., tematyka górnicza, historia lokalnego Kościoła katolickiego i działalność polityczna arystokracji niemieckiej w XX w. Adres e-mail: k.manikowski13@gmail.com

DOI: 10.34616/SKHS.2020.4.105.135

CC BY ND

Śląski Kwartalnik Historyczny Sobótka
Rocznik LXXV (2020), 4
e-ISSN 2658-2082 | PL ISSN 0037–7511

AGATA GABIŚ
Uniwersytet Wrocławski
Instytut Historyczny
ORCID: 0000-0003-2203-4095

WROCŁAWSKA ROTUNDA PANORAMY RACŁAWICKIEJ: HISTORIA, KONCEPCJA I FORMA

THE ROTUNDA OF THE RACŁAWICE PANORAMA IN WROCŁAW: HISTORY, CONCEPT AND FORM

Abstract: The rotunda of the Racławice Panorama is seen primarily as the "seat" of the painting, and both elements – the building and the painting – are one of the most prominent tourist attractions of Wrocław. The architecture of the rotunda reflects the changes in perception of the Panorama – along with the increasing importance of the memento from Lviv, efforts have been made to exhibit it in a representational, modern facility.

Keywords: Wrocław, architecture, rotunda, Racławice Panorama

Skomplikowana, pełna zwrotów akcji historia wielkiego płótna, przedstawiającego bitwę pod Racławicami, rozpoczęła się w 1894 r. we Lwowie, a po zmianie kształtu granic politycznych i po latach zapomnienia oraz utrudnień znalazła zwieńczenie w roku 1985 na wrocławskim Nowym Mieście. Obecnie rotunda postrzegana jest przede wszystkim przez pryzmat siedziby dla panoramy. Oba elementy, budynek i malowidło, mają ustaloną pozycję jednej z największych i najważniejszych atrakcji turystycznych Wrocławia. Jednak patrząc wstecz na dekady poprzedzające realizację obiektu i udostępnienia publiczności iluzjonistycznego widoku racławickich pól, można zauważyć ewolucję postrzegania panoramy przez odbiorców i krytyków sztuki oraz prześledzić, jak na przestrzeni niemal 100 lat popularne medium, jakim w założeniu był obraz panoramowy, stało się narodowym dziedzictwem. Tę zmianę odzwierciedla także architektura.

Pod koniec XIX w. publiczność oglądała Panoramę Racławicką w nieogrzewanej rotundzie, wzniesionej szybko w konstrukcji szkieletowej. Wraz ze zmianami politycznymi i wzrostem znaczenia lwowskiej pamiątki rozpoczęły się starania o wyeksponowanie jej w okazalszej niż pierwotna oprawie architektonicznej[1]. Malowidło, które powstało we Lwowie, niosło ze sobą ładunek romantycznego patriotyzmu, w podzielonej zaborami Polsce przypominało o zwycięstwie Tadeusza Kościuszki (i wzmacniało jego mit)[2], a w PRL stało się znakiem utraconych kresów i niewygodnym dla władz symbolem oporu przeciw Rosji, pośrednio także przeciw ZSRR. Wieloletnia nieobecność panoramy przyczyniła się do wzrostu jej znaczenia i w efekcie do triumfalnego powrotu oraz uznania szerokiej publiczności. Jaką rolę w tym procesie odegrał nieukończony przez wiele lat budynek, który fizycznie unaoczniał ową nieobecność? Jakie w międzyczasie pojawiły się dla niego scenariusze, a także – w jaki sposób plastyczna forma i rozwiązania funkcjonalne rzutowały (i rzutują dziś) na odbiór malowidła? W czerwcu 2020 r. minęło 35 lat od otwarcia rotundy[3] i właśnie ten jubileusz stał się pretekstem do powstania artykułu, prezentującego historię budynku oraz analizę architektury, powiązanej ściśle z konkretną funkcją i miejscem[4].

Zamarzyłem o panoramie (lata 1894–1944)

Powstanie pierwszej polskiej panoramy przypadło na schyłek popularności tego medium: przez cały XIX w. jego status ewoluował, zmieniały się miejsca ekspozycji i przedstawiane tematy, ale niezmienna pozostawała potrzeba stworzenia sugestywnej iluzji przestrzeni i chęć znalezienia odpowiednich środków wyrazu, jakie zaciekawiłyby odbiorców w dynamicznie rozwijających się miastach.

[1] Mieczysław Zlat, *Wstęp*, [w:] *W kręgu Panoramy Racławickiej,* Wrocław 1986, s. 8.

[2] O racławickiej legendzie i jej obecności malarstwie i innych tekstach kultury: Franciszek Ziejka, *Racławicka legenda*, [w:] *W kręgu Panoramy Racławickiej,* Wrocław 1986, s. 53–86.

[3] W 2015 r. świętowano trzydziestolecie otwarcia rotundy „Panoramy Racławickiej", oddziału Muzeum Narodowego we Wrocławiu. Z tej okazji ukazał się tom pt.: *Panorama Racławicka we Wrocławiu 1985–2015. Kultura i turystyka*, red. Beata Stragierowicz, Romuald Nowak, Wrocław 2015. Trzy lata później jubileusz siedemdziesięciolecia obchodziło Muzeum Narodowe we Wrocławiu i wtedy ukazały się popularnonaukowe albumy o czterech muzealnych budynkach, w tym także o rotundzie: Agata Gabiś, *Rotunda „Panoramy Racławickiej". Panorama Racławicka – Oddział Muzeum Narodowego we Wrocławiu*, Wrocław 2018. W roku 2020 planowano publikację podsumowującą 35 lat działania „Panoramy Racławickiej", ostatecznie nie doszło jednak do jej wydania.

[4] Głównym tematem tekstu pozostaje historia towarzysząca powstaniu obiektu architektonicznego oraz jego forma, a nie pogłębiona analiza samego malowidła.

Pierwsze panoramy (oraz przeznaczone dla nich budynki) powstały już pod koniec XVIII w. w Londynie, a początek kolejnego stulecia przyniósł upowszechnienie malowideł o cylindrycznym kształcie, łączących elementy malarstwa, scenografii i architektury[5]. Rewolucja przemysłowa wytworzyła nowy środek masowego przekazu i ważne źródło rozrywki, a Małgorzata Dolistowska tłumaczy następująco: „Panorama jako pierwsza forma sztuki odpowiedziała na wizualne, optyczne i intelektualne potrzeby anonimowego tłumu wielkiego miasta, zarówno w tematach, jakie wybierano do przedstawienia, jak i w sposobie, w jaki je prezentowano"[6].

Nowa forma sztuki, prezentująca ówcześnie przede wszystkim widoki miast i egzotycznych krain, święciła triumfy mniej więcej do połowy XIX w., kiedy to jakość malowideł zaczęła się obniżać, a niektóre, np. w Niemczech, stały się atrakcją jarmarków i coraz częściej były krytykowane za niską wartość artystyczną[7]. Niezależnie jednak od walorów estetycznych panoramy (zwane także cykloramami) miały jedną podstawową zaletę – były sugestywne i oddziaływały na widza tak mocno, jak żaden inny środek przekazu[8]. I właśnie ta medialna siła doprowadziła do ich powtórnego odkrycia w ostatniej ćwierci XIX w., tym razem w nowej, bardziej akademickiej odsłonie i w dość konkretnym, politycznym celu. Najpierw we Francji i w Prusach (po 1871 r.) zaczęły powstawać panoramy o tematyce batalistycznej i historycznej: atrakcyjna wizualnie forma wzmacniała patriotyczny przekaz, działała na wyobraźnię i była często wykorzystywana jako narzędzie narodowej propagandy[9]. W latach 80. XIX w. w całej Europie, Stanach Zjednoczonych, Kanadzie czy Australii zachwycano się optycznym złudzeniem, przekazującym przy okazji określoną wizję przeszłości i stąd w kolejnej dekadzie pojawił

[5] Przykłady pierwszych, brytyjskich panoram: Markman Ellis, *The spectacle of the panorama*, https://www.bl.uk/picturing-places/articles/the-spectacle-of-the-panorama (dostęp: 22 X 2020).

[6] Małgorzata Dolistowska, *Panorama „Bitwa pod Racławicami"*, [w:] *W kręgu*, s. 112.

[7] *Ibidem*, s. 116–117.

[8] W latach 70. XX w. badacze zaczęli interpretować panoramy właśnie jako środek masowego przekazu, a nie tylko jako dzieło sztuki. Na zmianę paradygmatu miała wpływ publikacja Stephana Oettermana (wydana w języku niemieckim w 1980 r.): Stephan Oetterman, *The Panorama: History of a Mass Medium*, New York 1997. W Polsce ta perspektywa pojawia sie po raz pierwszy w tekstach Małgorzaty Dolistowskiej.

[9] Polityczne znaczenie malowideł oraz zjawisko zanurzenia się w świecie wojny, jakie było możliwe dzięki panoramie, analizuje na przykładzie przedstawienia bitwy pod Sedanem Kathrin Maurer: *The Paradox of Total Immersion. Watching War in Nineteenth-Century Panoramas.* [w:] *Visualizing War: Emotions, Technologies, Communities*, ed. Anders Engberg-Pedersen, Kathrin Maurer, Abingdon-on-Thames 2017, s. 78–94. Z powodu starannych przygotowań historycznych oraz ujęcia tematu Dolistowska zestawia lwowską panoramę właśnie z obrazem Sedanu: Dolistowska, *Panorama*, s. 142–144.

się w środowisku polskim pomysł stworzenia malarskiej iluzji, która przypomni triumf rodzimego wojska, stającego naprzeciw rosyjskiej armii. W listopadzie 1892 r. Jan Styka, pomysłodawca malarskiej formy upamiętnienia setnej rocznicy bitwy pod Racławicami, zamarzył o panoramie, której przekaz trafi i do robotnika, i do chłopa[10]. Jednak ten typ komunikacji wizualnej stawał się właśnie przeżytkiem i antycypował nieporównywalnie skuteczniejsze medium, bliskie szeroko pojętej popkulturze – w roku 1875 bracia Lumière opatentowali kinematograf.

Przy realizacji ambitnego przedsięwzięcia ze Styką współpracowali Wojciech Kossak, pejzażysta Ludwig Boller oraz zespół artystów pomocniczych, którzy przez kilka miesięcy zbierali materiały (m.in. pojechali do Racławic), przygotowywali szkice, a potem przenosili je na wielkie płótno, już w rotundzie[11]. Całość finansował i nadzorował lwowski Komitet Budowy Panoramy, zaś budynek dla malowidła wznoszono przez prawie pięć miesięcy w parku Stryjskim, pod kierownictwem architekta Ludwika Ramułta. Gotowe elementy żelazne, zamówione w wiedeńskiej firmie Gridla, specjalizującej się w tego typu konstrukcjach, tworzyły lekki i łatwy w montażu szkielet, a sam pawilon był dość skromny: szesnastoboczny, o bezokiennych elewacjach dzielonych pilastrami i przekryty kopułą z latarnią doświetlającą i wentylującą nieogrzewane wnętrze[12]. Pawilon wystawowy wznoszony był w szybkim tempie i przewidziany jako budowla tymczasowa, reprezentował przede wszystkim budownictwo celowe i funkcjonalne, nie

[10] Jan Styka tak pisał o swoim pomyśle: „Rozprzestrzeniały się ramy obrazu […], zamarzyłem o panoramie". Więcej na temat okoliczności powstania koncepcji malowidła: Dolistowska, *Panorama*, s. 120–122. Nie była to jedyna panorama, której pomysłodawcą był Styka – kilka lat później wykonał malowidło o tematyce religijnej, czyli *Golgotę*, dla której także powstała rotunda, bardziej reprezentacyjna niż lwowska. Malarz chciał także uczcić 500-lecie bitwy pod Grunwaldem i umieścić panoramę w krakowskim Barbakanie, jednak ten pomysł się nie powiódł (panoramy w owym czasie straciły na popularności). Małgorzata Dolistowska, *Zapomniane rotundy. Budynki panoram polskich w XIX wieku*, Białystok 1997, s. 54–67.

[11] Więcej o historii malowidła m.in.: Janina Natusiewicz-Mirer, *Historia „Panoramy Racławickiej" i jej konserwacji*, „Ochrona Zabytków" 37 (1984), 4, s. 241–249; *eadem*, *Panorama Racławicka w fakcie i anegdocie*, Wrocław 1988; Józef Piątek, Małgorzata Dolistowska, *Panorama racławicka*, Wrocław 1988; *Panorama Racławicka: materiały z sesji popularnonaukowej*, red. Krystyn Matwijowski, Wrocław 1984; Krystyna Tyszkowska, *Panorama Racławicka: 90 lat niezwykłych dziejów*, Wrocław 1984.

[12] Wznoszone w ostatniej ćwierci XIX w. budynki rotund miały podobne wymiary i wygląd: z powodu popularności nowego medium, jakim stały się panoramy, doszło do typizacji, która umożliwiała szybką budowę, a potem eksponowanie obrazu w innych miastach: Małgorzata Olechnowicz, *Wątek ideowy w projektach rotundy Panoramy Racławickiej*, [w:] *Architektura Wrocławia*, t. 4: *Gmach*, red. Jerzy Rozpędowski, Wrocław 1998, s. 479. W całej Europie malowidła były prezentowane wymiennie – rotundy miały więc różnorodny wygląd zewnętrzny, ale bardzo podobne warunki techniczne: Dolistowska, *Zapomniane rotundy*, s. 16.

dorównywał więc poziomem technicznym i architektonicznym rotundom europejskich panoram[13].

Efekt działań malarzy przeszedł – zdaniem Komisji – „najśmielsze oczekiwania", iluzję autentyczności wzmacniało przedpole z krzewów i połamanych sprzętów (oraz ziemi, przywiezionej przez Stykę z racławickich pól), a kluczową sceną był atak kosynierów na rosyjskie armaty – to na Bartosza Głowackiego, zasłaniającego lufę armaty, padał wzrok każdego widza, który wchodził na platformę, umieszczoną w centrum rotundy[14]. Uroczyste otwarcie uświetniło inaugurację Powszechnej Wystawy Krajowej 5 VI 1894 r. i panorama od razu stała się wielką atrakcją, zwiedziło ją wtedy ponad 200 tys. osób. Prasa donosiła o walorach plastycznych malowidła, ale przede wszystkim o wzbudzaniu uczuć patriotycznych wśród szerokiej publiczności: „Techniką swoją zadziwiła, przedmiotem zajęła i uszlachetniła, należy się tedy wdzięczność jej twórcom"[15].

Po zakończeniu wystawy panorama nadal cieszyła się sporym powodzeniem. W czasie I wojny światowej uległa niewielkim uszkodzeniom, zaś pod koniec lat 20. XX w., po oberwaniu się części malowidła, płótno, będące już wtedy częścią kolekcji Galerii Narodowej miasta Lwowa, zostało poddane konserwacji – jego zły stan wiązał się przede wszystkim z wadliwym funkcjonowaniem rotundy, pozbawionej ogrzewania, za to z przeciekającym dachem[16]. Jednak mimo tych problemów przez kolejne dekady, a także po wybuchu II wojny światowej, panorama wciąż znajdowała się w tym samym miejscu (nie licząc jednego pokazu w Budapeszcie w latach 1896–1897). Sytuacja zmieniła się podczas Wielkanocy 1944 r., kiedy to w trakcie bombardowania miasta rotunda została trafiona dwiema bombami i komisja, powołana przez dyrekcję Galerii Obrazów, zdecydowała o konieczności przeniesienia malowidła, które w czerwcu tego samego roku zostało zdemontowane, nawinięte na wielki walec i przewiezione do lwowskiego klasztoru Bernardynów[17]. Natomiast zniszczoną rotundę w Parku Stryjskim nowe, radzieckie władze

[13] Rotunda miała konstrukcję żelazną, była tynkowana i ozdobiona „gipsaturą renesansową". Analiza konstrukcji i rzutu: Dolistowska, *Zapomniane rotundy*, s. 29–34.

[14] Szczegółowa analiza scen ukazanych w panoramie: *eadem*, *Panorama*, s. 126–127.

[15] Fragment artykułu prasowego z 1894 r. Cyt. za: *ibidem*, s. 137.

[16] Natusiewicz-Mirer, *Historia*, s. 248–249.

[17] W grupie ratującej malowidło znajdowało się ok. 14 osób, w tym Leon Matwijowski, Zygmunt Rozwadowski i Ferdynand Skomorowski. Więcej o okolicznościach zabezpieczania obrazu: Olgierd Czerner, *Społeczne działania na rzecz „Panoramy Racławickiej"*, „Ochrona Zabytków", 37 (1984), 4, s. 250. Wspomnienie Ferdynanda Skomorowskiego z demontażu i przeniesienia płótna: Tyszkowska, *Panorama*, s. 48–51.

zdecydowały się wyremontować i przeznaczyć na sale sportowe Politechniki Lwowskiej: bezokienne ściany zostały przeszklone i dziś o przeszłości budynku przypomina przede wszystkim charakterystyczne zwieńczenie w formie latarni[18].

Architektura doraźno-sezonowa (lata 1945–1956)

Po zakończeniu II wojny światowej nastał trudny, wieloletni proces przesiedleń ze wschodu. Wraz z mieszkańcami w granice nowej Polski zaczęły przybywać również dzieła sztuki: środowiska naukowe zdecydowanie domagały się interwencji w sprawie przekazania całej polskiej spuścizny muzealnej i archiwalnej ze Lwowa i Wilna, jednak ostatecznie udało się odzyskać tylko część ogromnych, przedwojennych kolekcji[19]. W wyniku dość burzliwych negocjacji z władzami Związku Socjalistycznych Republik Radzieckich i Ukraińskiej SRR na zachód wyruszyły m.in. zbiory Zakładu Narodowego im. Ossolińskich (Ossolineum) oraz największy artefakt, czyli panorama[20]. 18 VII 1946 r. pociąg wiozący 484 skrzynie z lwowskimi zbiorami oraz wielką skrzynię z malowidłem przekroczył granicę państwa, a trzy dni później dotarł do Wrocławia. Pomimo iż miast chętnych na przyjęcie kolekcji było kilka, to ostatecznie rząd zdecydował o ulokowaniu zbiorów na tzw. Ziemiach Odzyskanych. W nocy z 21 na 22 lipca, w rocznicę uchwalenia manifestu PKWN, transport przybył na stację Brochów i stamtąd skrzynie z Ossolineum trafiły do nowej siedziby w gmachu gimnazjum św. Macieja[21], zaś panoramę przewieziono do magazynów wojskowych[22].

Na łamach prasy i w środowisku akademickim zaczęła się dyskusja dotycząca konieczności wzniesienia siedziby dla „naszej panoramy”[23]. Rektor Uniwersytetu

[18] Dolistowska, *Zapomniane rotundy*, s. 38.

[19] W październiku 1945 r. ogłoszony został przez Polską Akademię Umiejętności ogólny memoriał do polskich władz państwowych, dotyczący rewindykacji dóbr kulturalnych (wraz ze szczegółowymi referatami). O jego znaczeniu i konsekwencjach: Maciej Matwijów, *Walka o lwowskie dobra kultury w latach 1945–1948*, Wrocław 1996, s. 34–39.

[20] Ossolineum i Panorama Racławicka odgrywały ważną, symboliczną rolę w prowadzonej przez władze narracji o przyjaźni polsko-radzieckiej. Na tych dwóch elementach opierała się większość oficjalnych komunikatów, tryumfalnie ogłaszających przekazanie Polsce wielkiego „daru”. Ponoć Józef Stalin, na przekór Chruszczowowi, który optował za zniszczeniem panoramy, osobiście poparł oddanie malowidła Polsce. *Ibidem*, s. 84–88.

[21] Zestawienie przekazanych do Wrocławia zbiorów przedstawia Maciej Matwijów. *Ibidem*, s. 100–113.

[22] Tyszkowska, *Panorama*, s. 53.

[23] W 1946 r. w prasie lokalnej i krajowej ukazało się kilkadziesiąt artykułów dotyczących przekazania zbiorów lwowskich, losów malowidła oraz jego docelowej lokalizacji. Zestawienie

Wrocławskiego, Stanisław Kulczyński, był jedną z osób aktywnie działających na rzecz muzeum, które miałoby symbolicznie scalić nową społeczność z Wrocławiem i wzmocnić, wraz ze zbiorami Ossolineum, pozycję stolicy Dolnego Śląska jako ważnego ośrodka kulturalnego. Między wierszami wywiadów i artykułów można wyczytać także potrzebę posiadania w zrujnowanym i jednak obcym, na przekór oficjalnej propagandzie, mieście fragmentu utraconego Lwowa, z którym część wrocławian, w tym sam Kulczyński, była przed wojną związana[24].

W efekcie apeli i nacisków w drugiej połowie 1946 r. podjęta została decyzja o budowie rotundy dla malowidła, zawiązał się także społeczny Komitet Odnowienia Panoramy Racławickiej, który rozpoczął zbiórkę funduszy na prace konserwacyjne[25]. W ramach działań przygotowawczych Stowarzyszenie Architektów Polskich (SARP) rozpisało w 1948 r. konkurs powszechny nr 167 na projekt szkicowy budynku Panoramy Racławickiej, który miałby powstać na terenie parku Szczytnickiego. W warunkach konkursu zapisano zalecenie, aby rotundę wznieść z cegły rozbiórkowej lub pustaków gruzobetonowych, a w jej sąsiedztwie zaplanować kawiarnię i mieszkanie dozorcy[26]. Zgłoszono 11 prac, wśród których przeważały masywne, monumentalne gmachy z dekoracjami rzeźbiarskimi nawiązującymi do walki o niepodległość lub do pierwotnej lokalizacji malowidła, z odmiennie opracowanymi strefami wejściowymi, zorientowanymi głównie na oś ul. S. Banacha. Jury nie przyznało pierwszej nagrody, drugą nagrodę otrzymał Michał Jassem, który zaproponował umieszczenie nowego budynku w zagłębieniu terenu, z wejściem strzeżonym przez dwie figury lwów (z opisu: „rozwiązanie sytuacyjne korzystne, komponujące bryłę panoramy jako atrakcję architektoniczną w dużym zespole parkowym”[27]). Trzecie miejsce w konkursie zajęły równorzędnie

notatek prasowych i tekstów z tego roku: Wiesława Neuhoff, *Bibliografia*, [w:] *W kręgu*, s. 161–163.

[24] Polityczne i ideologiczne tło przeniesienia malowidła ze Lwowa do Wrocławia oraz stanowisko w tej sprawie prof. S. Kulczyńskiego analizuje szerzej Marek Zybura: *Das Breslauer Racławice-Panorama. Ein Beitrag zur transnationalen Verflechtung der Geschichtskultur Polens*, [w:] *Verflochtene Erinnerungen. Polen und seine Nachbarn im 19. und 20. Jahrhundert*, Hrsg. Martin Aust, Krzysztof Ruchniewicz, Stefan Troebst, Köln–Weimar–Wien 2009, s. 64–66.

[25] Czerner, *Społeczne działania*, s. 250. W 1947 r. Ambasada Polska w Moskwie zajmowała się, poprzez MSZ ZSRR, uzyskaniem z archiwum Lwowskiej Rady Miejskiej planów rotundy z parku Stryjskiego, potrzebnych do budowy nowej siedziby Panoramy Racławickiej we Wrocławiu. – Matwijów, *Walka*, s. 154.

[26] *Konkurs powszechny nr 167 na projekt szkicowy budynku Panoramy Racławickiej we Wrocławiu*, „Architektura”, 8/9 (1948), s. 24–28.

[27] *Ibidem*, s. 24.

dwa zespoły (Tadeusz Brzoza i Henryk Buszko oraz Zbigniew Wardzała i Konrad Dyba) (il. 1), a czwarte miejsce przypadło Dobrosławowi Czajce i Janowi Łobockiemu[28]. Przy projekcie wrocławsko-katowickiego duetu (czyli Brzozy i Buszki), gdzie na elewacjach pojawiły się orły, a w strefie wejścia spora rzeźba lwa z herbem oraz surowy kamień jako materiał wykończeniowy, jury dodało adnotację: „architektura budynku i jego aneksów wykazuje zbyt duże bogactwo elementów, mających charakter dekoracyjny typu pawilonu wystawowego, o charakterze architektury doraźno-sezonowej"[29]. W tym komentarzu można zauważyć krytyczne podejście do międzywojennej, polskiej tradycji wystawienniczej, w którą, za sprawą detalu i sposobu użycia materiałów wykończeniowych, wpisywał się ten projekt, ale być może także chęć odróżnienia nowego budynku od nowych, w większości tymczasowych, pawilonów wznoszonych na terenie Wystawy Ziem Odzyskanych (a pośrednio także odróżnienia od niezbyt reprezentacyjnej lwowskiej rotundy). Nowa siedziba dla panoramy miała powstać w zachodniej części parku Szczytnickiego, który wtedy, w roku 1948, właśnie z powodu bliskości Wystawy Ziem Odzyskanych i Hali Ludowej, cieszył się dużym zainteresowaniem. Nagrodzeni w konkursie architekci (Brzoza, Czajka, Jassem, Łobocki) projektowali w tym samym czasie wystawowe pawilony, tak samo różne, jak różne były ich wersje siedzib dla Panoramy Racławickiej. Jednak, co ciekawe, to właśnie podczas Wystawy Ziem Odzyskanych obok Hali Ludowej wzniesiono drewnianą rotundę, w której od lipca do października prezentowana była dużo skromniejsza panorama bitwy na Psim Polu, po której potem ślad zaginął[30]. Pierwszy konkurs architektoniczny na siedzibę Panoramy Racławickiej przeszedł bez większego echa i kosztowny pomysł budowy rotundy odłożono na półkę – być może zabrakło także woli i determinacji ze strony władz państwowych[31]. W 1949 r. we wszystkich dziedzinach sztuki niepodzielnie zapanowała doktryna socrealistyczna, z którą estetyka konkursowych pawilonów dla panoramy stała w jawnej sprzeczności.

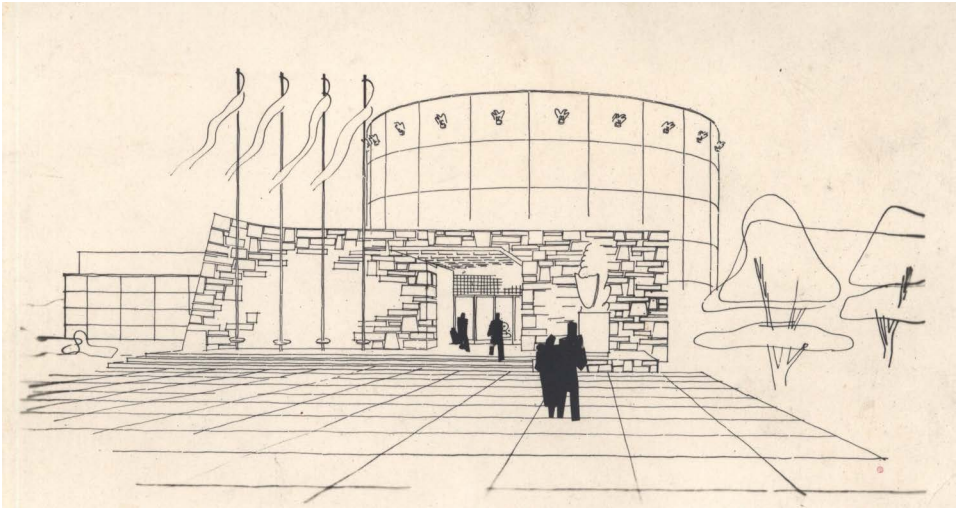
[28] Projekty z 1948 r. analizuje szczegółowo: Olechnowicz, *Wątek ideowy*, s. 482–484.

[29] *Konkurs powszechny nr 167*, s. 26. Komplet rysunków autorstwa T. Brzozy i H. Buszki znajduje się w Bibliotece Śląskiej w Katowicach (spuścizna Henryka Buszki).

[30] Długą na 38 m panoramę bitwy pod Psim Polem namalowali w 1947 r. Karol Stobiecki i Leon Rozpędowski dla uczczenia 400-lecia miasta Leszna, ale ostatecznie zaprezentowano ją we Wrocławiu. Po zakończeniu Wystawy Ziem Odzyskanych obraz zaginął, zostały po nim opisy oraz szkice: Maria Zwierz, *Tradycje wystawiennicze we Wrocławiu w latach 1818–1948*, Wrocław 2016, s. 258–261.

[31] Maciej Matwijów (*Walka*, s. 114) uważa, że władze komunistyczne sprowadzając malowidło do Polski, nie miały zamiaru pokazywać go publicznie.

Czas względnej artystycznej niezależności, dający nadzieję na wyeksponowanie narodowej pamiątki o patriotycznej treści, właśnie się skończył[32].



Il.1. Projekt konkursowy budynku dla Panoramy Racławickiej, 1948 r. III nagroda, autorzy: Tadeusz Brzoza, Henryk Buszko (źródło: Archiwum Instytutu Dokumentacji Architektury, Biblioteka Śląska w Katowicach, zbiór dok. arch. Buszko/Franta)

Skrzynia z malowidłem trafiła do budynku szkoły przy ul. Kleczkowskiej, gdzie na początku lat 50. XX w. przeprowadzono najpotrzebniejsze prace konserwatorskie, ale dalsze działania, z braku środków, trzeba było wstrzymać[33]. Malowidło znów zapakowano do skrzyni i przewieziono tym razem do podziemi Muzeum Śląskiego (dziś Muzeum Narodowe we Wrocławiu). Tam kilka lat czekało na zmianę politycznego klimatu, która przyszła wraz z odwilżą – w maju 1956 r. Komisja Kultury Wojewódzkiej Rady Narodowej postanowiła umożliwić ekspozycję obrazu w nowym budynku. Rok później Andrzej Osęka pisał nieco ironicznie, że „w ramach rehabilitacji ofiar stalinizmu wyciągnięto z piwnicy Panoramę Racławicką, dzieło które – jak wiadomo – ukrywano dotąd wstydliwie przez

[32] Po 1948 r. otwarte pielęgnowanie pamięci rodzinnych stron zostało wyeliminowane z przestrzeni publicznej. W takim kontekście Elżbieta Kaszuba przedstawia pierwsze powojenne lata Ossolineum i Panoramy: Elżbieta Kaszuba, *Wrocław w okresie Polski Ludowej – źródła materialnej degradacji historycznego dziedzictwa miasta*, [w:] *Pod dyktando ideologii. Studia z dziejów architektury i urbanistyki w Polsce Ludowej*, red. Paweł Krupa, Szczecin 2013, s. 186.

[33] Prace konserwatorskie prowadził malarz z Krakowa, Wacław Szymborski. Konserwację przerwano w 1954 r., w protokole znalazła się uwaga o trudnej sytuacji Wrocławia i sugestia, że może inne, mniej zniszczone miasta powinny się zająć obrazem Styki i Kossaka: Czerner, *Społeczne działania*, s. 250.

wzgląd na czystość tradycji w stosunkach ze wschodnimi sąsiadami”[34]. Temat obrazu ponownie pojawił się w publicznych dyskusjach, wróciła także kwestia miejsca jego ekspozycji[35].

Gdzie ustawimy Panoramę Racławicką? (lata 1956–1980)

Nowy Komitet Odbudowy Panoramy Racławickiej (KOPR) zainicjował działalność 10 VII 1956 r., na czele stanął prof. Stanisław Dawski, rektor ówczesnej Państwowej Wyższej Szkoły Sztuk Plastycznych (PWSSP), zaś honorowym przewodniczącym został prof. Bolesław Iwaszkiewicz, przewodniczący Prezydium Rady Narodowej miasta Wrocławia[36]. Komitet miał poparcie mieszkańców i lokalnej prasy, zapowiedział, po publicznym wyborze lokalizacji, otwarcie rotundy i udostępnienie Panoramy Racławickiej w roku 1960. Podczas zebrania Miejskiego Zarządu Architektury i Budownictwa spośród 11 miejsc wybrano cztery, a ostateczną decyzję mieli podjąć sami wrocławianie, wypełniając ankietę zamieszczoną w „Słowie Polskim”[37]. Do wyboru był park Szczytnicki, park Południowy, plac między dzisiejszą Akademią Sztuk Pięknych a Halą Targową oraz teren zielony między ulicami Andrzeja Frycza-Modrzewskiego, Juliusza Słowackiego i Urzędem Wojewódzkim. Po podsumowaniu wyników ankiet KOPR ogłosił, że rotunda stanie na obszarze Nowego Miasta, w pobliżu al. Juliusza Słowackiego, a szczegółową lokalizację zaproponują projektanci, którzy wezmą udział w konkursie architektonicznym[38]. Sprawa obrazu stała się więc tematem powszechnie znanym, a w jego przyszłość zaangażowali się mieszkańcy, którzy przez udział w ankiecie dawali świadectwo swojego zainteresowania Wrocławiem: była to jedna z pierwszych manifestacji lokalnego patriotyzmu, możliwa dzięki zmianie politycznej atmosfery, porównywalna być może tylko z prowadzonymi w tym samym roku dyskusjami dotyczącymi innej lwowskiej pamiątki, czyli pomnika hr. Aleksandra Fredry, który ostatecznie, po sprowadzeniu do Wrocławia, stanął w Rynku,

[34] Andrzej Osęka, *Super kicz, czyli szopa narodowa*, „Nowa Kultura”, 8 (1957), 23, s. 2.

[35] W kwietniu 1956 r. dyrektor Muzeum Śląskiego we Wrocławiu, Józef Gębczak, wystosował memoriał w sprawie malowidła, a w czerwcu tego roku „Słowo Polskie” ogłosiło list otwarty, domagający się wyeksponowania obrazu w nowym budynku. Tyszkowska, *Panorama*, s. 58.

[36] Pełna nazwa KOPR brzmiała: Komitet Odbudowy Starego Wrocławia – Budowa Panoramy Racławickiej. Więcej o działalności KOPR: Czerner, *Społeczne działania*, s. 250–252.

[37] *Gdzie ustawimy Panoramę Racławicką?*, „Słowo Polskie”, nr 240 z 7–8 X 1956, s. 3.

[38] *Panorama Racławicka stanie w śródmieściu Wrocławia*, „Słowo Polskie”, nr 267 z 6 XI 1956, s. 1.

wypełniając pustkę po znajdującym się tam przed wojną pomniku Fryderyka Wilhelma III[39].

Dnia 1 IV 1957 r. przez wrocławski oddział SARP ogłoszony został drugi, otwarty i ogólnopolski, konkurs na budynek dla Panoramy Racławickiej. Nagrody fundowała Wojewódzka Rada Narodowa, a w jury, kierowanym przez Leszka Dąbrowskiego, zasiadali członkowie KOPR, Związku Polskich Artystów Plastyków (Stanisław Dawski, Marian Wójciak) oraz SARP (Stanisław Bieńkuński, Tadeusz Andrzej Broniewski, Andrzej Frydecki, Jadwiga Hawrylak, Henryk Lewulis). Głównym zadaniem konkursu był szkicowy projekt budynku oraz przestrzenne opracowanie fragmentu Nowego Miasta[40]. W wytycznych urbanistycznych projektanci zostali zobowiązani do pozostawienia istniejącej zieleni, uwzględnienia planowanej w pobliżu zabudowy mieszkalnej oraz szkoły, przedszkola i żłobka, a także do zwrócenia uwagi na „wybitne wartości krajobrazu miejskiego Ostrowia Tumskiego i Ostrowia Piaskowego oglądanego z obszaru objętego opracowaniem konkursowym”[41]. W założeniach i programie użytkowym dla rotundy wymienione zostały bardzo konkretne oczekiwania: pomieszczenie dla obrazu na planie koła o średnicy 38 m i wysokości 15 m, z przestrzenią metrowej szerokości między płótnem a ścianą, z platformą o średnicy 22 m i horyzontem płótna na poziomie około 9,5 m[42]. Należało zaprojektować także pomieszczenia pomocnicze (przedsionek, hol, poczekalnię, pokój konserwatora, mieszkanie dla dozorcy itd.) oraz uwzględnić oświetlenie naturalne i sztuczne, system ogrzewania, wentylację, urządzenia klimatyzacyjne[43]. W szóstym punkcie znalazła się informacja

[39] Panorama Racławicka, pomnik Aleksandra Fredry i pomnik profesorów lwowskich przy pl. Grunwaldzkim to monumenty wyjątkowe, bo związane w konkretnym miastem i świadczące o utracie Lwowa. Gregor Thum określa je „monumentami utraty korzeni”, które, paradoksalnie, budowały nową, wrocławską tożsamość. Gregor Thum, *Obce miasto. Wrocław 1945 i potem*, Wrocław 2006, s. 347–349.

[40] W krytycznym tekście, napisanym w 1957 r. i dotyczącym malowidła, Andrzej Osęka nie wspomina o konkursie na nową rotundę, ale (celowo?) deprecjonuje planowaną budowę. Podaje krótką informację o tym, że dwóch członków komitetu udało się do Lwowa, żeby obejrzeć „szopę, w której Panorama wisiała przed wojną i żeby taką samą wybudować we Wrocławiu”. Osęka, *Super kicz*, s. 2.

[41] *Konkurs powszechny SARP nr 245. Na zlecenie Komitetu Odbudowy Panoramy Racławickiej Zarząd Oddziału Wrocławskiego Stowarzyszenia Architektów Polskich ogłasza konkurs powszechny SARP nr 245 na projekt szkicowy urbanistyczno-architektoniczny budynku Panoramy Racławickiej we Wrocławiu*, s. 2–3 (mps regulaminu konkursowego ze zbiorów Ewy Dziekońskiej, kopia w posiadaniu A. Gabiś).

[42] *Ibidem*, s. 3.

[43] *Ibidem*, s. 4.

sugerująca wybór rozwiązania konstrukcyjnego: „konstrukcja budynku ogniotrwała, nieskomplikowana, umożliwiająca szybkie wzniesienie budynku. Nie wyklucza się stosowania elementów prefabrykowanych i nowych materiałów budowlanych, z warunkiem zapewnienia trwałości budynku”[44].

Na konkurs wpłynęły 54 prace z całej Polski: spośród prawie 500 plansz i modeli komisja wybrała pracę nr 16, czyli projekt Ewy i Marka Dziekońskich z Wrocławia. To im przypadła pierwsza nagroda, 40 tys. zł, oraz poparcie KOPR-u. Pozostałe nagrody przyznano Józefowi Chmielowi (druga nagroda, SARP Wybrzeże) oraz Marianowi Chomickiemu, Józefowi Schulzowi i Leopoldowi Taraszkiewiczowi (trzecia nagroda, SARP Wybrzeże)[45]. Koncepcja Dziekońskich zakładała usytuowanie budynku w otoczeniu zieleni, z zagłębionym w terenie dziedzińcem i z pawilonem wejściowym połączonym z wnętrzem rotundy szeroką rampą (il. 2, 3). Uznanie jury zdobyła przede wszystkim kompozycja urbanistyczna oraz konstrukcja budynku, składająca się ze spiętych u góry pierścieniem żelbetowych słupów i przestrzeniami między nimi wypełnionymi prefabrykowanymi klinami, dynamizującymi płaszczyznę ściany[46]. Wśród projektów konkursowych przeważały podobne rozwiązania prefabrykowane, z różnymi fakturami elewacji i odmiennie ukształtowanymi strefami wejściowymi. I żadna z tych koncepcji, w tym także Dziekońskich, nie przewidywała bezpośrednich odwołań, w detalu czy dekoracji, do tematu panoramy i historii Polski. W ciągu dziewięciu lat, jakie minęły od pierwszego konkursu, architektura została uzależniona od polityki i oficjalnej, socrealistycznej narracji, po czym stopniowo zaczęła odzyskiwać pewną niezależność, żeby po roku 1956 zwrócić się ku szeroko pojętej nowoczesności, której widzialnymi znakami stała się m.in. wyeksponowana konstrukcja, szczerość materiału, oddziaływanie fakturą i proporcjami zamiast monumentalnością, rzeźbiarskim wystrojem czy historyzującymi detalem[47]. Efekty drugiego konkursu stanowią swego rodzaju przegląd ówczesnych inspiracji architektonicznych (stosowanych ze swobodą, jaką dają tylko konkursy) i są pełne

[44] *Ibidem.*

[45] Olgierd Czerner, *Konkurs na budowę Panoramy Racławickiej we Wrocławiu*, „Architektura”, 4 (1958), s. 152–155.

[46] Do projektu Dziekońskich jury zgłosiło jedną uwagę: „Architektura szczera, wyczuwa się jednak rozdźwięk między partią rotundy a partią usługową. W wypadku realizacji należałoby dążyć do uzyskania większej harmonii między tymi dwoma elementami założenia i przeanalizować detal rotundy”. *Ibidem*, s. 152.

[47] Olechnowicz, *Wątek ideowy*, s. 486–488.

poodwilżowego entuzjazmu, dającego nadzieję na sprawną budowę i tym samym na szybką ekspozycję malowidła[48].



Il. 2. Makieta budynku Panoramy Racławickiej – widok nocny, 1958 r.
Autorzy: Ewa i Marek Dziekońscy (źródło: Archiwum Ewy Dziekońskiej, Muzeum Miejskie w Tychach)

[48] O architektonicznej odwilży w Polsce i we Wrocławiu oraz krótkim okresie twórczej niezależności: Agata Gabiś, *Całe morze budowania. Wrocławska architektura 1956–1970*, Wrocław 2018, s. 17–32.



Il. 3. Projekt holu wejściowego w budynku Panoramy Racławickiej, 1958 r. Autorzy: Ewa i Marek Dziekońscy (źródło: Archiwum Budowlane miasta Wrocławia, oddział Muzeum Architektury we Wrocławiu, dokumentacja polska, t. 424).

Dnia 31 XII 1957 r. KOPR otrzymał zaświadczenie o lokalizacji szczegółowej wydane przez Miejski Zarząd Architektury i Budownictwa na podstawie „Założeń projektu Panoramy Racławickiej" autorstwa Alojzego Kulicza i Zbigniewa Bodaka[49]. Budowę planowano rozpocząć w roku kolejnym, po odgruzowaniu działki i przygotowaniu pełnej dokumentacji przez Dziekońskich w Zakładzie Studiów i Kompozycji Architektonicznej przy Katedrze Projektowania Budynków Społeczno-Mieszkaniowych Politechniki Wrocławskiej[50]. Założenia projektowe zakładały rozpoczęcie budowy w roku 1958, wieszanie płótna w roku kolejnym, a otwarcie – w 1960 r.[51] Jak się okazało, był to scenariusz nader optymistyczny,

[49] Archiwum Państwowe we Wrocławiu (dalej: AP Wr.), Społeczny Fundusz Odbudowy Kraju i Stolicy we Wrocławiu, sygn. 24.

[50] Projekty wstępne i realizacyjne rotundy znajdują się w Muzeum Miejskim w Tychach (archiwum Ewy Dziekońskiej, bez sygnatur). W zbiorach Archiwum Budowlanego miasta Wrocławia przechowywane są pojedyncze szkice i kopie rysunków: Archiwum Budowlane miasta Wrocławia, oddział Muzeum Architektury we Wrocławiu, dokumentacja polska, t. 423; 424.

[51] AP Wr., Społeczny Fundusz Odbudowy Kraju i Stolicy, sygn. 24, k. 13–14.

na przeszkodzie w jego realizacji stanął przed wszystkim brak pieniędzy oraz odpowiedniego wykonawcy.

W obliczu konieczności uzyskania środków na budowę KOPR postanowił zwrócić się o pomoc finansową do innych rad narodowych. Apelowi, podpisanemu przez przewodniczącego Prezydium Rady Narodowej miasta Wrocławia Eugeniusza Króla, towarzyszyło zaproszenie do Wrocławia: „Rodacy! Prosimy Was najserdeczniej o pomoc i zapraszamy do Wrocławia, do nowej rotundy, w której ujrzycie piękną jak dawniej i bogatszą o wspólny nasz wysiłek – Panoramę Racławicką”[52]. Komitet wnioskował także do Społecznego Funduszu Odbudowy Stolicy (SFOS), aby budowa rotundy została wpisana w plan inwestycyjny SFOS, co udało się dopiero w 1965 r. Kosztorys, w którym zapisano zarówno nowy budynek, jak i konserwację malowidła, najpierw opiewał na 15 mln zł, potem już na 25 mln zł – i taką kwotę (wraz ze składkami) na początku roku 1966 SFOS przekazał do Wydziału Kultury Prezydium Rady Narodowej[53]. Planowano rozpocząć budowę rok później, a ukończyć w roku 1970, jednak plan udało się zrealizować tylko połowicznie: w 1967 r. powstała jedynie rotunda, wzniesiona w 12 dni przez wrocławski oddział poznańskiego Mostostalu według wytycznych konstruktora, Jana Weryńskiego[54]. Ustawiono w sumie 24 słupy, połączone pierścieniem rozporowym, a przestrzeń między słupami wypełniły prefabrykowane płyty ścienne (il. 4). Na końcu stalowymi cięgnami spięta została konstrukcja dachu i po przeszkleniu świetlików rotunda osiągnęła w lecie 1967 r. stan surowy zamknięty[55]. Natomiast Dziekońscy, nie mając wielkich nadziei na szybkie zakończenie projektu, po otrzymaniu zaproszenia od urbanisty i głównego architekta Tychów, Kazimierza Wejcherta, wyjechali z Wrocławia na Górny Śląsk i rozpoczęli pracę w tyskim Miastoprojekcie[56].

[52] *Ibidem*, k. 25.

[53] Olechnowicz, *Wątek ideowy*, s. 491.

[54] Konstrukcję rotundy szczegółowo opisał jej konstruktor: Jan Weryński, *Budowa obiektu Panoramy Racławickiej we Wrocławiu*, „Inżynieria i Budownictwo”, 25 (1968), 2, s. 45–52. O skomplikowanym procesie realizacji stanu surowego i kolejnych etapach wyposażania w instalacje techniczne: Janusz Wieland, *Technika w Panoramie Racławickiej*, [w:] *Panorama Racławicka we Wrocławiu 1985–2015*, s. 65–87.

[55] Z opisu technicznego z roku 1958: „Konstrukcja dachu jest po raz pierwszy zastosowana w kraju”. MAAB, Dokumentacja polska, t. 423.

[56] Działalność Marka Dziekońskiego w Tychach została szczegółowo omówiona w biografii architekta: Patryk Oczko, *Marek Dziekoński. Koncepcja – kreacja – konteksty*, Tychy 2017, s. 31–95.



Il. 4. Budowa rotundy i montaż płyt ściennych, 1967 r.,
fot. Andrzej Osiński (źródło: Muzeum Architektury we Wrocławiu)

Po fali entuzjastycznych artykułów, donoszących o postępach w budowie i głoszących, nieco przedwcześnie, że gmach jest już gotowy, temat właściwie zniknął z prasy, pojawiał się tylko okazjonalnie, w pojedynczych tekstach dotyczących rozpoczęcia prac konserwatorskich, trwających w dawnym kościele Bernardynów, czyli w Muzeum Architektury. Na przełomie lat 60. i 70. XX w. w „Gazecie Robotniczej" i „Wieczorze Wrocławia" pojawiało się jeszcze retoryczne pytanie „Kiedy do rotundy?", ale pozostało bez konkretnej odpowiedzi. W 1970 r. w pobliżu opuszczonego placu budowy rozpoczął działalność nowy hotel „Panorama"[57] i na dłuższy czas wokół tematu zapadła cisza: zmiana sytuacji politycznej nie sprzyjała zajmowaniu się lwowską pamiątką, więc całą dekadę lat 70. XX w. pusta rotunda czekała na malowidło, które, po wstrzymaniu finansowania ekipy konserwatorów, trafiło do magazynów w Hali Ludowej.

[57] Hotel „Panorama", zaprojektowany w 1965 r. przez poznańskich architektów Henryka Jarosza i Jerzego Leśniewicza, należał do sieci Orbis i był pierwszym po II wojnie światowej obiektem tego typu wzniesionym we Wrocławiu od podstaw. Został wyburzony w 1999 r., na jego miejscu znajduje się obecnie wielkopowierzchniowy budynek handlowy, a w jego obrębie mieści się także hotel, który zachował dawną nazwę i funkcjonuje jako „Mercure Panorama". Gabiś, *Całe morze budowania*, s. 317–319.

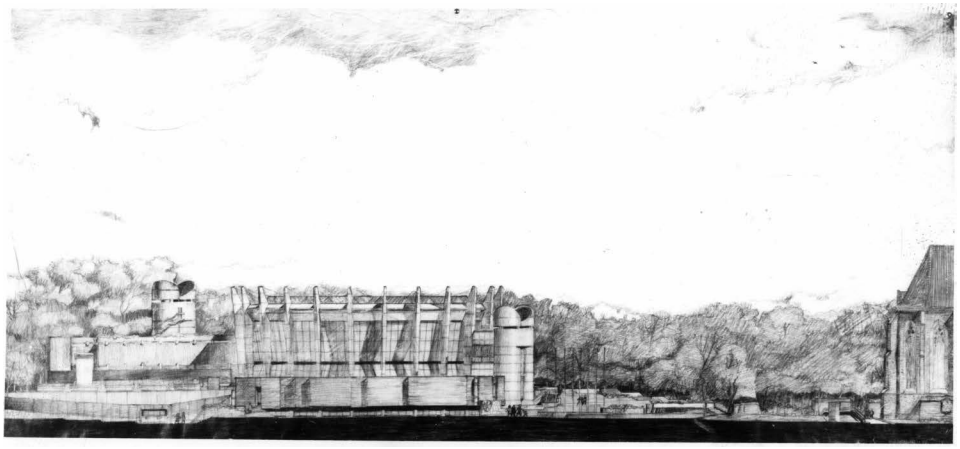
Jednak nowy budynek już wrósł w miejski pejzaż, budził wśród mieszkańców zainteresowanie, prowokował plotki i dywagacje o przyszłości. Był manifestacją patriotycznego projektu, który w tym okresie PRL nie mógł się powieść, był także znakiem zawiedzionych oczekiwań wrocławian, którzy przed kilkoma laty wybrali miejsce dla rotundy, kibicowali budowie i chcieli, aby wreszcie wypełniła się treścią. Surowa architektura pustki ożyła w latach 70. XX w. tylko raz: w 1976 r. rotunda „zagrała" bazę kosmonautów w niepokojącym, futurystycznym filmie Andrzeja Żuławskiego *Na srebrnym globie*[58]. W losach tych dwóch dzieł sztuki, budynku i filmu, obu formalnie radykalnych i uwikłanych w politykę, dostrzec można symboliczną analogię: przez dłuższy czas czekały na ukończenie, dopiero lata 80. XX w. przyniosły możliwość kontynuacji przerwanych działań, i przez to być może nie wybrzmiały tak mocno i sugestywnie, jak oczekiwaliby tego ich autorzy[59].

Było to jednak działanie jednorazowe, możliwie w mieście będącym siedzibą Wytwórni Filmów Fabularnych, nie rozwiązujące coraz bardziej palącego problemu opustoszałego gmachu w centrum miasta. Architektura epatowała brakiem funkcji, wyraźnie zaznaczając nieobecność wciąż ukrytego w magazynach obrazu i wzmacniając tym samym jego legendę. Co zatem postanowiono zrobić? Wymyślić nową funkcję, choćby wiązało się to z daleko posuniętą ingerencją w budowlaną materię. Po 20 latach od konkursu Dziekońscy znów zajęli się rotundą – mieli ją przeprojektować w taki sposób, aby pomieściła centrum kongresowe i wielofunkcyjną salę wystawową. Był to jeden z powodów, dla których Marek Dziekoński wrócił do Wrocławia i od 1977 r. pracował nad dokumentacją projektową Wrocławskiego Centrum Kultury. Przebudowa zakładała zmiany w bryle rotundy, przede wszystkim przeszklenie bezokiennych ścian oraz dostawienie kładek i tarasów dla zwiedzających, a także rozbudowę i podwyższenie bocznych pawilonów, które częściowo zasłoniłyby starszą część (il. 5). Nad całym kompleksem wystawowym dominować miały nie tylko maszty z flagami, ale także wysokie kominy wentylacyjne nawiązujące do form okrętowych, wpisujące się w popularną w latach 70. XX w. tendencję eksponowania elementów instalacji na

[58] Analiza scen kręconych w rotundzie: Gabiś, *Rotunda*, s. 70–72.

[59] Prace nad filmem zostały przerwane w 1977 r. i wznowione po 10 latach. Film w wersji niekompletnej miał premierę w roku 1988. Więcej o okolicznościach powstania *Na srebrnym globie*: Kuba Mikurda, *Zagadki srebrnego globu*, https://akademiapolskiegofilmu.pl/pl/historia-polskiego-filmu/artykuly/z-warsztatu-zagadki-srebrnego-globu/654 (dostęp: 21 X 2020).

zewnątrz budynku[60]. Prace trwały ponad dwa lata, tuszowanie rotundy (i braku panoramy) postępowało dość opornie, a równolegle, w 1979 r., na najwyższych, ministerialnych szczeblach trwały narady dotyczące relokacji i wystawienia malowidła w Krakowie. Ucinając wszelkie dyskusje, Generalny Konserwator Zabytków prof. Wiktor Zin polecił w czerwcu 1980 r. przywieźć płótno do warszawskiego Zamku Królewskiego[61].



Il. 5. Projekt przebudowy rotundy na centrum konferencyjno-wystawowe, 1979 r. (źródło: Archiwum Ewy Dziekońskiej, Muzeum Miejskie w Tychach)

Ostatecznej weryfikacji dokona społeczeństwo (1980–1985)

Rok 1980 przyniósł sierpniowe strajki i zmiany na kierowniczych stanowiskach w PZPR – w atmosferze „karnawału" Solidarności wrocławianie solidarnie upomnieli się o swoje (i lwowskie) dziedzictwo. Obraz wrócił z Warszawy, a jego losem i przyszłością rotundy zajął się kolejny, tym razem prawdziwie Społeczny Komitet Panoramy Racławickiej, którym kierował prof. Alfred Jahn, zaś wiceprzewodniczącymi byli prof. Olgierd Czerner i prof. Mieczysław Zlat[62]. W sumie

[60] Projekty przebudowy znajdują się w zbiorach Muzeum Miejskiego w Tychach oraz w Muzeum Narodowym we Wrocławiu.

[61] Alfred Jahn, *Wrocławskie dzieje Panoramy Racławickiej*, „Semper Fidelis", 3 (1994), s. 7. Szerzej o okolicznościach przeniesienia obrazu do Warszawy i roli prof. W. Zina: Tyszkowska, *Panorama*, s. 64–69.

[62] Komitet zawiązał się 28 IX 1980 r. i od razu rozpoczął starania o zwrot płótna. W listopadzie tego samego roku panorama wróciła do Wrocławia: ciężarówkę, wiozącą skrzynię, udekorowano biało-czerwonymi flagami oraz transparentem „Wrocław wita Panoramę Racławicką". *W kręgu*, s. 146–147.

komitet liczył prawie 200 osób; miał szerokie poparcie opinii publicznej i działał na wielu polach: organizował spotkania, szukał funduszy, promował historię malowidła, przeprowadzał zbiórki pieniężne, a nawet zbiórki złomu. W grudniu 1980 r. rozpoczęto prace przy budynku, Dziekońscy ponownie zajęli się tematem siedziby dla panoramy i musieli uwzględnić kilka zmian, wynikających przede wszystkim z wyższych szacunków liczby zwiedzających i niezbędnych elementów infrastruktury. Doprojektowana została dodatkowa przestrzeń wystawiennicza, czyli Mała Rotunda, a także nowe pomieszczenia gospodarcze i techniczne[63]. W następnym roku ruszyły prace wewnątrz rotundy, bo tylko tam można było rozwinąć całe płótno i poddać je zabiegom renowacyjnym. Gdy wokół trwała budowa, we wnętrzu przez cztery lata pracował kilkudziesięcioosobowy zespół Pracowni Konserwacji Panoramy Racławickiej[64]. W 1984 r. Marek Dziekoński, prezentując na łamach „Ochrony Zabytków" układ funkcjonalny i wszystkie szczegóły techniczne, odniósł się do przeszłości i obecnej sytuacji: „Trwająca z przerwami wiele lat budowa budynku i prace konserwatorskie przy »Panoramie Racławickiej« zbliżają ku końcowi. Ostatecznej weryfikacji uzyskanych efektów dokona społeczeństwo, które bacznie obserwuje przebieg prac budowlanych i konserwatorskich, korzysta ze zwiedzania obiektu przed jego pełnym ukończeniem i uczestniczy w pracach za pośrednictwem wnoszonych przez siebie składek"[65]. Oczekiwania społeczne były ogromne, narastało napięcie między komitetem a władzami wojewódzkimi, pomimo ukończonych prac z trudem udało się prof. Jahnowi ustalić termin inauguracji, na którą ostatecznie nie został oficjalnie zaproszony[66].

Dnia 14 VI 1985 r. nowa siedziba Panoramy Racławickiej została otwarta dla zwiedzających: wydarzeniu towarzyszyły przemówienia, przybyli liczni goście

[63] Zmiany, wprowadzone do projektu w latach 80. XX w., dotyczyły zarówno budynku, jak i instalacji: Marek Dziekoński, *Układ funkcjonalny i niektóre elementy technicznego wyposażenia budynku „Panoramy Racławickiej" we Wrocławiu*, „Ochrona Zabytków", 37 (1984), 4, s. 295–303.

[64] O pracach konserwatorskich: Ryszard Wójtowicz, *Prace konserwatorskie przy Panoramie Racławickiej*, [w:] *Panorama Racławicka we Wrocławiu 1985–2015*, s. 54–62; *idem*, *Program konserwatorski „Panoramy Racławickiej" i proponowane do jego realizacji materiały*, „Ochrona Zabytków", 37 (1984), 4, s. 256–266. O budowie technicznej i technologii malowidła: Maria Regulińska, *Budowa techniczna i technologia obrazu „Panorama Racławicka"*, „Ochrona Zabytków", 37 (1984), 4, s. 252–256.

[65] Dziekoński, *Układ funkcjonalny*, s. 303.

[66] Alfred Jahn z rozgoryczeniem wspominał okoliczności otwarcia i zakończenie pracy komitetu. Jego wspomnienia i fragmenty tekstów: Beata Stragierowicz, *Otwarcie Panoramy Racławickiej w świetle dokumentów z archiwum prof. Alfreda Jahna*, [w:] *Panorama Racławicka we Wrocławiu 1985–2015*, s. 7–18.

(w tym także Ewa i Marek Dziekońscy), a przed budynkiem stanęli żołnierze przebrani w stroje z epoki[67]. Podczas otwarcia członkowie Społecznego Komitetu Panoramy Racławickiej zostali pominięci: kilka dni wcześniej władze wymogły na nich formalne przekazanie malowidła Muzeum Narodowemu we Wrocławiu, a dzień przed inauguracją komitet został rozwiązany[68]. Przez kolejne dni rotunda przeżywała oblężenie, wrocławianie koniecznie chcieli zajrzeć do wnętrza i zobaczyć legendarny obraz, którego prawie nikt nie widział, ale wszyscy o nim słyszeli[69]. Seanse odbywały się więc od siódmej rano do dwudziestej drugiej, dziennie przez platformę przewijało się 1600 osób, a w cztery lata po otwarciu liczba zwiedzających przekroczyła 2 miliony[70].

W przygotowanym, chociaż niewygłoszonym, przemówieniu inauguracyjnym prof. Alfred Jahn, przewodniczący komitetu (trzeciego do czasu sprowadzenia płótna do Wrocławia), odwołał się do narodowej jedności, zwrócił także uwagę na pozaartystyczną wartość malowidła: „Za chwilę zobaczycie obraz genialny w swojej realistycznej treści. Nie wiem, czy to jest dzieło sztuki, ale przemawia do nas. Najwyższy wzlot demokracji XVIII i XIX wieku […]. Gdy patrzymy na ten obraz, przenika nas nieograniczona duma, to symbol Polaków zjednoczonych”[71]. Na przestrzeni dekad, jakie minęły od premiery panoramy, dzieło Styki i Kossaka stało się nośnikiem nowych znaczeń i emocji, losy płótna splotły się z losami wojennej i powojennej Polski, a jego powrót, po latach nieobecności w przestrzeni publicznej, był możliwy przede wszystkim dzięki społecznemu zaangażowaniu. W latach 50. XX w. pojawiały się głosy krytyczne, oceniające Panoramę Racławicką głównie z perspektywy estetycznej, odnoszące się do poziomu artystycznego i sprowadzające gatunek panoramy do „prowincjonalnego music-hallu”.

[67] Podczas otwarcia przemówienia wygłaszali m.in.: prof. Bogdan Suchodolski, prof. Zdzisław Żygulski, prof. Ryszard Badura. Prof. Jahn nie został poproszony o wygłoszenie przemówienia. – Alfred Jahn, *Duchy nad Panoramą Racławicką*, „Kultura Dolnośląska”, 1 (1990), s. 17.

[68] Szczegółowe informacje o okolicznościach zakończenia pracy komitetu znajdują się dokumentach z archiwum prof. Alfreda Jahna, przechowywanych w zbiorach Gabinetu Dokumentów Muzeum Narodowego we Wrocławiu. Skrótowo przedstawił je prof. A. Jahn we wspomnieniu, wydrukowanym w 1990 r. w „Kulturze Dolnośląskiej”.

[69] „Tylko nieliczni mogą dziś pochwalić się, iż znają je z widzenia. Ale też chyba jeszcze mniej jest takich, którzy powiedzą, że o nim nie słyszeli”. – Zlat, *Wstęp*, s. 5.

[70] Mariusz Hermansdorfer, *O udostępnianiu Panoramy i innych problemach organizacyjnych*, „Kultura Dolnośląska”, 1 (1990), s. 19; Romuald Nowak, *Panorama Racławicka – atrakcja turystyczna dawnego Lwowa i współczesnego Wrocławia*, [w:] *Panorama Racławicka we Wrocławiu 1985–2015*, s. 23–25.

[71] Cyt. za: Stragierowicz, *Otwarcie Panoramy Racławickiej*, s. 17.

O doskonałym, wszechobejmującym super kiczu pisał w 1957 r. Andrzej Osęka – jego polemiczny tekst, pozostający w opozycji do entuzjastycznej narracji wokół Panoramy Racławickiej, był mocno osadzony we współczesnej krytyce artystycznej, negującej, ogólnie rzecz ujmując, akademickie malarstwo końca XIX w., w którym to nurcie umieszczana jest twórczość Styki i Kossaka. Porównał środki, jakimi operuje panorama, do „wygnanego sromotnie socrealizmu" (tylko z inną treścią) i oceniał przede wszystkim samo malarstwo, bez uwzględnienia specyfiki gatunku, ale też bez niuansowania patriotycznych znaczeń i relacji Lwów–Wrocław[72]. Przedstawienie bitwy pod Racławicami można interpretować jako próbę opowiedzenia o ważnym momencie polskiej historii w sposób przystępny i sugestywny, z zastosowaniem nowych rozwiązań technicznych oraz efektownej iluzji, które w sposób doskonalszy rozwinie kino, ta najbardziej masowa ze sztuk[73]. Kryteria stosowane do oceny dzieł plastycznych okazują się jednak niewystarczające w obliczu tego złożonego przekazu, wobec burzliwych losów narodowej pamiątki, powstałej „ku pokrzepieniu serc" pod koniec XIX w. we Lwowie i ponownie, a może nawet mocniej, oddziałującej na wyobraźnię po 1945 r. we Wrocławiu. Wraz z przełomami politycznymi temat wracał ze zdwojoną siłą, kolejne komitety próbowały bezskutecznie doprowadzić od wyeksponowania panoramy, a mit ukrytego malowidła wzmacniała także pusta rotunda. Sukces przyszedł dopiero wraz z sierpniem 1980 r., kiedy to „wyzwolona energia społeczna umożliwiła nie tylko podjęcie wiążącej i jednoznacznej decyzji restytucji dzieła, ale i szybkie oraz sprawne zrealizowanie skomplikowanych i kosztownych prac konserwatorskich, budowlanych i organizacyjnych"[74]. Chociaż ówczesne władze starały się bagatelizować otwarcie, marginalizując przy tym rolę osób zaangażowanych w całe przedsięwzięcie, to ponowne upublicznienie Panoramy Racławickiej można uznać za jedno z najważniejszych wydarzeń w historii powojennego Wrocławia i za świadectwo oddolnej, społecznej energii, zapowiadającej rok 1989 i zbliżające się zmiany[75].

[72] Kossaka i Stykę określił Osęka jako „pacykarzy", a poziom wykonania panoramy – do oleodruku. Osęka, *Super kicz*, s. 2. Takie wartościowanie wpisywało się zarówno w ówczesną interpretacją zjawiska panoram, jak i w dość powszechny, negatywny osąd twórczości obu malarzy: Dolistowska, *Panorama*, s. 137–140.

[73] *Ibidem*, s. 144–150.

[74] Zlat, *Wstęp*, s. 7.

[75] Gregor Thum nazywa Panoramę Racławicką „obiektem kultu narodowego" i interpretuje jej otwarcie jako zapowiedź politycznych przemian. Thum, *Obce miasto*, s. 350.

Od czasu otwarcia nowego oddziału Muzeum Narodowego we Wrocławiu budynek i jego otoczenie zmieniło się w niewielkim stopniu. Przestrzeń wokół rotundy wzbogaciła się natomiast o element symboliczny: w pobliżu, pod drzewami, stanął w 1994 r. pomnik Polaków walczących o niepodległość, zaprojektowany przez Marka Dziekońskiego i rzeźbiarza Alojzego Gryta. Kameralny obiekt jest jednym z kilku monumentów odwołujących się do ważnych epizodów w polskiej historii, które przed 1989 r. nie mogły być upamiętniane – w kolejnych latach w parkowej przestrzeni nieopodal rotundy stanęły pomniki nawiązujące do kresowej przeszłości i dramatycznych wydarzeń II wojny światowej[76]. Siedziba Panoramy Racławickiej znajduje się więc w „strefie monumentów polskiego patriotyzmu"[77], będąc przy tym jednym z kluczowym elementów kulturalnej mapy miasta i forum sztuki, które tworzy razem z usytuowanymi po sąsiedzku Muzeum Narodowym oraz Muzeum Architektury[78].

Próba znalezienia właściwego wyrazu

Siedziba Panoramy Racławickiej od dnia otwarcia stała się budynkiem użyteczności publicznej w pełnym znaczeniu tego słowa, bo obsługującym, sprawnie i wygodnie, tysiące osób. Było to możliwe przede wszystkim dzięki harmonijnemu połączeniu formy i funkcji, o co od początku zabiegali projektanci: „Forma budynku głównego jest próbą znalezienia właściwego wyrazu jedynie środkami w sposób naturalny wypływającymi z konstrukcji i funkcji budynku"[79]. Kompozycja architektoniczna składa się z kilku zasadniczych elementów, które, oddziałując na siebie, tworzą logiczną, komplementarną całość, łącząc przy tym otoczenie z wnętrzem

[76] Pomnik autorstwa Dziekońskiego i Gryta upamiętnia 200-lecie bitwy pod Racławicami i Konstytucję 3 maja. W pobliskim Parku Słowackiego znajduje się monumentalny pomnik Ofiar Katynia, a przed gmachem ASP – pomnik poświęcony pomordowanym na Kresach Południowo-Wschodnich.

[77] Thum, *Obce miasto*, s. 342.

[78] Panorama Racławicka jest najpopularniejszym wrocławskim muzeum. O jej atrakcyjności turystycznej i różnych rodzajach promocji malowidła oraz siedziby muzealnej: Nowak, *Panorama Racławicka*, s. 24–32; Magdalena Duda-Seifert, *Muzeum Panoramy Racławickiej jako produkt turystyczny*, [w:] *Panorama Racławicka we Wrocławiu 1985–2015*, s. 33–49. W sierpniu 2020 r. budynek został zamknięty i rozpoczął się remont, którego zakończenie planowane jest w 2021 r. Według zapowiedzi Muzeum Narodowego prace budowlane mają na celu m.in. nową aranżację holu oraz stworzenie pokazu multimedialnego w Małej Rotundzie: https://mnwr.pl/modernizacja-panoramy-raclawickiej-2/ (dostęp: 20 X 2020).

[79] *Opis techniczny*, s. 4 (ze zbiorów Ewy Dziekońskiej, kopia w posiadaniu A. Gabiś).

(il. 6). Wytyczne projektowe zakładały wpisanie nowego obiektu w istniejącą zieleń parkową[80] i dlatego teren wokół muzeum nie jest ogrodzony, a park płynnie przechodzi w obniżoną strefę dziedzińca, który szerokimi schodami prowadzi łagodnie w dół, do pawilonu wejściowego[81]. Dziedziniec ten ma także bardzo konkretną funkcję, od początku przewidzianą przez Dziekońskich: w lecie i w okresie wzmożonego ruchu wycieczkowego ma służyć jako dodatkowa poczekalnia, ale także jako kino letnie i miejsce występów artystycznych[82]. Właściwy hol wejściowy (wraz z pomieszczeniami pomocniczymi) został umieszczony w niskim pawilonie, którego fasada jest niemal w całości przeszklona i od góry zamknięta wysuniętym, betonowym daszkiem-gzymsem, dekorowanym reliefową fakturą, skomponowaną z odcisków desek szalunkowych[83]. Horyzontalną linię dachu przełamuje pion komina wentylacyjnego, a także, po prawej stronie od wejścia, Mała Rotunda zbudowana na planie koła, z dachem w formie odwróconego, wydłużonego lejka krytego blachą miedzianą i zwieńczonego świetlikiem, doświetlającym wnętrze i makietę bitwy[84]. Wszystkie wymienione elementy podporządkowane są najważniejszej części całego założenia, czyli rotundzie mieszczącej malowidło. Budynek celowo nie jest podpiwniczony i dzięki temu nie dominuje nad okolicą[85], obniżenie rotundy było jednym z priorytetów projektowych, ponieważ – jak

[80] Takie były założenia projektowe: AP Wr., Społeczny Fundusz Odbudowy Kraju i Stolicy, sygn. 24, k. 13.

[81] Strefę wyciszenia docenił już w 1958 r. Andrzej Frydecki, pisząc w koreferacie do projektu, że „zanurzony dziedziniec jest w swym pomyśle piękną częścią składową założenia; jego ukształtowanie nawiązuje do najbardziej pierwotnego układu amfiteatru helleńskiego, jest funkcjonalnie uzasadnione i nacechowane nastrojem powagi, uzyskiwanej jego właściwościami formalnymi i wprowadzoną kamieniarką". MAAB, Dokumentacja polska, t. 424, s. 2–3.

[82] *Opis techniczny*, s. 4–5.

[83] W projekcie konkursowym gzyms koronujący był zaznaczony jedynie wąską linią. W alternatywnej wersji projektowej wejście do pawilonu miał podkreślać lekki, łamany daszek, a część fasady osłonięto ażurową ścianką – była to jednak zbyt delikatna i rozdrobniona forma, nie do końca odpowiadająca nastrojowi i proporcjom całości. Dwie wersje pawilonu: Gabiś, *Rotunda*, s. 38–39. W koreferacie z 1958 r. Andrzej Frydecki wskazywał niedociągnięcia w projektowe, sugerując położenie nacisku na harmonijne uporządkowanie elementów kompozycji i zaakcentowanie fasady pawilonu wydatnym gzymsem, proporcjami powiązanym z dziedzińcem i rotundą – i tak też finalnie część wejściowa została zrealizowana. MAAB, Dokumentacja polska, t. 424, s. 3–4.

[84] Po 1985 r. pojawił się pomysł jeszcze jednego obiektu, czyli postulowanego przez projektantów baru-kawiarni, który planowano w podwyższonym o kondygnację pomieszczeniu technicznym. Pawilon na planie koła ostatecznie nie został zrealizowany. Waldemar Wawrzyniak, *Panorama w panoramie architektury Wrocławia lat 70. i 80*, [w:] *Panorama Racławicka we Wrocławiu 1985–2015*, s. 92–93. Projekt pawilonu kawiarni znajduje się w zbiorach Muzeum Narodowego we Wrocławiu.

[85] Wysokość gzymsu nie przekracza 17 m i jest mniejsza od wysokości prezbiterium kościoła Bernardynów, gmachów Muzeum Narodowego i Poczty Głównej. Marek Dziekoński, *Rotunda*

tłumaczyli projektanci – „obiekt w otoczeniu zabytkowym nie może dominować swoją skalą nad otoczeniem”[86]. Rozszerzający się ku górze walec charakteryzuje przede wszystkim wyeksponowana konstrukcja i faktura prefabrykowanych, betonowych płyt wypełniających przestrzeń między słupami z widocznymi śladami szalunku. Współczesna i konstruktywistyczna forma stanowi próbę nawiązania dialogu z pobliskimi zabytkami oraz z widoczną w tle panoramą Ostrowa Tumskiego, bez dosłownych odniesień, co Dziekońscy wyraźnie podkreślali: „Zdecydowaliśmy się na szkielet żelbetowy – będący przeciwieństwem ceglanych przypór kościoła gotyckiego – ale podobnie dzielący wielką powierzchnię ścian zewnętrznych. Użycie prefabrykowanych elementów z gotową fakturą było rozwiązaniem pozwalającym na szybką realizację i uzyskanie trwałej elewacji. Uznaliśmy, że na przykład zastosowanie wypełnienia cegłą licową byłoby nadmiernym nawiązaniem do otoczenia”[87].



Il. 6. Siedziba Panoramy Racławickiej, widok na rotundę i pawilon wejściowy, 2018 r. (fot. Anna Morgowicz)

Panoramy Racławickiej we Wrocławiu jako przykład budownictwa panoramicznego XX wieku, [w:] *Architektura Wrocławia*, t. 4, s. 476.

[86] *Ibidem*.

[87] *Ibidem.*

Przestrzenne i funkcjonale relacje między wszystkimi elementami zespołu są widoczne także we wnętrzu. Po wejściu do pawilonu, w przestronnym holu, znajduje się część ekspozycyjna, szatnia, kasy i strefa wypoczynku. Na osi wejścia ustawiona została kompozycja rzeźbiarska autorstwa Alojzego Gryta, powiązana z bitwą pod Racławicami, natomiast całe wnętrze zaaranżowane zostało z dużą starannością i z wysokiej jakości materiałów[88], a jego brązowo-czarno-kremowa kolorystyka wskazuje na czas powstania, czyli pierwszą połowę lat 80. XX w. Z holu można także przejść do wnętrza Małej Rotundy i obejrzeć plastyczną makietę bitwy z zaznaczonymi ruchami wojsk. Do wnętrza właściwej rotundy przez ciemny tunel prowadzi pochylnia, na jej końcu znajdują się spiralne schody, którymi wchodzi się na centralnie umieszczoną platformę, z której grupy zwiedzających mogą oglądać wielką panoramę Kossaka i Styki otoczoną sztucznym terenem. Łącznik między pawilonem a rotundą jest ważnym punktem koncepcji architektonicznej, pojawiającym się już w rotundach dziewiętnastowiecznych, tutaj jednak podkreślonym łagodnym łukiem pogrążonej w ciemności pochylni i zapowiadanym już w strefie obniżonego dziedzińca oraz przez kameralne, zacienione sale ekspozycyjne w pawilonie wejściowym[89].

Funkcjonalizm, wyeksponowana konstrukcja, oszczędność detalu, różne faktury betonu – to znaki rozpoznawcze budynku Dziekońskich, łączące się z brutalistycznymi tendencjami w architekturze lat 50. XX w., ale będące znakami rozpoznawczymi ich twórczości także w późniejszych latach[90]. Integracja z otoczeniem oraz zacieranie granicy między architekturą i rzeźbą czytelne są w większości tyskich projektów i realizacji, ale także – w mniejszej skali – w innym wrocławskim budynku projektu Marka Dziekońskiego, czyli w szkole podstawowej przy ul. Blacharskiej, projektowanej niemal równolegle z pawilonem dla panoramy[91]. Pewna rzeźbiarskość i syntetyczność formy stały się zresztą, na przestrzeni lat, powodem

[88] Z wykończeniem wnętrz wiązał się szereg trudności, od materiałowych po wykonawcze: „Choć to obiekt budowany na specjalnych prawach, to nie są one aż tak specjalne, by cudownym sposobem chroniły wykonawców od wszelkich trudności, z jakimi boryka się całe nasze budownictwo". Cyt. za: Tyszkowska, *Panorama*, s. 101.

[89] *Ibidem.* Marek Dziekoński zakładał, poprzez sposób kształtowania wnętrz poprzedzających wejście do rotundy, stopniowe wprowadzanie widza w nastrój skupienia i oderwania od codzienności.

[90] O wątkach brutalistycznych i źródłach inspiracji dla rotundy: Gabiś, *Całe morze budowania*, s. 290.

[91] Szkoła przy ul. Blacharskiej (otwarta w 1961 r.) była jedną z niewielu wrocławskich szkół zrealizowanych według projektu indywidualnego: *ibidem*, s. 223–227.

różnych, zaskakujących dla autorów, interpretacji: prefabrykowane słupy prowokowały skojarzenia z kosami, a system świetlików na dachu – z koroną[92].

Siedziba Panoramy Racławickiej nie ma w Polsce analogii, trudno porównywać ją z rotundami dziewiętnastowiecznymi, z których żadna nie przetrwała w oryginalnej formie do naszych czasów[93]. Niewiele jest także obiektów jej współczesnych – budowa nowych siedzib dla iluzjonistycznych malowideł to wydarzenie incydentalne na tle innych obiektów użyteczności publicznej. Można tu wymienić kilka przykładów, z których każdy charakteryzuje się inną estetyką i rozwiązaniami funkcjonalnymi: bułgarska rotunda w Plewen, otwarta w 1977 r. i nawiązująca do formy skopca, węgierska przypominająca namiot koczowników (po wieloletnim przestoju uruchomiona w 1995 r.) czy moskiewska z lat 60. XX w., gdzie Bitwę pod Borodino umieszczono ostatecznie w zespole pawilonów, może najbliższa przestrzennej koncepcji Dziekońskich[94].

Bardzo długi proces realizacji konkursowego pomysłu oraz niesprzyjające okoliczności polityczne spowodowały, że nietypowy projekt wrocławskiej rotundy znalazł się właściwie poza nawiasem dyskusji o polskiej architekturze: gdyby został zrealizowany na początku lat 60. XX w., wtedy byłby prawdopodobnie jedną z ikon poodwilżowego boomu budowlanego, zestawianą nie tylko z nowymi siedzibami muzeów, ale także z nowatorskimi osiągnięciami konstrukcyjnymi tego czasu. Tak się jednak nie stało i wymownym komentarzem do tej sytuacji jest wzmianka w pierwszym tomie *Diariusza*, w którym Przemysław Szafer prezentuje architektoniczne realizacje z całego kraju i wrocławskiej „rotundzie dla celów

[92] Opinie dotyczące symbolicznego interpretowania elementów architektonicznych Dziekoński skomentował słowami: „Chciałbym wyjaśnić, że zamierzeniem autorów nie było wprowadzenie jakichkolwiek znaków i symboli. Może zadziałała tu podświadomość, a może przypadek. Kto jednak chce, niech wierzy!". Dziekoński, *Rotunda,* s. 477.

[93] Pawilony dla panoram, powstałe w XIX w., szczegółowo analizuje Małgorzata Dolistowska. Oprócz lwowskiej rotundy, na ziemiach polskich wzniesiono podobne obiekty także w Warszawie i Częstochowie. Dolistowska, *Zapomniane rotundy*, s. 24–62.

[94] Dziekoński rozróżnia dwie grupy budynków dla panoram: pojedyncze, wolnostojące rotundy, ze wszystkimi funkcjami umieszczonymi w jednej bryle (bardziej monumentalne) oraz zespoły budynków, czyli połączenie obiektu głównego i pawilonów pomocniczych (rozwiązanie bardziej funkcjonalne). Do pierwszej grupy zalicza większość budynków dziewiętnastowiecznych oraz nową, bułgarską z 1977 r., a do drugiej – realizację moskiewską oraz wrocławską. Otwarte w 1995 r. w Ópusztaszer muzeum, nawiązujące do formy namiotu, sytuuje się pomiędzy dwoma typami: w pojedynczym obiekcie o skomplikowanej bryle i planie umieszczono malowidło oraz wszystkie dodatkowe funkcje. Dziekoński, *Rotunda*, s. 470–475. Prace konserwatorskie na Węgrzech prowadził wrocławski zespół konserwatorów, którzy pracowali także w Gettysburgu (lata 2006–2008). Ryszard Wójtowicz, *Panorama Racławicka, jej dzieje, konserwacja i bieżące utrzymanie*, „Ochrona Zabytków", 1 (2018), s. 178–183.

wystawienniczych w formie okrągłego bębna" poświęca jedno zdanie oraz jedno zdjęcie, nie podając nazwisk autorów[95]. Jednak długi proces realizacji, dekady przestoju, wreszcie otwarcie w latach 80. XX w., czyli w okresie, kiedy powojenny modernizm lat 60. XX w. znajdował się raczej poza orbitą zainteresowań architektów (ewentualnie – był przedmiotem krytyki), nie zdyskredytowały artystycznych i funkcjonalnych walorów budynku[96]. W 1986 r. architekci dostali zespołową Nagrodę Państwową II stopnia (Dziekoński także indywidualną), a w roku 1991 całość została wpisana do Rejestru Zabytków, co można, zważywszy, że od otwarcia minęło zaledwie sześć lat, uznać za ewenement i dowód akceptacji oraz dowartościowania wieloletniego przedsięwzięcia, które Marek Dziekoński uważał za dzieło swojego życia[97].

***

W wieku XIX panorama była nazwą malowidła, ale także budynku, współzależność wpisana była więc w ich historię, od pionierskich, technicznych eksperymentów począwszy, a skończywszy na dochodowych, komercyjnych przedsięwzięciach. Ogromna popularność nowego medium skutkowała powstawaniem licznych, wolnostojących rotund, stanowiących jeden z charakterystycznych elementów miejskiego pejzażu. Jednak wraz z upowszechnieniem się fotografii i kina panoramy okazały się archaizmem, a ich siedziby, wznoszone z lekkich i tanich konstrukcji, łatwo było przekształcać lub likwidować[98]. Pomysł wzniesienia nowej rotundy w drugiej połowie XX w. pokazuje, jak zmieniły się percepcja i znaczenie nie tylko konkretnego obrazu, ale i miejsca ekspozycji, już nie tymczasowego pawilonu, ale siedziby muzealnej[99]. Pewne rozwiązania pozostały niezmienione, bo zasady rządzące tego typu malarstwem są trudne do zmodyfikowania, stąd centralny plan, nadwieszony parasol (*velum*), łudzenie oka udawanym otoczeniem czy

[95] Przemysław T. Szafer, *Nowa architektura polska. Diariusz lat 1966–1970*, Warszawa 1972, s. 101.

[96] Dziekoński w latach 80. i 90. XX w. rzadko odnosił się do zagadnień estetycznych czy stylistycznych rotundy. Prezentując aspekty techniczne i rozwiązania funkcjonalne, kwitował kwestię formy jednym zdaniem: „O architekturze obiektu nie będę mówił, koń jaki jest, każdy widzi". Dziekoński, *Rotunda*, s. 476.

[97] Oczko, *Marek Dziekoński*, s. 102. W listopadzie 1991 r. do rejestru zabytków wpisany został „zespół budynków Panoramy Racławickiej wraz z otoczeniem" (A/2281/464/Wm).

[98] Opisy budynków panoram polskich z XIX w. oraz ich późniejszych losów zob.: Dolistowska, *Zapomniane rotundy*, s. 79.

[99] Według opinii prof. Jahna „swoją świetnością, betonową konstrukcją i nowoczesnymi urządzeniami budowla ta zdecydowanie przewyższała dawną lwowską drewnianą rotundę". Jahn, *Wrocławskie dzieje Panoramy Racławickiej*, s. 7.

wreszcie przejście przez korytarz i wychodzenie z ciemności w jasność obrazu. Jednak tutaj uzyskały one nowy wymiar: przez zastosowanie jednoznacznie nowoczesnej formy i materiału, a także zaaranżowaniu układu przestrzennego, bazującego na połączeniu funkcjonalności oraz nieco tajemniczej atmosfery, powstała oprawa architektoniczna odpowiednia dla panoramy, która w międzyczasie stała się narodową legendą. I dlatego wraz z malowidłem, które dziś dla zwiedzających może być ważną lwowską pamiątką, staroświecką rozrywką albo nawet superkiczem, budynek zaprojektowany przez Ewę i Marka Dziekońskich umiejętnie łączy współczesność z przeszłością i sugestywnie opowiada o powojennym Wrocławiu.

SUMMARY

Complicated, abundant with plot twists history of the huge canvass depicting the battle of Racławice, began in 1894 in Lviv, and after many border changes and many years of oblivion and political obstacles culminated in 1985 in Nowe Miasto in Wrocław. Thirty-five years have passed since the ceremonial opening of the museum and the architecture of the rotunda is perceived primarily from the angle of its purpose – the "seat" of the Panorama. Both elements – the building and the painting – hold an established positon of the most important tourist attractions of Wrocław. However, when one looks back at the decades before the new building was erected and the public was able to admire the illusionist painting presenting the Racławice battlefield, a change in the perception of Panorama by the public the art critics is noticeable. It can likewise be traced how across nearly 100 years the popular medium became national heritage. This shift is also reflected by the architecture: at the turn of the 19th and 20th century the public viewed the Racławice Panorama in an unheated rotunda, built hastily as a frame construction. Along with political changes and increasing importance of this national memento from Lviv, efforts have been made to exhibit it in a representational, modern facility. Long absence of the Panorama contributed to the rise in its meaning and, as a result, to its triumphal return and recognition among the general public. The modern rotunda, which stood unfinished for many years, played significant role in this process, physically visualizing the absence of the painting. In the meantime, many concepts regarding the building appeared; its visual form and functional solutions influence the perception of the painting to the present day.

BIBLIOGRAFIA / REFERENCES

Archiwum prywatne Ewy Dziekońskiej.

Archiwum Państwowe we Wrocławiu, Społeczny Fundusz Odbudowy Kraju i Stolicy we Wrocławiu, sygn. 24.

Archiwum Budowlane miasta Wrocławia, oddział Muzeum Architektury we Wrocławiu, dokumentacja polska, t. 423; 424.

Muzeum Miejskie w Tychach.

Muzeum Narodowe we Wrocławiu.

„Architektura" 1948, 1958.

„Inżynieria i Budownictwo" 1968.

„Nowa Kultura" 1957.

„Słowo Polskie" 1956.

Czapliński Kazimierz, *Społeczny Komitet Panoramy Racławickiej czym chce być*, „Kultura Dolnośląska", 1 (1990), s. 17–19.

Czerner Olgierd, *Konkurs na budowę Panoramy Racławickiej we Wrocławiu*, „Architektura", 4 (1958), s. 152–155.

Czerner Olgierd, *Społeczne działania na rzecz „Panoramy Racławickiej"*, „Ochrona Zabytków", 37 (1984), 4, s. 250–252.

Dolistowska Małgorzata, *Panorama „Bitwa pod Racławicami"*, [w:] *W kręgu Panoramy Racławickiej*, Wrocław 1986, s. 105–150.

Dolistowska Małgorzata, *Zapomniane rotundy. Budynki panoram polskich w XIX wieku*, Białystok 1997.

Duda-Seifert Magdalena, *Muzeum Panoramy Racławickiej jako produkt turystyczny*, [w:] *Panorama Racławicka we Wrocławiu 1985–2015. Kultura i turystyka*, red. Beata Stragierowicz, Romuald Nowak, Wrocław 2015, s. 33–49.

Dziekoński Marek, *Rotunda Panoramy Racławickiej we Wrocławiu jako przykład budownictwa panoramicznego XX wieku*, [w:] *Architektura Wrocławia*, t. 4: *Gmach*, red. Jerzy Rozpędowski, Wrocław 1998, s. 467–478.

Dziekoński Marek, *Układ funkcjonalny i niektóre elementy technicznego wyposażenia budynku „Panoramy Racławickiej" we Wrocławiu*, „Ochrona Zabytków", 37 (1984), 4, s. 295–303.

Gabiś Agata, *Całe morze budowania. Wrocławska architektura 1956–1970*, Wrocław 2018.

Gabiś Agata, *Rotunda „Panoramy Racławickiej". Panorama Racławicka – Oddział Muzeum Narodowego we Wrocławiu,* Wrocław 2018.

Hermansdorfer Mariusz, *O udostępnianiu Panoramy i innych problemach organizacyjnych*, „Kultura Dolnośląska", 1 (1990), s. 19–20.

Jahn Alfred, *Duchy nad Panoramą Racławicką*, „Kultura Dolnośląska", 1 (1990), s. 17.

Jahn Alfred, *Wrocławskie dzieje Panoramy Racławickiej*, „Semper Fidelis", 3 (1994), s. 6–9.

Kaszuba Elżbieta, *Wrocław w okresie Polski Ludowej – źródła materialnej degradacji historycznego dziedzictwa miasta*, [w:] *Pod dyktando ideologii. Studia z dziejów architektury i urbanistyki w Polsce Ludowej*, red. Paweł Krupa, Szczecin 2013, s. 179–189.

Matwijów Maciej, *Walka o lwowskie dobra kultury w latach 1945–1948*, Wrocław 1996.

Maurer Kathrin, *The Paradox of Total Immersion. Watching War in Nineteenth-Century Panoramas.* [w:] *Visualizing War: Emotions, Technologies, Communities*, ed. Anders Engberg-Pedersen, Kathrin Maurer, Abingdon-on-Thames 2017, s. 78–94.

Natusiewicz-Mirer Janina, *Historia „Panoramy Racławickiej" i jej konserwacji*, „Ochrona Zabytków", 37 (1984), 4, s. 241–249.

Natusiewicz-Mirer Janina, *Panorama Racławicka w fakcie i anegdocie*, Wrocław 1988.

Neuhoff Wiesława, *Bibliografia*, [w:] *W kręgu Panoramy Racławickiej*, Wrocław 1986, s. 154–171.

Nowak Romuald, *Panorama Racławicka – atrakcja turystyczna dawnego Lwowa i współczesnego Wrocławia*, [w:] *Panorama Racławicka we Wrocławiu 1985–2015. Kultura i turystyka*, red. Beata Stragierowicz, Romuald Nowak, Wrocław 2015, s. 21–32.

Oczko Patryk, *Marek Dziekoński. Koncepcja – kreacja – konteksty*, Tychy 2017.

Oetterman Stephan, *The Panorama: History of a Mass Medium*, New York 1997.

Olechnowicz Małgorzata, *Wątek ideowy w projektach rotundy Panoramy Racławickiej*, [w:] *Architektura Wrocławia*, t. 4: *Gmach*, red. Jerzy Rozpędowski, Wrocław 1998, s. 479–494.

Panorama Racławicka: materiały z sesji popularnonaukowej, red. Krystyn Matwijowski, Wrocław 1984.

Panorama Racławicka we Wrocławiu 1985–2015. Kultura i turystyka, red. Beata Stragierowicz, Romuald Nowak, Wrocław 2015.

Piątek Józef, Małgorzata Dolistowska, *Panorama racławicka*, Wrocław 1988.

Regulińska Maria, *Budowa techniczna i technologia obrazu „Panorama Racławicka"*, „Ochrona Zabytków", 37 (1984), 4, s. 252–256.

Stragierowicz Beata, *Otwarcie Panoramy Racławickiej w świetle dokumentów z archiwum prof. Alfreda Jahna*, [w:] *Panorama Racławicka we Wrocławiu 1985–2015. Kultura i turystyka*, red. Beata Stragierowicz, Romuald Nowak, Wrocław 2015, s. 7–19.

Thum Gregor, *Obce miasto. Wrocław 1945 i potem*, Wrocław 2006.

Tyszkowska Krystyna, *Panorama Racławicka: 90 lat niezwykłych dziejów*, Wrocław 1984.

Wawrzyniak Waldemar, *Panorama w panoramie architektury Wrocławia lat 70. i 80*, [w:] *Panorama Racławicka we Wrocławiu 1985–2015. Kultura i turystyka*, red. Beata Stragierowicz, Romuald Nowak, Wrocław 2015, s. 89–104.

Wieland Janusz, *Technika w Panoramie Racławickiej*, [w:] *Panorama Racławicka we Wrocławiu 1985–2015. Kultura i turystyka*, red. Beata Stragierowicz, Romuald Nowak, Wrocław 2015, s. 65–87.

Wójtowicz Ryszard, *Panorama Racławicka, jej dzieje, konserwacja i bieżące utrzymanie*, „Ochrona Zabytków", 1 (2018), s. 178–183.

Wójtowicz Ryszard, *Prace konserwatorskie przy Panoramie Racławickiej*, [w:] *Panorama Racławicka we Wrocławiu 1985–2015. Kultura i turystyka*, red. Beata Stragierowicz, Romuald Nowak, Wrocław 2015, s. 54–62.

Wójtowicz Ryszard, *Program konserwatorski „Panoramy Racławickiej" i proponowane do jego realizacji materiały*, „Ochrona Zabytków", 37 (1984), 4, s. 256–266.

W kręgu Panoramy Racławickiej, Wrocław 1986.

Ziejka Franciszek, *Racławicka legenda*, [w:] *W kręgu Panoramy Racławickiej,* Wrocław 1986, s. 53–86.

Zwierz Maria, *Tradycje wystawiennicze we Wrocławiu w latach 1818–1948*, Wrocław 2016.

Zybura Marek, *Das Breslauer Racławice-Panorama. Ein Beitrag zur transnationalen Verflechtung der Geschichtskultur Polens*, [w:] *Verflochtene Erinnerungen. Polen und seine Nachbarn im 19. und 20. Jahrhundert*, Hrsg. Martin Aust, Krzysztof Ruchniewicz, Stefan Troebst, Köln–Weimar–Wien 2009, s. 61–68.

O AUTORCE

dr Agata Gabiś – wrocławianka, historyk sztuki i architektury, adiunkt w Zakładzie Historii Kultury Materialnej w Instytucie Historycznym Uniwersytetu Wrocławskiego. Zajmuje się historią architektury XX w., ze szczególnym uwzględnieniem polskiej architektury powojennej i jej aspektów artystycznych, politycznych oraz społecznych. Adres e-mail: agata.gabis@uwr.edu.pl

DOI: 10.34616/SKHS.2020.4.137.139

CC BY ND

Śląski Kwartalnik Historyczny Sobótka
Rocznik LXXV (2020), 4
e-ISSN 2658-2082 | PL ISSN 0037–7511

GRZEGORZ STRAUCHOLD
Uniwersytet Wrocławski
Instytut Historyczny
ORCID 0000-0003-2000-8619

DR PRZEMYSŁAW WIATER (26 XII 1958 – 17 XI 2020). POŻEGNANIE, TAKŻE I OSOBISTE

Moja śp. Babcia, gdy umierała, zobowiązała mnie: nie wspominaj zmarłych na smutno, bo Im będzie jeszcze smutniej. Trudno się weselić przy ostatecznym pożegnaniu Przyjaciela, ale też nie zamierzam patrzeć na naszą wspólną przeszłość li tylko przez zasłonę żałobnego kiru. Gdy się z Przemkiem poznaliśmy w początkach października 1977 r. (młody czytelnik zapewne konstatuje, iż było to niemal przed naszą erą…), od początku patrzyliśmy na siebie mocno spod oka… Dwa młode samce alfa, dwa chude koguty, na domiar w jednej grupie ćwiczeniowej (teraz się pisze: konwersatoryjnej). Chodziliśmy koło siebie ładnych parę miesięcy, aż się w końcu dogadaliśmy. Do tego stopnia, że podczas przeróżnych zajęć konwersatoryjnych stosowaliśmy jakże skuteczny zabieg, gdy – z pozoru – gorąco się spieraliśmy w sprawie jakiegoś problemu historycznego podsuniętego przez prowadzącą/prowadzącego zajęcia, a czas płynął… Ale to trzeba było umieć zrobić. Przecież nasi mistrzowie, jak choćby niezrównany mgr Edward Czapiewski czy rewelacyjnie merytoryczna dr Teresa Kulak, nie byli naiwnymi dydaktykami. Przemek był studentem niezwykle inteligentnym, wydobywającym ze swego umysłu skarby wiedzy, gdy były najbardziej potrzebne. Czyli na egzaminach sesyjnych. Nierzadko otrzymywał oceny typu 3,0 lub 3,5 (przypomnę, iż nadal na uczelniach wyższych skala ocen wędruje od 2,0 do 5,0), ale chyba nigdy 2.0. Patrzyliśmy wtedy na Niego z zawiścią niemal ocierającą się o nienawiść. Prawie się nie uczył, a nie tonął… No bo nie tylko był niebotycznie inteligentny, ale z tej inteligencji potrafił zrobić użytek. Bynajmniej nie sięgając do metod moralnie wątpliwych.

Taki już był. Wiedzieliśmy, jego studyjni koledzy, że jest to osoba niemieszcząca się w jakichkolwiek ramach i tyle. Relacje z Przemkiem to były także niezliczone imprezy (tak, tak, czyż mamy się wstydzić „grzechów" młodości!?), przeróżne spotkania w przeróżnych miejscach. W tym i w ukochanych przezeń Sudetach. Nigdy nie zapomnę spotkania niemal całego naszego roku (zaczęliśmy w 1977 r.) w 10. rocznicę rozpoczęcia studiów. W mym posiadaniu jest aż za bogata fotograficzna (w tonacji czarno-białej) dokumentacja tego „eventu". Zresztą nie tylko z tych Polaków rozmów nocnych… Spotkanie miało miejsce w nocy z 27 na 28 czerwca 1987 r. w budynku Uniwersytetu Wrocławskiego przy ul. Przybyszewskiego. Wzięło w nim udział wielu naszych ukochanych wykładowców (jakże wielu z nich już nie żyje!). Nie wyobrażaliśmy sobie w tamtych czasach, że można cokolwiek towarzysko, grupowo powspominać bez Ich obecności. Teraz już wiem (rok 2020), że nie tylko jest to możliwe, ale nawet jest to norma. Dla kulinarnego wzbogacenia imprezy uzyskaliśmy od wojewody wrocławskiego prawo zakupienia (odnośne dokumenty są w mym posiadaniu) – poza kartkową kolejnością – kilku kilogramów parówek. Jakkolwiek by to obecnie, w oczach współczesnego czytelnika, wyglądało, chodziło naprawdę o parówki. Przemek, nie czekając na otwarcie „posiedzenia", zeżarł dużą część tego parówkowego skarbu. Nie udało mi się Go wówczas zamordować. Za ręce trzymały mnie dwie osoby kluczowe dla zorganizowania naszego zjazdu koleżeńskiego: Iza Koziej i Małgosia Wiater (wówczas żona parówkowego przestępcy). No tak to było. Trudno mi te czasy wspominać jako istne przedsionki komunistycznych piekieł. Byliśmy młodzi i chcieliśmy cieszyć się życiem.

*

Popłynęły lata. Po skończeniu studiów w naszym kochanym Instytucie Historycznym Uniwersytetu Wrocławskiego – tak boleśnie przerwanych wprowadzeniem stanu wojennego 13 XII 1981 r. – każdy poszedł w swoją stronę. Z różnym – jak to w życiu – skutkiem. Przemek po perypetiach życiowych wrócił w Karkonosze, do Kotliny Jeleniogórskiej. Przedtem jeszcze – pod kierunkiem giganta wrocławskiej historii prof. Adama Galosa – przygotował pionierską monografię o wrocławskim transporcie miejskim. Stała się ona podstawą Jego pozytywnie zakończonego przewodu doktorskiego Po latach wielu, po uzupełnieniu i „zmodernizowaniu", opublikował to opracowanie. Nadal, obok kilku publikacji na ten temat, jest to bardzo ważna pozycja. W ciągu lat badał i pisał coraz więcej, co zaowocowało kilkoma monografiami i kilkudziesięcioma artykułami naukowymi.

Jego zainteresowania badawcze obracały się także wokół najnowszych dziejów regionu (monumentalna, absolutnie kluczowa historia Szklarskiej Poręby napisana wraz z Ivo Łaborewiczem). Jego miłością było osadnictwo walońskie w rejonie Karkonoszy. Został kanclerzem Sudeckiego Bractwa Walońskiego. Badaniom nad karkonoskimi Walonami poświęcił szczególnie ostatnie lata życia. Zamierzał na temat Walonów napisać książkę habilitacyjną. A miał po temu szczególne predyspozycje. Nie zdążył.

*

Trudno zliczyć funkcje, które piastował. Wymienię tylko niektóre. Na polu naukowo-muzealniczym był od 1995 r. pracownikiem Muzeum Karkonoskiego. Od roku 2001 piastował najwyższy w muzealnictwie tytuł kustosza dyplomowanego. Był działaczem samorządowym – radnym Rady Miejskiej w Szklarskiej Porębie w latach 1999–2009 i 2019–2020. W latach 1996–2004 pełnił funkcję przewodniczącego Grupy Roboczej „Historia" Euroregionu NYSA. Zajmował się dydaktyką w szkolnictwie wyższym: w latach 2008–2017 był adiunktem na Wydziale Prawa Wyższej Szkoły Menadżerskiej w Legnicy, w tym w okresie 2015–2017 dziekanem tegoż wydziału. W początkach 2020 r. został dyrektorem Muzeum Karkonoskiego w Jeleniej Górze. Od pewnego czasu zmagał się z okrutną chorobą. Gdy „przyspieszyła", szalejący po świecie koronawirus nie dał Mu szans.

*

A teraz Go nie ma.

DOI: 10.34616/SKHS.2020.4.140.142

CC BY ND

Śląski Kwartalnik Historyczny Sobótka
Rocznik LXXV (2020), 4
e-ISSN 2658-2082 | PL ISSN 0037–7511

WOJCIECH DOMINIAK
Muzeum Ziemi Prudnickiej w Prudniku
ORCID: 0000-0002-4757-752

NORBERT MIKA
(25 V 1961 – 28 X 2020)

Dorobek naukowy Norberta Miki jest doskonale znany mediewistom, szczególnie zajmującym się historią Górnego Śląska, chociaż na arenę naukową wkroczył pracą magisterską o tematyce powszechnej. I taką też zamknął swoją działalność badawczą. Niespodziewanie, przedwcześnie, skończywszy prace nad kolejną rozprawą, 28 X 2020 r. w Głubczycach odszedł od nas dr Norbert Mika.

Doktor Norbert Mika był raciborzaninem z urodzenia. Kochał swoją małą Ojczyznę. Większość jego kariery naukowej koncentrowała się wokół zagadnień górnośląskich, ze szczególnym uwzględnieniem roli Raciborza i księstwa opolsko-raciborskiego, zarówno w ujęciu Polski dzielnicowej, jak i szerzej – w kontekście międzynarodowym.

Urodził się 25 V 1961 r. w Raciborzu, tutaj też ukończył Szkołę Podstawową nr 8 im. Janusza Kusocińskiego, a w 1981 r. Liceum Ekonomiczne. Mimo przygotowania ekonomicznego, jego pasją była zawsze historia. Studia historyczne odbył na Uniwersytecie Jagiellońskim w Krakowie. Uczęszczał na seminarium urodzonego w Wilnie prof. Krzysztofa Baczkowskiego, któremu zawdzięczał zaszczepienie pasji do badań nad średniowieczem. Dał temu wyraz w dedykacji książki pt. *Problematyka tatarska w polityce europejskiej od połowy XV do początku XVI w.*, przygotowywanej przed śmiercią. Na seminarium magisterskim powstała (obroniona w 1988 r.) fundamentalna praca pt. *Walka o spadek po Babenbergach w latach 1246–1278*, która ukazała się drukiem w 2008 r., wzbogacona dojrzałością badawczą N. Miki i poszerzona o niewykorzystany wcześniej materiał źródłowy. W tym okresie N. Mika dużo pisał, szczególnie chętnie podejmując tematy lokalne,

głównie raciborskie. W kręgu jego szczególnych zainteresowań znalazła się polityka zagraniczna książąt raciborskich, a przede wszystkim kontakty czesko-morawskie i ruskie. Nie stronił także od analizowania postępującego rozbicia dzielnicowego w Polsce i relacji politycznych Piastów raciborskich z innymi książętami piastowskimi. Tematyka szeroko rozumianego pogranicza śląsko-morawskiego była N. Mice bardzo bliska. Wszystkie jego publikacje charakteryzują się niezwykłą dbałością o formę przekazu, zarówno merytorycznie, jak i od strony stylistycznej. Wyróżnia je także rzetelny warsztat badawczy, którego znakiem rozpoznawczym było doskonałe wykorzystanie nowego, nieznanego dotąd szerzej materiału źródłowego, zgromadzonego w wyniku sumiennie przeprowadzonych kwerend w archiwach i bibliotekach w kraju i poza jego granicami. Wiele z jego ustaleń naukowych zostało przyjętych w świecie nauki i pozostaje aktualnych do dziś.

Badania naukowe prowadzone nad postacią księcia raciborskiego Mieszka znalazły finał w 2006 r. uzyskaniem przez N. Mikę tytułu doktora nauk humanistycznych. Dysertacja doktorska pt. *Mieszko, książę raciborski, syn Władysława Wygnańca* została przygotowana na seminarium doktoranckim pod kierunkiem prof. Antoniego Barciaka i publicznie obroniona na Uniwersytecie Śląskim w Katowicach. W latach następnych ukazała się drukiem, i to aż czterokrotnie. W czasie tego etapu aktywności zawodowej N. Miki powstał pierwszy w Polsce, dwujęzyczny polsko-czeski podręcznik do edukacji regionalnej, służący – zarówno w Raciborzu, jak i w Opawie – do realizacji ścieżki międzyprzedmiotowej „Edukacja regionalna po obydwu stronach granicy".

W ostatnich latach życia N. Mika przeorientował swoje zainteresowania badawcze na tematy wschodnie, zajmując się problematyką ruską i tatarską, wchodząc badawczo w epokę przełomu średniowiecza i ery nowożytnej, w tym też zawierały się studia źródłoznawcze. W 2017 r. został dyrektorem Centrum Studiów Historycznych i stałym współpracownikiem Zakładu Badań Źródłoznawczych i Edytorstwa Instytutu Historii im. T. Manteuffla Polskiej Akademii Nauk w Warszawie.

Środowisku naukowemu N. Mika znany był przede wszystkim jako doktor nauk humanistycznych, historyk, mediewista, badacz dziejów Górnego Śląska w średniowieczu. Był on jednak także nauczycielem i mistrzem, wychowawcą wielu pokoleń młodzieży, wieloletnim dyrektorem Gimnazjum nr 3 im. Augustina Weltzla w Raciborzu (*notabene* A. Weltzel, nazywany w historiografii „górnośląskim Tacytem", został patronem szkoły w 2002 r. z inicjatywy N. Miki).

Pracę z dziećmi i młodzieżą w charakterze nauczyciela historii rozpoczął w 1988 r. w Szkole Podstawowej nr 15 im. Jana Sobieskiego w Raciborzu, gdzie po trzech latach objął funkcję wicedyrektora. W 1993 r. został powołany na stanowisko dyrektora Szkoły Podstawowej nr 18 im. Książąt Raciborskich w Raciborzu, a w latach 1999–2016 sprawował funkcję dyrektora Gimnazjum nr 3 im. Augustina Weltzla w Raciborzu. W 2000 r. ukończył studia podyplomowe z zarządzania oświatą i przedsiębiorczości w Akademii Ekonomicznej im. Karola Adamieckiego w Katowicach. Za wybitne osiągnięcia na polu dydaktycznym, wychowawczym i społecznym został odznaczony Złotym Krzyżem Zasługi przez Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej (1999) oraz Medalem Komisji Edukacji Narodowej przez Ministra Edukacji Narodowej i Sportu (2001). W uznaniu zasług w pracy z dziećmi i młodzieżą Zarząd Wojewódzki Towarzystwa Przyjaciół Dzieci w Katowicach przyznał mu w 2002 r. Odznakę „Przyjaciel Dziecka". Odebrał ponadto dwie nagrody Ministra Edukacji Narodowej (1999, 2006), jedną Śląskiego Kuratora Oświaty (2003) i pięć Prezydenta Miasta Raciborza (1997, 1999, 2007, 2009, 2013).

Norbert Mika był bardzo aktywny również na polu samorządowym i społecznym. W latach 2006–2010 pełnił funkcję przewodniczącego Rady Powiatu Raciborskiego, a w latach 2010–2014 zasiadał w Zarządzie Powiatu Raciborskiego. Z sukcesem podejmował działania zmierzające do odbudowy Zamku Piastowskiego w Raciborzu, zniszczonego w wyniku działań zbrojnych w czasie II wojny światowej.

W latach 1980–1989 prowadził działalność opozycyjną, był inwigilowany i szykanowany. Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu, na podstawie materiału archiwalnego zachowanego w katowickim oddziale Instytutu Pamięci Narodowej, nadała N. Mice status osoby pokrzywdzonej.

Wkraczał w najlepszy okres dojrzałości i świadomości badawczej. Z ucznia stał się nauczycielem i mistrzem, niezwykłym erudytą. Jego plany zawodowe i edytorskie przerwała niespodziewana i przedwczesna śmierć.

DOI: 10.34616/SKHS.2020.4.143.146

CC BY ND

Śląski Kwartalnik Historyczny Sobótka
Rocznik LXXV (2020), 4
e-ISSN 2658-2082 | PL ISSN 0037–7511

GRZEGORZ HRYCIUK
Uniwersytet Wrocławski
Instytut Historyczny
ORCID: 0000-0002-1010-8491

MAŁGORZATA RUCHNIEWICZ
Uniwersytet Wrocławski
Instytut Historyczny
ORCID: 0000-0001-8646-329X

ALEKSANDER SREBRAKOWSKI
Uniwersytet Wrocławski
Instytut Historyczny
ORCID: 0000-0001-5812-6827

PROF. DR HAB. STANISŁAW CIESIELSKI (25 IV 1954 – 1 XII 2020)

Wydany w 2019 r. tom jubileuszowy dla Prof. Stanisława Ciesielskiego zatytułowaliśmy *Spojrzenia nie tylko na wschód. Od Dolnego Śląska po Syberię. XX wiek w historii, historiografii i naukach politycznych*. Publikacją tą, na którą złożyły się artykuły pióra współpracowników, uczniów i przyjaciół, uczciliśmy Jego 65. rocznicę urodzin. Patrząc na ponadprzeciętną aktywność twórczą, wytrwałą pracę dydaktyczną i niegasnącą pasję badawczą, byliśmy przekonani, że lista publikacji i osiągnięć Profesora, którą zamieściliśmy w tej książce, rychło doczeka się kolejnych pozycji. Niecały rok później, w pierwszych dniach grudnia 2020 r. przyszło nam żegnać na zawsze człowieka, który odszedł nagle, bez zapowiedzi, oderwany przez Los od rodziny, przyjaciół i warsztatu pracy, zasadniczej części i sensu Jego życia.

Ludzie nauki mają ten przywilej, że mogą się na dłużej zapisać w pamięci nie tylko swych najbliższych, ale i szerszego środowiska czy kręgu czytelników. Dzieje się tak dzięki efektom ich wieloletniej pracy badawczej i książkom, które

po sobie pozostawili. Choć postęp w poszerzeniu granic wiedzy jest współcześnie ogromny, a ustalenia naukowców szybko się dezaktualizują, w przypadku dorobku Profesora z pewnością mamy do czynienia z trwałymi osiągnięciami. Na długo współtworzyć będą one pejzaż polskiej historiografii w kilku jej zakresach.

Jego kariera akademicka, która znalazła sprzyjające warunki rozwoju na Uniwersytecie Wrocławskim, trwała ponad cztery dekady. Pracę w Instytucie Historycznym UWr podjął bowiem zaraz po studiach, ukończonych przed terminem, wiosną 1978 r. W tej placówce przeszedł całą drogę zawodową: od ambitnego i pracowitego asystenta po profesora, cieszącego się uznaniem, znanego szeroko z rzetelnych, poświęconych ważkim tematom badań, jak i prowadzonej z zaangażowaniem dydaktyki. Jego mistrzem był prof. Wojciech Wrzesiński, wybitny historyk XX w., niemcoznawca, badacz polskiej myśli politycznej. Główne cezury kariery naukowej Prof. Ciesielskiego to: doktorat w 1982 r., habilitacja w 1990 r., profesor nadzwyczajny UWr w 1994 r. i zwieńczenie pracy każdego naukowca – tzw. profesura belwederska w 1997 r. W strukturze Instytutu Prof. Ciesielski przez wiele lat pozostawał członkiem Zakładu Historii PRL (potem Zakładu Historii Najnowszej), a od 2000 r. kierował nowo powołanym Zakładem Historii Europy Wschodniej. Wtedy też stał się naszym Szefem, choć już wcześniej na różnych etapach naszego doświadczenia akademickiego stykaliśmy się z Nim jako wykładowcą, recenzentem naszych prac naukowych, wreszcie kolegą i zwierzchnikiem. Będąc podobnie jak On uczniami prof. Wrzesińskiego, ukształtowaliśmy się jednak jako badacze w dużej części także pod Jego okiem i wpływem.

Badania prowadzone przez Prof. Ciesielskiego koncentrowały się wokół kilku zagadnień z historii Polski w XX w. oraz dziejów ZSRR. Warto jednak podkreślić, że nie były Mu obce także zagadnienia wieku XIX. W stulecie to zagłębił się na początku swej drogi naukowej, studiując myśl socjalistycznego filozofa i działacza politycznego Kazimierza Kelles-Krauza, co zaowocowało doskonale ocenioną pracą magisterską (i artykułem, co w tamtych czasach było znaczącym sukcesem młodego naukowca). Ćwierć wieku później powrócił do tego okresu, badając dramatyczne relacje czeczeńsko-rosyjskie od momentu podboju Kaukazu przez carat do współczesności (*Rosja–Czeczenia. Dwa stulecia konfliktu*, Wrocław 2002). Generalnie jednak skupiał się na wieku XX, a zwłaszcza latach 30.–50. Tym dekadom poświęcił swe najważniejsze prace.

W Jego aktywności naukowej wyróżnić trzeba nurt badań nad myślą polityczną polskiej lewicy – socjalistów i komunistów, czemu poświęcił liczne artykuły

i dwie książki, będące owocem badań w ramach doktoratu i habilitacji (*Niepodległość i socjalizm. Tradycja w myśli politycznej polskiego ruchu socjalistycznego w latach 1939–1948*, Warszawa 1986; *Myśl polityczna polskich komunistów w latach 1939–1944*, Wrocław 1990). W początkach lat 90. XX w., wykorzystując nowe możliwości prowadzenia badań po upadku systemu komunistycznego i otwarciu dotąd zastrzeżonych archiwów z materiałami aparatu bezpieczeństwa ZSRR, bardzo aktywnie wkroczył na nowe pole badawcze – przymusowe migracje jako element polityki represyjnej ZSRR. Efektem było wiele studiów różnej objętości na czele z publikacjami o pionierskim charakterze: (wraz z Grzegorzem Hryciukiem i Aleksandrem Srebrakowskim) *Masowe deportacje radzieckie w latach II wojny światowej*, Wrocław 1993, 2. wyd. 1994; *Polacy w Kazachstanie. Zesłańcy lat wojny 1940–1946*, Wrocław 1996; Życie *codzienne polskich zesłańców w ZSRR w latach 1940–1946. Studia*, Wrocław 1997; (ponownie z Grzegorzem Hryciukiem i Aleksandrem Srebrakowskim) *Masowe deportacje ludności w Związku Radzieckim*, Toruń 2002. Przełomowe znaczenie tych prac polegało m.in. na krytycznej analizie rozmiarów deportacji z ziem wschodnich II RP w głąb ZSRR w latach 1940–1941. Jej wyniki przyczyniły się do bardzo ważnej debaty naukowej i rewizji dotychczasowego stanowiska historiografii. Naturalnym kierunkiem dalszych zainteresowań stały się dla Profesora problemy całości radzieckiej polityki represji w okresie stalinowskim, nie tylko w odniesieniu do Polaków, ale i obywateli ZSRR i innych grup ofiar systemu bolszewickiego. Druga dekada XXI w. przyniosła aż sześć obszernych książek, stanowiąc niezwykle intensywny czas naukowych wysiłków Profesora. Po kilku latach badań opublikował obszerną syntezę *Gułag. Radzieckie obozy koncentracyjne 1918–1953* (Warszawa 2010) oraz trylogię analizującą radziecki system karny: *Wróg jest wszędzie. Stalinowska polityka represyjna w latach 1928–1941* (Toruń 2013); *Polityka represyjna ZSRR w latach II wojny światowej* (Toruń 2014) i *Terror na co dzień. Polityka represyjna ZSRR 1945–1953* (Toruń 2015). Zagłębianie się w najbardziej mroczną epoką w dziejach ZSRR podsumował kolejnymi książkami: *Rewolucja Stalina* (Łomianki 2017) i *Stalin a historia* (Łomianki 2018), które stanowią wyjątkowe osiągnięcia nie tylko na obszarze polskiej historiografii. Uzupełniając panoramę zainteresowań i efektów badań Profesora, warto wskazać jeszcze problematykę narodowościową na ziemiach wschodnich II RP oraz powojenne przesiedlenia ludności polskiej z tych obszarów na zachód, które to tematy mogliśmy zgłębiać razem z Nim. Efektem był tom studiów *Przemiany narodowościowe na Kresach Wschodnich II Rzeczypospolitej 1931–1948*

(Toruń 2003) oraz ważne wydawnictwo źródłowe *Przesiedlenie ludności polskiej z Kresów Wschodnich do Polski 1944–1947* (Warszawa 1999), które wyszło także w przekładzie na język niemiecki w 2006 r.

Na spuściznę naukową Profesora składają się również publikacje z zakresu dziejów stolicy Dolnego Śląska i jej głównej uczelni: Uniwersytetu Wrocławskiego oraz edycje źródłowe wspomnień polskich zesłańców lat wojny (m.in. *Wrocław 1956*, Wrocław 1999).

Profesor należał do wyjątkowych dydaktyków, wspominanych przez kolejne generacje studentów Instytutu Historycznego Uniwersytetu Wrocławskiego. Zajęcia przez Niego prowadzone wymagały solidnego, pogłębionego przygotowania i stałego podejmowania trudu samodzielnego myślenia. Jego komentarze do prac przedstawianych do oceny stanowiły zresztą ważną (a czasem dość bolesną) lekturę nie tylko dla początkujących, ale i doświadczonych badaczy historii. Profesor był wymagający jednak nie tylko wobec studentów, doktorantów czy badaczy starających się o awans naukowy, ale przede wszystkim wobec siebie. Niezwykle pracowity i zdyscyplinowany, punktualny, znakomicie przygotowany do zajęć, konsekwentny w realizacji programu i dydaktycznych celów, poważnie traktujący wszelkie uniwersyteckie obowiązki i aktywności (w tym w uczelnianych ciałach kolegialnych) budził szacunek i wyznaczał standardy, którym było i będzie trudno sprostać. Ostatnie dwa semestry, w czasie których przeszliśmy na pracę zdalną, były dla wszystkich wyzwaniem. Profesor znakomicie mu sprostał, realizując online różne zajęcia i wykorzystując dostępne elektroniczne instrumenty do przygotowania, prowadzenia zajęć, a także oceniania studentów. Praca pod Jego kierunkiem i z Nim na zawsze pozostanie w pamięci zarówno Jego studentów i seminarzystów: magistrantów i doktorantów (pod jego kierunkiem stopień doktora uzyskali Łukasz Kamiński, Grzegorz Waligóra i Piotr Sroka), jak i współpracowników z Zakładu Historii Europy Wschodniej i Instytutu Historycznego UWr.

Jego wyważonego, zawsze merytorycznego głosu w różnych sprawach tak naukowych, jak i odnoszących się do organizacji naszego świata akademickiego i spraw publicznych będzie nam bardzo brakować.

DOI: 10.34616/SKHS.2020.4.147.169

CC BY ND

Śląski Kwartalnik Historyczny Sobótka
Rocznik LXXV (2020), 4
e-ISSN 2658-2082 | PL ISSN 0037–7511

BOGUSŁAW CZECHOWICZ
Slezská Univerzita v Opavě
Ústav historických věd
ORCID 0000-0002-6454-8388

***Fara w mieście od średniowiecza do współczesności. Społeczność – Duchowość – Architektura – Wystrój. Studia z historii sztuki*, red. Rafał Eysymontt, Dariusz Galewski, Wrocław 2019, format A4, ss. 314, liczne il. cz.-b. i kolor., indeks[1].**

Kościoły parafialne interesowały dotąd badaczy raczej egzemplarycznie, niż jako zbiór dokonań artystycznych ewokujących szersze poczynania badawcze wnikające w miejską religijność, ekonomikę czy zagadnienia socjalne, wreszcie – w sferę ideologii politycznej lub stanowej reprezentacji. Dlatego zarówno pomysł zorganizowania konferencji naukowej na temat far, jak i wydanie pokłosia tego spotkania w formie książki, należy powitać z uznaniem. Temat jest bardzo szeroki, nadto – obejmujący wszystkie wieki od czasów pojawiania się miast z farami i wszystkie obszary z kręgu kultury chrześcijańskiej. Organizatorzy konferencji i redaktorzy tomu nie zdecydowali się jednak na jakieś ograniczanie chronologiczne, terytorialne lub inne, ale nie jest to zarzut. Było przecież do przewidzenia, że polscy badacze skupią się na obszarze obecnej Rzeczpospolitej Polskiej lub terenach ościennych; nietrudno też było wykalkulować, że zdominują program sesji, a następnie spis treści książki pokonferencyjnej opracowania dotyczące wieków średnich oraz ery nowożytnej, wiadomo wszak, gdzie kto się czym zajmuje. Powstało wydawnictwo tematycznie mozaikowe, ale mozaika ta, oprócz tego, że może

[1] W „Śląskim Kwartalniku Historycznym Sobótka", 75 (2020), 1, s. 214, w dziale *Najnowsze publikacje z zakresu historii Śląska*, opracowanym przez Wojciecha Mrozowicza, podano inny tytuł tej publikacji, mianowicie: *Fara w mieście od średniowiecza do współczesności. Społeczność – duchowość – architektura – wystrój. Studia z historii sztuki. Pamięci Profesora Jana Wrabeca (1937–2019)*. Dedykacja pojawia się jednak na stronie przedtytułowej. Opis bibliograficzny podałem na podstawie strony tytułowej i tylko niej, albowiem zawiera ona wszystkie niezbędne elementy takiego opisu.

stanowić wgląd w zakres obecnie rozważanych zagadnień związanych z farami w różnych ośrodkach naukowych, stwarza też przesłanki do snucia rozmaitych refleksji. Jej częścią, częścią namysłu i dyskursu, jest niniejsza recenzja, długa jak na recenzyjne standardy naszych czasów i nasycona elementami polemicznymi. Być może okażą się one dla kogoś przydatne, choć nie jest wykluczone, że pisanie to całkowicie daremne – niepunktowane, nieparametryzowane i jako takie, zdaniem niektórych, bezwartościowe.

Znakomicie rolę referatu wstępnego w całej książce pełni wypowiedź Jarosława Jarzewicza zatytułowana prowokacyjnie: *Dlaczego średniowieczne kościoły farne są tak wielkie?* (s. 9–20). Można by na to pytanie odpowiedzieć jednym zdaniem, odsyłając do myśli św. Augustyna o prymacie świata duchowego (sfery kościelnej) nad materialnym (sferą świecką), choć Autor wybrał inną drogę. Wiedzie ona przez przegląd wybranych poczynań budowlanych i ich efektów w postaci kościołów, ze zwróceniem uwagi na kilka ważnych, a często nieuświadamianych czynników. Jednym z nich była konieczność uzyskiwania coraz to większej przestrzeni, a zwłaszcza powierzchni liturgicznej związanej z religijnością przypisaną do sfery eschatologicznej. Inne ważne stwierdzenie dotyczy stanu permanentnego budowania kościołów w średniowieczu, zwłaszcza wielkich kościołów, choć trzeba tu zauważyć, że nie jest to właściwość tylko tego rodzaju budowli. Możemy ją bowiem obserwować w przypadku ratuszy (np. wrocławski, praski staromiejski, brneński czy lwówecki), zamków (zwłaszcza w przypadku morawskiego Pernštejna, który programowo burzono i budowano[2]) czy nawet domów miejskich, których nawarstwienia obejmują często wiele wieków. Istotny z pewnością był czynnik reprezentacji gminy miejskiej i pewnej konkurencji (choć byłbym ostrożny wobec powielania mitu o konkurowaniu far wrocławskich z katedrą na Ostrowie Tumskim w średniowieczu, skoro nad podobną do katedry świątynią magdaleńską patronat miał właśnie biskup[3]; relację fary do katedry podnoszono też w przypadku Pragi[4]). Nie zaliczyłbym też Strzegomia z jego wielką farą do miast – jak pisze Autor – „zawsze ‘niewielkich’” (s. 9); miasto sytuowało się w śląskiej „drugiej lidze” (pod

[2] Jan II z Pernštejna: „Nebude-li se jmiti co na něm stavěti, nechť se něco boří a zase stavi […]”; cyt. za: Petr Vorel, *Páni z Pernštejna. Vzestup a pád rodu zubří hlavy v dějinach Čech a Moravy*, Praha 1999, s. 176.

[3] Bogusław Czechowicz, *Między katedrą a ratuszem. Polityczne uwarunkowania sztuki Wrocławia u schyłku średniowiecza*, Warszawa 2008, s. 74–83; *idem*, *Z Biblią w tle. Prace z historii kultury Europy Środkowej*, Wrocław 2015 (Silesianeum, vol. 1), s. 43–57.

[4] Pavel Kalina, *Architecture as a Mise-en-scène of Power. The Týn Church of the Virgin Mary in Prague in the Pre-Hussite Period*, „Umění”, 52 (2004), 2, s. 110–122.

względem płaconego szosu za Wrocławiem, Legnicą, Świdnicą i Brzegiem[5]), a historykowi sztuki już sam fakt, że znajdowały się w nim trzy zgromadzenia zakonne (joannici, benedyktynki i karmelici), winien tu dać do myślenia. Dodajmy, że rola tego kościoła wykraczała poza obsługę religijną miasta. Był on też przejawem reprezentacji księżnej Agnieszki, dla której Strzegom był wdowią oprawą[6].

Szukając odpowiedzi na postawione w tytule pytanie, Jarosław Jarzewicz przebył długą drogę przez obszar rozpięty między Gdańskiem, Niderlandami i Bolonią, ale wyrazistej odpowiedzi nie znalazł. Nie szkodzi – samo stawianie pytań jest cenne. Jeszcze cenniejszy jest namysł nad tym, co do udzielenia odpowiedzi może doprowadzić, zwłaszcza że nigdy nie mamy pewności, iż ta, której udzielamy, jest właściwa.

Drugi referat stawia sobie za cel ukazanie powiązań między farą a miastem, a to w opracowaniu Rafała Eysymontta zatytułowanym *'Extra et intra muros'. Świątynia farna a układ funkcjonalno-przestrzenny średniowiecznego miasta śląskiego* (s. 21–36). Autor podjął się śmiałego zadania zbadania wzajemnych związków między powstaniem najstarszej świątyni osiedla, na ogół przekształcanej później w kościół farny, i wyznaczeniem układu przestrzennego miasta z jego ulicami (s. 21, to parafraza słów R. Eysymontta), a to na podstawie analizy planu Wrocławia z 1578 r., czyli źródła oddalonego od omawianych zdarzeń o około 350 lat. Rzecz jasna można ów plan widzieć jako dowód na „widzenie Wrocławia jako modularnego układu składającego się z następujących elementów – przęsło budowli, budowla, blok zabudowy, miasto jako całość" (s. 21), ale rodzi się pytanie, co ma widzenie z XVI w. wspólnego z procesami zachodzącymi w stuleciu XIII? Autor jest wszakże świadom problemu i podjął się odpowiedzi na pytanie, czy zależność fara – miasto była uświadamiana w stuleciu XIII. Droga do rozstrzygnięcia, jak u Jarosława Jarzewicza, staje się tu wędrówką w świecie także innych niż Wrocław przypadków, z dominacją tych śląskich. Problem nie jest nowy – podjąłem go kiedyś, wskazując na takie analogie dla Wrocławia (relacja fary do rynku z ratuszem), jak: Halle, Praga czy Głuchołazy[7]. Punktem stycznym z pracą R. Eysymontta jest tylko to ostatnie miasto. Oprócz wskazania na sytuacje, gdy mamy do czynienia z osiowym układem fara – rynek, Autor zaakcentował też

[5] Magdalena Hennig, *Strzegom. Historia i współczesność*, Warszawa 1992, s. 29.

[6] Bogusław Czechowicz, *Książęcy mecenat artystyczny na Śląsku u schyłku średniowiecza*, Warszawa 2005, s. 649–650.

[7] *Idem*, Ars lucrum nostrum. *Prace z historii sztuki i kultury*, Wrocław 2008, s. 9–23.

„odsuwanie" fary od głównego placu w przypadkach lokacji późniejszych (np. Brzeg), widząc też analogie dla takiego modelu przestrzennego na terenie Francji. Osobno omówił Legnicę z jej dwiema farami oraz Strzegom, by powrócić do sytuacji we Wrocławiu. Tu mam wątpliwości, czy zasadne jest wiązanie nachylenia w stosunku do siatki ulic Starych i Nowych Jatek, jakoby skorelowanych z nachyleniem fary magdaleńskiej (s. 32), a zupełnie „przekombinowane" jest wyciąganie wniosków z faktu krzyżowania się ulic św. Doroty i Więziennej (tworzą one jeden ciąg) z ulicami Ofiar Oświęcimskich i Igielną (s. 30, il. 17), skoro aż kłuje w oczy swoją czytelnością inny, symetryczny, osiowy układ placów rozpościerających się przed farą magdaleńską, o czym pisałem wielokrotnie przed wielu laty[8]. Rafał Eysymontt wytyczył wszakże inną oś, tę łączącą wieżę ratusza, prezbiterium kościoła św. Marii Magdaleny i świątyni dominikanów (s. 29–31), uznając takie związanie tych budowli za „niezwykłe". Fenomenu tego wszakże nie objaśnił, co zapewne rokuje na dalsze publikacje Badacza na temat tej lub innych osi. Od analizy planów R. Eysymontt przeszedł następnie do wież, by – odbywając kolejną peregrynację w świecie przykładów i akcentując Niemczę – skonstatować, że „wspólnota planu kościoła parafialnego i planu całego miasta wydaje się udowodniona" (s. 35). Jest jeden drobny problem – planom kościoła nie poświęcono tu ani jednego zdania i ani jednej ilustracji!

Nie wiem, po co R. Eysymontt przytoczył legendy o powstaniu kościoła św. Marii Magdaleny w XI w. (s. 29) i podobne w swym charakterze spekulacje dawnych, bardzo dawnych badaczy (np. s. 31), co tylko zaciemnia narrację, nie dotyczącą przecież rozwoju świadomości historycznej. Nie wiem też, dlaczego jedne cytaty źródłowe są w języku oryginału, a inne w polskim przekładzie. Autor trochę się też zagalopował, wymieniając Mieroszów wśród miast Ziemi Kłodzkiej (s. 23), jak też podając jako autora rysunku 19 (schematyczny plan Głuchołazów, jakoby z roku 1731, z jakiejś niemieckiej publikacji zapewne z pierwszych dekad XX w., której źródła nie podano) Jana Eysymontta, który – zdaje się – dorysował tu tylko strzałkę wskazująca na kościół parafialny. Dodajmy, że dezinformację wprowadza

[8] Oprócz pracy cytowanej w przyp. 7, zob. także np. *idem*, *Zabudowa handlowa i mieszkalna bloku śródrynkowego, Rynek Ratusz*, [w:] *Atlas architektury Wrocławia*, red. Jan Harasimowicz, t. 1: *Budowle sakralne, świeckie budowle publiczne*, Wrocław 1997, s. 222–225; *idem*, *Wątki ideowe w programowaniu lokacyjnego Wrocławia. Rola* sacrum *w topografii trzynasto- i czternastowiecznego miasta*, [w:] *Procesy lokacyjne miast w Europie Środkowo-Wschodniej. Materiały z konferencji międzynarodowej w Lądku Zdroju, 28–29 października 2002 roku*, red. Cezary Buśko, Mateusz Goliński, Beata Krukiewicz, Wrocław 2006 (Acta Universitatis Wratislaviensis, No 2985), s. 167–174.

pierwszy przypis artykułu, z którego wynikać może, że plan Wrocławia z 1578 r. znajduje się w zbiorach wrocławskiej Biblioteki Uniwersyteckiej. W istocie plan ten zaginął i wspomniana placówka dysponuje (pod podaną przez R. Eysymontta sygnaturą 9077 II C) jedynie fotografią zabytku[9].

Marcin Szyma podjął ważny dla problematyki wczesnych far problem relacji do nich klasztorów, a zwłaszcza kościołów dominikańskich na obszarze polskiej prowincji zakonu w XIII w.: *Byłe kościoły parafialne jako ośrodki najstarszych klasztorów dominikańskich prowincji 'Polonia'* (s. 37–54). Mniej lub bardziej szczegółowo omówił sytuację w Krakowie (z podaniem wstępnych wyników nowych badań dotyczących planu najstarszego tamtejszego kościoła braci kaznodziejów), Pragi, Wrocławia (z ciekawą sugestią dotyczącą roli fary magdaleńskiej dla urbanistycznego kształtu miasta, o czym wszakże pisano już dawniej w pracach Autorowi najwyraźniej nieznanych[10]), Kamieniu Pomorskim, Gdańsku, Sandomierzu, Ołomuńcu, Brnie, Hradcu Králové i Litomierzycach (cztery ostatnie w rozdziale zatytułowanym *Klasztory morawskie i czeskie*, choć wcześniej była odnotowana, jakkolwiek by patrzeć, też czeska Praga, zatem chyba lepiej by było: *Klasztory morawskie i inne czeskie* lub podobnie), Raciborzu, Poznaniu oraz Głogowie, po czym przedstawiono też szersze tło europejskie. Nie bardzo wszakże wiadomo, czym się kierowano, dokonując wyboru, który jawi się jako impresyjny – nie ma tu Chebu, Czeskich Budziejowic czy Pilzna, Igławy, Opawy lub Znojma, Cieszyna, Opola, Świdnicy czy Ząbkowic Śląskich, że poprzestanę na kilku znaczniejszych przykładach z terenu Czech, Moraw i Śląska. Ich relacje z farami bywały nader skomplikowane, co pokazuje choćby przykład Opola[11]. Autor wprawdzie zaznaczył, że „nie ma tu miejsca na omówienie wszystkich aspektów problemu" (s. 37), ale – to istotna uwaga metodologiczna – uogólnienia oparte na selektywnym doborze materiału z definicji są wątpliwe, nawet jeśli mają charakter zdania kończącego omawianą wypowiedź: „Trudno mówić zatem o jednej zasadzie postępowania wobec otrzymanych kościołów, każdy przypadek traktowany był indywidualnie" (s. 44). Na pewno „każdy przypadek", skoro zanalizowano wybrane?

[9] W korespondencji mejlowej z 21 XII 2020 r. potwierdził to kierownik Oddziału Zbiorów Kartograficznych Biblioteki Uniwersyteckiej we Wrocławiu, dr Dariusz Przybytek.

[10] Zob. wyżej, przyp. 7 i 8.

[11] Zob. np. Bogdan Kloch, *W sprawie organizacji parafialnej Opola w XIII wieku, [w:] Jak powstawało Opole? Miasto i jego książęta*, red. Anna Pobóg-Lenartowicz, Opole 2006, s. 151–165. Dyskusję na ten temat podsumowała ostatnio Anna Pobóg-Lenartowicz, *Najstarsze kościoły Opola*, [w:] *W herbie miasta krzyż. #800 lat Opola*, red. Marek Lis, Opole 2017 (Z dziejów kultury chrześcijańskiej na Śląsku, 93), s. 13–22.

Bazylika i hala – miejskie kościoły parafialne na Śląsku w średniowieczu (XIII–poł. XVI w.) (s. 55–68) to zdominowany przez ilustracje (połowa objętości opracowania) artykuł Hanny Kozaczewskiej-Golasz i Hanny Golasz-Szołomickiej, gdzie jednak komunikacja między tekstem a materiałem obrazowym szwankuje, skoro na s. 55, przy omawianiu kościołów halowych na Śląsku „od 1. tercji XIII w. (Wrocław, Oleśnica, Dzierżoniów)", mamy odesłanie do il. 2, gdzie darmo szukać tych świątyń. Autorki przedstawiły syntetycznie wybrane śląskie i nieliczne nieśląskie budowle, mamy tu bowiem kościoły w Gubinie i Żarach, przy czym przy pierwszym z miast napisano, że należał do Marchii Brandenburskiej (to samo o Lubsku). Jest to jednak bałamutne. Wszystkie trzy miasta należały do Łużyc (od około 1470 r. zwanych częściej Dolnymi Łużycami), przy czym Lubsko po pokoju kamienieckim w 1482 r. znalazło się *de facto* w granicach Śląska (uzyskał je Jan II Szalony niejako w rekompensacie za Krosno Odrzańskie i Sulechów). Nie było też śląskim miastem czeskie przecież Kłodzko (s. 59). Sposób, w jaki przedstawiono materiał zabytkowy, odpowiada przy tym standardom poznawczym czasów pionierskich badań nad architekturą gotycką Śląska, czyli co najmniej sprzed 100 lat. Co gorsza – niemal do każdego zdania (na szczęście nie ma ich aż tak wiele) można by napisać glosę zaczynająca się od słowa „nie", poczynając od tego pierwszego („Na początku XIII w., lub nieco wcześniej, zaczęto na Śląsku zakładać miasta lokacyjne", s. 55), po jedno z następnych („Nie zachowały się dokumenty dotyczące zakładania miast ani praw, jakimi się rządziły"). Nie wiem, na jakiej podstawie fara w Głogówku z przełomu XIV i XV w. datowana jest na koniec XIII w. (s. 60). Materiał zabytkowy dobrano przy tym arbitralnie, zatem wyliczenia w rodzaju: „W XIV w. powstało lub przebudowano 11 kościołów parafialnych bazylikowych, 11 halowych i 1 pseudobazylikowy" (s. 60) pozbawione są sensu, zaś na s. 67 można przeczytać, że „Tylko w kościołach w Kątach Wrocławskich, Gryfowie i w zakrystii wrocławskiego kościoła św. Barbary założono sklepienia sieciowe", choć przykładów takich sklepień można wymienić kilkadziesiąt (pomijam, że ostatni z wymienionych kościołów nie był parafialnym, a o nich miał traktować artykuł). Koniec końców można zwątpić we wszystko, co się w tym opracowaniu przeczyta, trafiwszy na zdanie dotyczące pierwszej połowy XIII w.: „Kościołów halowych prawdopodobnie powstało cztery (wliczając nieznane układy far wrocławskich)" (s. 69). Nieznane, a jednak wliczone! Czyżby Autorki dysponowały wiedzą tajemną o nieznanych układach? Równanie typu $2 + x = 4$ sprawdza się w naukach ścisłych, ale humanistyka rządzi się innymi

standardami, co najwyżej rozprawiając o granicach poznania, ale na ogół nie przekraczając ich z nadmierną dezynwolturą. Przejawem owej nadmiernej śmiałości Autorek w orzekaniu jest bez wątpienia ostatnie zdanie pracy, w którym stwierdziły one, że przy wznoszeniu śląskich kościołów wzorowano się zapewne na budowlach z ziem ościennych, ale „Mobilność średniowiecznych budowniczych była duża i obecnie nie sposób precyzyjnie wykazać źródeł form, konstrukcji sklepień czy detali architektoniczno-rzeźbiarskich" (s. 69). W ten sposób jednym zdaniem przekreślono wysiłki kilku pokoleń badaczy, co było możliwe chyba tylko z racji krańcowej ignorancji bibliograficznej – obie Autorki w przypisach tego artykułu odsyłały głównie do własnych publikacji, jakby nic na ten temat nie napisali Hans Lutsch, Hans Tintelnot, Stanisław Kowalski, Marian Kutzner, Stanisław Stulin, Dalibor Prix, Tadeusz Jurkowlaniec, Romuald Kaczmarek, Jarosław Jarzewicz, Bogusław Czechowicz, Jiří Kuthan czy ostatnio Jakub Adamski i wielu, naprawdę bardzo wielu innych!

Problemem jest dla Autorek także terminologia („boczne ryzality ściany zachodniej" fary w Oleśnicy, s. 57; „W kościele parafialnym św. Marii Magdaleny we Wrocławiu występuje wysokość […]", s. 62). Dziwi też rysunek 16. na s. 65, gdzie mamy schematy sklepień, ale przy podpisie „sklepienia kryształowe" jest puste miejsce. Jakikolwiek dalszy komentarz do tej publikacji wydaje się zbyteczny.

Roland Mruczek i Tomasz A. Kastek zadeklarowali tytułem swego opracowania, że pochylili się nad szerszym spektrum zagadnień (*Kościoły grodowe, targowe i parafialne wczesnego Wrocławia na tle śląskiej i europejskiej architektury sakralnej*, s. 71–82), w istocie skupili się na farze elżbietańskiej w jej pierwotnej postaci, próbując twórczo rozwinąć niedawne domysły, czy to na temat jej związku z minorytami, czy też formalnych powiązań z innymi świątyniami (Autorzy w przypisie wyjaśnili, że pierwotny tekst był obszerniejszy i publikują tylko „krótki zarys", można było jednak zmodyfikować także tytuł, tak, by temu zarysowi odpowiadał). Pozostaje nam zatem czekać na tę rozszerzoną wersję studium, postulując w nim konsekwentne stosowanie polskiej fleksji dla nazw typu Jerichow (w Jerichowie, nie „w Jerichow"), Teplá (w Teplej, nie „w Tepli"), Wyszehrad (ten praski, zatem na Wyszehradzie, nie „w Wyszehradzie", nawet jeśli było to odrębne miasto).

Z innym kluczowym dla tematu całej książki zagadnieniem zmierzył się Jakub Adamski w rozprawie: *'Ius patronatus – fabrica ecclesiae – verus fundator'. Kto inicjował, finansował i prowadził budowę gotyckich kościołów parafialnych Śląska*? (s. 83–95), przy czym na pytanie zawarte w tytule można by odpowiedzieć

podobnie, jak to sugerowałem w przypadku artykułu Jarosława Jarzewicza, a to bez wdrażania procedur badawczych, za to zgodnie z duchem epoki, o której mowa – że czynnikiem sprawczym po trzykroć była tu Opatrzność, ze wskazaniem na Ducha Świętego. Adamski, rozpoczynając swoje rozważania od stwierdzenia nieprawdy – „Pierwsze dziesięciolecia XIV w. przyniosły na Śląsku niezwykły, skokowy wzrost rozmiarów i architektonicznej okazałości miejskich kościołów parafialnych" (s. 83), podczas gdy wzrost ten przychodzi z czwartą, najwcześniej trzecią dekadą wieku (jedna i druga to nie „pierwsze dziesięciolecia") – przedstawił rozwój prawa patronatu w Europie na wybranych przykładach, zatrzymując się nad odmiennie formułowanymi wnioskami dawniejszych badaczy na jego temat. Najogólniej rzecz ujmując, jedni marginalizowali jego znaczenie, inni je podkreślali, choć postawienie sprawy przez Autora pracy, że „*ius patronatus* traktowano przede wszystkim jako źródło dochodu" (s. 85), jawi się jako skrajnie materialistyczne, oderwane choćby od tego, czym i jakie były owe kościoły – tu nasuwają się omówione wyżej rozważania J. Jarzewicza. A były – że nawiążę do tego Autora – „za duże" i wiedza o kapitałowych operacjach raczej nam tego fenomenu dotąd nie wyjaśniła. Inna rzecz, że sprawy te J. Adamski postrzega w ogromnym uproszczeniu, twierdząc np. że mieszczaństwo odebrało duchowieństwu wpływ na sprawy finansowe budowy świątyń. Nie ma dla Śląska dokładniejszego studium przypadku niż potężna rozprawa Henryka Gerlica i Stanisława Jujeczki na temat funkcjonowania ministeriów ołtarzowych we wrocławskiej farze magdaleńskiej, wnikająca też w sprawy materialnego zabezpieczenia nie tylko ołtarzy[12]. Ciekawe, że J. Adamski nie uwzględnia tej pracy w swoich badaniach. Znamienne dla Jego „metody" jest bowiem pomijanie publikacji i przykładów, które nie wspierają formułowanych przez Niego wniosków. Widać to wyraźnie w trakcie lektury ostatniego akapitu pracy, gdzie Badacz napisał: „Jeśli zaś w niektórych przypadkach zasadna jest hipoteza o książęcym czy biskupim wpływie na ukształtowanie i finansowanie danej fary, to wymaga ona przekonującego uzasadnienia w lokalnych uwarunkowaniach historycznych lub szczególnych formach artystycznych, choćby w figuralnej lub heraldycznej dekoracji architektonicznej świątyni" (s. 95). A zatem, Adamski sformułował jakieś twierdzenie ogólne, a ci, którzy wskazują na przykłady mu przeczące, winni teraz podejmować szczególne

[12] Henryk Gerlic, Stanisław Jujeczka, *Altarie i altaryści w kościele św. Marii Magdaleny we Wrocławiu*, [w:] *Śródmiejska katedra. Kościół św. Marii Magdaleny w dziejach i kulturze Wrocławia*, red. Bogusław Czechowicz, Wrocław 2010, s. 189–342.

wysiłki w zakresie dowodzenia. Zasada ta nie dotyczy wszakże… J. Adamskiego, który – *nota bene* podejmując moje dawniejsze uwagi (ale bez powołanie się na moje prace[13]) – stwierdził, że księżna Agnieszka „słusznie uchodzi w literaturze za kluczową inicjatorkę nadania tamtejszej farze okazałej formy" (s. 91). Wpływu księcia i księżnej na fary dowodził też w innym miejscu w przypadku Świdnicy oraz Strzegomia[14]. Jego „życzenie" sformułowane w cytowanym zdaniu ze s. 95 już dawno temu zostało przy tym spełnione w przypadku rozważań nad kościołami farnymi np. miast Księstwa Głogowskiego (z Lubinem okresowo podległym władzy Głogowczyków), gdzie mamy książęce empory kolatorskie, podobnie zresztą jak w Nysie i Paczkowie, zaś herby książąt do dziś widnieją w farach Wołowa i Ścinawy – o wszystkim tym pisałem w książce sprzed 15 lat i szeregu pomniejszych rozpraw[15]. Adamski najwyraźniej chce stworzyć jakąś nową rzeczywistość w sferze badań nad śląską architekturą późnego średniowiecza. Ciekawe, czy Mu się to uda.

Ciekawe też, czy uda Mu się wyjaśnić, zinterpretować, zrozumieć dzieło średniowiecznej architektury sakralnej bez uwzględniania priorytetów ludzi tamtych czasów, którzy wprawdzie w ramach procedur odpustowych nawet zbawienie potrafili przeliczać na pieniądze, ale to przecież wciąż nie oznacza, że sfera religijności dla nich nie istniała. Nie oznacza to też, że duchowny – najczęściej wciąż najbardziej wykształcony człowiek w ówczesnym społeczeństwie – nie miał w sprawie kościoła, który był tych ludzi Domem Boga, a nie np. lokatą kapitału, nic do powiedzenia. I jeszcze jedna myśl, która pracownika uniwersytetu winna skłonić do refleksji bardziej ogólnej natury, ważnej wszakże dla omawianego zagadnienia: czy to, że finansami uczelni zajmuje się kwestor, automatycznie oznacza, że on – niczym w ujęciu J. Adamskiego średniowieczny *vitricus* – najbardziej wpływa na kształt badań naukowych czy zajęć dydaktycznych?

---

[13] Zob. wyżej, przyp. 6.

[14] Jakub Adamski, *Böhmische Einflüsse in der schlesischen Kirchenbeukunst des mittleren 14. Jahrhunderts. Der Fall Schweidnitz und Striegau*, „Uměni", 65 (2017), 4, s. 330–346.

[15] Czechowicz, *Ksiażęcy mecenat*, s. 48–61, 592–595; *idem*, *Gotyckie kościoły parafialne Lubina i Chojnowa (zanim powstaną monografie dawnych far legnickich)*, „Szkice Legnickie", 27 (2006), s. 85–106; *idem*, Princeps fautor et amator cleri. *Społeczne i ideowe uwarunkowania mecenatu artystycznego księcia Henryka IX zwanego Starszym w księstwie głogowskim*, [w:] Glogovia Maior. *Wielki Głogów między blaskiem dziejów i cieniem ruin*, red. *idem*, Małgorzata Konopnicka, Głogów–Zielona Góra 2010, s. 67–86. O strategii J. Adamskiego pisania o sztuce ostatnio Bogusław Czechowicz, *Migotanie przeszłości. Prace z historii sztuki i historii historiografii (głównie) Śląska*, Wrocław 2020, s. 115–122.

Artykuł Klary Kaczmarek-Löw *Fary w miastach Czech i Moraw ok. 1500 r. Kilka uwag o problematyce świeckiej reprezentacji publicznej* (s. 97–107) oddala nas od Śląska, ale pozostajemy w granicach Korony Królestwa Czech. Sam tytuł brzmi prowokująco, skoro w kontekście far mowa o reprezentacji świeckiej – mamy tu oksymoron. Jest to przy tym kolejny artykuł w tym tomie, w którym już pierwsze zdanie wzbudza konsternację. Kościół św. Barbary w Kutnej Horze uznano tu za farę, ale rangę tę pełnił kościół św. Jakuba, a dla wschodniej części miasta świątynią parafialną był kościół Panny Marii na Naměti. I znów – co akapit, to okazja do sprostowania: program na sklepieniu fary ołomunieckiej nie reprezentuje praw Macieja Korwina do Moraw i Korony Czeskiej (s. 97), ale raczej jest przejawem samookreślenia gminy miejskiej w ramach politycznego i konfesyjnego rozdarcia państwa[16]. Sprzeciw budzi nieznany nauce termin „miasta koronne" (s. 98) – znany jest inny, „miasta królewskie". Trudno też mówić o przyłączeniu nowego miasta do Přerova, gdzie rozparcelowano teren pierwotnego „wielkiego" zamku nad niżej sytuowanym miastem (dawnym podgrodziem), przeznaczając go w znacznej części pod zabudowę miejską[17]. Kościół św. Bartłomieja w Pardubicach nie był kościołem parafialnym, ale zamkowym – dawna fara znajduje się po przeciwnej stronie rynku[18]. Jan Černčicki z Kácova nie był rycerzem (w sensie stanowym), ale przynależał do stanu magnackiego[19]. Kaplica św. Klemensa w Hradcu Králové, do której w XVI w. dodano Białą Wieżę, nie była późnoromańska (s. 104), a tamtejsza fara nie miała i nie ma dwuwieżowego masywu zachodniego (wieże stoją przy zachodnim przęśle chóru, przy jego styku z korpusem). Koniec końców sens ideowy Białej Wieży przedstawiałem ongiś inaczej niż K. Kaczmarek-Löw, ale widać nie zna Ona tych prac, choć dyskusja byłaby tu pożądana[20].

Klara Kaczmarek-Löw wymieniła różne przejawy reprezentacji właścicieli miast, jak choćby wieże kościelne będące zarazem strażnicami. Taką reprezentacyjną

[16] *Idem*, *Postęp i zacofanie w reformach Macieja I jako króla czeskiego czyli o korwinowskiej modernizacji władzy nieco inaczej*, [w:] *Postęp i zacofanie w kulturze Europy Środkowej*, red. Antoni Barciak, Katowice–Zabrze 2015 (Kultura Europy Środkowej, 18), s. 29–40; *idem*, *Idea i państwo. Korona Królestwa Czech w latach 1457–1547*, t. 3: Matthias primus Dei gratia rex Bohemiae. *Rehabilitacja nieuznawanego króla*, Wrocław 2017, s. 68–69.

[17] Zob. prace w książce *Přerovský zamek*, red. Karel Žurek, Přerov 2010.

[18] *Umělecké památký Čech*, red. Emanuel Poche, sv. 3: *P–Š*, Praha 1980, s. 22–24.

[19] Marek Starý, *Rod pánů Černčických z Kácova v 16. století*, „Vychodočeský sborník historický", 13 (2006), s. 19–62.

[20] Bogusław Czechowicz, Primum in Bohemia templum. *Hledání historické legitimity královéhradeckého biskupství*, [w:] *350 let královéhradecké diecéze*, red. Petr Polehla, Červený Kostelec 2015, s. 37–46, oraz przedruk w języku polskim: *idem*, *Z Biblią w tle*, s. 231–241.

funkcję pełniły też portale, ale czy medalion upamiętniający Štěpana Šlika na portalu zachodnim kościoła w Jáchymovie, tablica z motywem legendy herbowej Pernštejnów na portalu północnym kościoła zamkowego w Pardubicach lub obronne cechy fary Paczkowa to elementy świeckie? Upamiętnienie *militis* walczącego i poległego w wojnie z Turkami (Šlik), obrona miejsca sprawowania Eucharystii przed spodziewanym atakiem niewiernych (Paczków) lub legenda herbowa czesko-morawskiego rodu magnackiego o biblijnych asocjacjach[21] nie mają w sobie nic z *sacrum* i są świeckie? Obawiam się, że ktoś tu się bardzo, ale to bardzo zagalopował. Jak bardzo, pokazuje przykład analizowanej tu fasady fary w Písku: „[…] świecki charakter inskrypcji i heraldyki tłumaczy się dominacją utrakwistów w Písku" (s. 106). Nie wiem, na jakiej podstawie Autorka przyjęła, że to co utrakwistyczne jest bardziej świeckie niż katolickie, ale dodajmy, że wspomniany w jednej z inskrypcji „niejaki Niclaus z Písku" (s. 105) to miejscowy pleban, zaś miarą nie-świeckości dekoracji tej fasady mogą być też reliefy o treściach religijnych, które zresztą K. Kaczmarek-Löw wyliczyła.

Interesujące natomiast może być przypuszczenie, że jedna z postaci tu ukazanych – w mitrze – to wizerunek księcia Henryka I Starszego Minsterberskiego, a to z tej racji, że skłonny jestem widzieć w malowanym herbie z 1479 r. na południowej ścianie wielkiej sali píseckiego zamku znak nie jego młodszego brata Hynka, jak sądzono, ale właśnie jego, o czym obszerniej na innym miejscu[22].

Nie wiem, jakim torem biegnie rozumowanie Autorki ujawnione w zdaniu dotyczącym fary w Chomutovie: „O tym, że wieża, dominująca w sylwecie miasta, stanowiła istotny element miejskiej identyfikacji, świadczą również pośrednio sklepienia kryształowe w przyziemiu oraz wewnętrznej klatce schodowej […]" (s. 103). Nie znam prac, które dowodziłyby jakiejś szczególnej roli owych sklepień w budowaniu miejskiej identyfikacji, ale dopuszczam swoje niedomagania w tym zakresie. Nie wiem też, czym kierowała się Badaczka w swym wyborze przykładów – jest on w gruncie rzeczy impresyjny, niczym nieuzasadniony, co wiodłoby ku stwierdzeniu, że i wnioski końcowe z definicji jawią się jako problematyczne. Problem w tym, że w podsumowaniu nie mamy takowych. Autorka powtórzyła

[21] O niej w nowym świetle *idem*, *Idea i państwo*, t. 4: *Król i stany*, cz. 2: *Książęta i szlachta*, z. B: *Magnaci*, Wrocław 2020, s. 361–362.

[22] *Idem*, *Bogusław X w Czechach. Nieznane wyobrażenie szczecińskiego księcia na zamku w Písku z 1479 roku*, „Przeglad Zachodniopomorski", 35 (2020), 1, s. 23–40; *idem*, *Štetinský vévoda králem? K identifikací postavy pánovnika ve velkém sálu píseckého hradu z roku 1479*, „Prácheňské muzeum v Písku. Zpráva o činnosti", 2021 [w druku].

tezę zawartą w tytule swojego wystąpienia, że przenikają się w tych kościołach treści sakralne i świeckie. Wciąż jednak nie wiadomo, co to są świeckie treści w kościołach.

I jeszcze uwagi redakcyjnej natury: nie fara „louneńska", ale lounska lub louńska (s. 97) i nie „Česky'ego Krumlova" (przyp. 1), ale Českiego. Język polski zna nazwę Zgorzelec (jest nawet takie miasto w granicach RP), nie wiem, po co więc używać niemieckiej nazwy Görlitz (s. 100), zwłaszcza że gdzie indziej mamy Ołomuniec (a nie Olomouc) i Pilzno (a nie Plzeň).

„Pozostając" w Czechach, w kolejnym referacie, pióra Romualda Kaczmarka, możemy bliżej przyjrzeć się głównej świątyni w stolicy jedynego hrabstwa na obszarze królestwa: *Joannicka fara w Kłodzku. Kilka aspektów jej funkcjonowania w późnym średniowieczu* (s. 109–119). Autor prześledził wzmianki dotyczące różnych przejawów funkcjonowania kościoła, zwłaszcza donacje, legaty etc.[23], rozważając wpływ na przemiany budowli wywierany przez zakon joannitów dzierżących nad nią patronat, miasta oraz właścicieli Kłodzka: króla czeskiego, panów zastawnych – dysponentów Ziemi Kłodzkiej, a od 1459 r. hrabstwa, koncentrując się na dokonaniach potomków króla Jerzego oraz Hardeków (skoro mieli czeski inkolat, stosuję czeską pisownię ich predykatu, znanego też jako Hardegg lub Hardeck). W końcowych akapitach badacz powrócił do wyrażanych na różne sposoby przejawów pamięci o pochowanym tu w XIV w. arcybiskupie Erneście z Pardubic (R. Kaczmarek stosuje hybrydalną wersję imienia Arnoszt, dla konsekwencji powinien chyba pisać król Jirzi, książę Jindrzich etc.). Skonstatował przy tym, że kościół cechował „potrójny charakter patronatu" – joannickiego, miejskiego i feudalnego (s. 119), zauważając przy tym, że osobliwością tej świątyni jest narastająca w średniowieczu i kulminująca w dobie nowożytnej jej ranga jako kościoła pielgrzymkowego. Nasuwa się pytanie: któremu z trzech wymienionych podmiotów odciskających piętno na funkcjonowaniu i programie ideowym budowli przypisać należy dostrzegalne zwłaszcza na akwareli z przełomu 1536 i 1537 r. *quasi*-obronne elementy jego fasady[24]. Ja – zwłaszcza w kontekście moich niedawnych badań nad ich architekturą pierwszych dekad XVI w. w krajach

[23] Upomnieć się tu można o przyczynek Pavla Krafla, *Odpustkové listiny Zbyňka Zajíce z Házmburka pro kladský klášter. Edice pramene*, „Kladský sborník", 7 (2006), s. 201–205.

[24] Bogusław Czechowicz, *O najstarszym widoku Kłodzka. Na marginesie publikacji wedut z podróży palatyna reńskiego Ottona Henryka w 1536–1537 roku,* „Zeszyty Muzeum Ziemi Kłodzkiej", 8–9 (2007), s. 214–216.

czeskich[25] – obstawiam joannitów, którzy właśnie wtedy przeżywali wstrząs po utracie siedziby na Rodos i tworzyli siedzibę nową, na Malcie. Ich placówki w całej Europie służyły także temu, by pozyskiwać środki na walkę z Turkami, których „oddech" czuli zawsze jak mało kto, zaś ich (także ich) kościoły najpewniej stawały się elementem akcji propagującej zasadność finansowego wsparcia ze strony wiernych. To nam tłumaczy *quasi*-obronne cechy świątyni tego zakonu we Wrocławiu (znane z weduty w dziele Schedla) czy formy joannickiego zamku w Strakonicach (być może też obecność studni w joannickiej farze złotoryjskiej).

Inny farny kościół – i pod innym względem – wzięła „pod lupę" Patrycja Łobodzińska. Przedmiotem Jej rozważań stała się *Przestrzeń liturgiczna kościoła św. Elżbiety we Wrocławiu w późnym średniowieczu* (s. 121–131). Autorka pokusiła się o zrekonstruowanie – częściowo hipotetyczne – rozmieszczenia ołtarzy w kościele łącznie z jego kaplicami. Wypowiedź ta, po ogólnym wstępie dotyczącym zagadnień liturgii, jest bardzo rzeczowa, rzec można – jak na konferencyjny referat – aż nazbyt faktograficzna, z lapidarnym zakończeniem nie pozostawiającym miejsca do dyskusji. Innymi słowy – jest to raczej artykuł do czasopisma naukowego niż wypowiedź adekwatna do naukowego spotkania. Dziś już jednak prawie nikt nie różnicuje tych dwóch form naukowej wypowiedzi. I drobna uwaga (*nomen omen*) rzeczowa: w zakończeniu napisano, że kościół św. Elżbiety w 1525 r. został przekazany protestantom. Tego rodzaju sformułowanie nagminnie pojawia się przy omawianiu świątyń, ale trzeba uwzględnić fakt, że na ogół nikt niczego nie przekazywał, po prostu zmianie uległ profil wyznaniowy gminy; co najwyżej w tym przypadku mówić można o przekazaniu prawa patronatu, ale patronat nad kościołem i kościół to jednak nie to samo, jak to wynika choćby z omówionego wyżej referatu Romualda Kaczmarka.

Przy okazji referatu Patrycji Łobodzińskiej pozwolę sobie jeszcze na pewną refleksję. Uporawszy się przed 20 laty z problematyką późnogotyckich nagrobków na Śląsku[26], zarazem coraz głębiej wnikając w początkach naszego wieku w świat źródeł, które da się sklasyfikować jako inwentaryzacje epigraficzne powstające

[25] *Idem*, Ecclesia militans *i jej obrońcy (zamek joannitów w Strakonicach w pierwszej połowie XVI wieku, militarne konotacje architektury ziem czeskich tego okresu i propaganda polityczna na rzecz wspierania kampanii tureckich Ferdynanda I Habsburga)*, [w:] *Wojny i konflikty w Europie Środkowej ze szczególnym uwzględnieniem Śląska. Aspekty społeczne i kulturowe*, red. Antoni Barciak, Katowice–Zabrze 2020 (Kultura Europy Środkowej, 23), s. 136–153.

[26] *Idem*, *Nagrobki późnogotyckie na Śląsku*, Wrocław 2003 (Acta Universitatis Wratislaviensis, No 2583).

dla Śląska od XVI w.[27], planowałem cykl prac na temat przestrzeni sepulkralnej kilku kościołów wrocławskich, może i legnickich oraz świdnickiego[28]. Skończyło się na zamiarach, które może zrealizuje ktoś inny. Omawiany referat stwarza jednak ważną przesłankę ku temu, by myśli o podjęciu takiego tematu nie porzucać. Nie zawłaszczam go – przeciwnie, podsuwam go innym.

Kolejne w tomie opracowanie, autorstwa Agnieszki Patały, pozwala na dłużej zatrzymać się przy problematyce ołtarzy. Tym razem chodzi o *'Machinae magnae'. Późnogotyckie wielkoformatowe nastawy głównych ołtarzy śląskich kościołów farnych* (s. 133–145). Dokonano tu przeglądu nastaw ołtarzy głównych w kilku „największych" miastach Śląska (na pewno nie należało do nich w XV w. Opole, s. 133), poczynając od Nysy, poprzez Wrocław i Legnicę, a kończąc na Strzegomiu i Górze (też raczej nie należącej do miast największych).

Tu i ówdzie pojawia się kwestia podejmowana też przez J. Adamskiego i R. Kaczmarka – roli dysponenta prawa patronatu lub mieszczan w kreowaniu tym razem nie budowli, ale nastaw, gdzie raz Autorka przechyliła szalę na jedną (Nysa, Wrocław, Legnica), a gdzie indziej na drugą stronę (Góra), a czasem wstrzymała się od orzeczenia (Strzegom). Koniec końców stwierdziła w podsumowaniu: „Wreszcie nie sposób sformułować jakiejkolwiek reguły w odniesieniu do udziału w doborze wykonawców, konkretnych formuł stylowych czy programów ikonograficznych, z jednej strony patronów kościoła, a z drugiej faktycznych opiekunów tych świątyń, ponoszących koszty podejmowanych przedsięwzięć" (s. 145). Tego Jej pesymizmu nie podzielam. Szczegółowe, analityczne badania, jak choćby te dotyczące religijności mieszczan zgorzeleckich[29], pokazują, że jakaś nadzieja w tym zakresie istnieje. Problemem staje się pokusa formułowania uogólnień za wszelką cenę (jak w odniesieniu do tej kwestii w przypadku J. Adamskiego, o czym była mowa), jedynie na podstawie impresyjnego sondażu, w dodatku z wnioskami formułowanymi pod z góry założoną tezę. Tego na szczęście A. Patała się ustrzegła.

[27] *Idem*, *Najstarsze śląskie inwentaryzacje epigraficzne (XVI–XVIII wiek)*, „Studia Epigraficzne", 1 (2004), s. 67–75; *idem*, *Bernharda Mannfelda „Śląsk w obrazach". Śląskie zabytki w akwareli i rysunku z 1871 roku*, Wrocław 2005 (Materiały do Dziejów Śląskiego Starożytnictwa, z. 1), s. 7–37, gdzie najobszerniejszy przegląd tych źródeł.

[28] Przemysław Wiszewski (*Krajobraz epigraficzny kościoła klasztornego benedyktynek w Legnicy (XIV-XIX w.)*, „Studia Epigraficzne", 1 [2004], s. 55–65) zaproponował efektowny termin „krajobraz epigraficzny", ale w optyce historii sztuki zagadnienie ma znacznie więcej odcieni niż tylko forma i treść przekazu werbalnego, choć i to nie jest mało.

[29] Christian Speer, *Frömmigkeit und Politik. Städtische Eliten in Görlitz zwischen 1300 und 1550*, Berlin 2011 (Hallische Beiträge zur Geschichte des Mittelalters und der Frühen Neuzeit, Bd. 8).

Dodajmy, że nie ma źródłowego potwierdzenia konsekracji kościoła św. Barbary w 1448 r. przez biskupa Piotra Nowaka, o czym pisała Autorka na s. 136 (bez odsyłacza). Był jedynie ongiś mój domysł oparty o fakt uzyskania wówczas (czyli rok po powstaniu ołtarza głównego) odpustu dla świątyń od patriarchy akwilejskiego i biskupa wrocławskiego[30]. Z kolei w uwagach na temat nastawy w farze elżbietańskiej nie bierze się pod uwagę wykazywanych – raczej ewidentnych – politycznych okoliczności tego zamówienia, a był to opór Wrocławia wobec króla Jerzego[31], co w związku z faktem, że filarem tej polityki był elżbietański kaznodzieja, doktor Nikolaus Tempelfeld, każe hipotetycznie w nim widzieć inicjatora powstania retabulum, tym bardziej że – jak staram się wykazać w nowszej pracy na ten temat z 2020 r. – związek nastawy z ówczesnymi wydarzeniami politycznymi jest jeszcze bardziej wyrazisty, niż do niedawna sam skłonny byłem przyjmować (chodzi o dobór świętych patronów)[32]. Tak na marginesie, dziwi opatrywanie zdania o wrocławskich odpustach z 1461 r. przypisem zawierającym pracę Marka Słonia o szpitalach (s. 138), choć winny się tu znaleźć – jeśli już nie odesłania do publikowanych przecież źródeł – starsze i nowsze studia odpustów tych dotyczące[33].

Kolejny tekst, *'Mensch, mein Kreus trug ich für dich…'. Dewocyjny cykl przedstawieniowy kaplicy rodziny Krappów* z kościoła pw. Św. Elżbiety we Wrocławiu" (s. 147–162) pióra Agaty Stasińskiej, znów, jak kilka poprzednich, konsternuje już pierwszym zdaniem. Czytamy w nim, że fara elżbietańska była „najważniejszą świątynia miejskiego patrycjatu", przy czym nie chodzi mi o tautologię „miejski patrycjat" (bo przecież wiejskiego nie ma), ale o to, na jakiej podstawie uznano, że ta fara była ważniejsza od magdaleńskiej. Bo ma wyższą wieżę? Bo

[30] Bogusław Czechowicz, *Flandria czy Śląsk? Kontrowersje wokół genezy artystycznej i ideowej nagrobka biskupa Piotra Nowaka (+1456) we Wrocławiu*, [w:] *Niderlandyzm na Śląsku i w krajach ościennych*, red. Mateusz Kapustka, Andrzej Kozieł, Piotr Oszczanowski, Wrocław 2003 (Acta Universitatis Wratislaviensis, No 2508, Historia Sztuki 17), s. 132, przyp. 47.

[31] *Idem*, *Między katedrą*, s. 159; *idem*, *Na czesko-morawsko-śląskim styku. O wiekach XV–XVIII i trudnym ich postrzeganiu*, Opole 2016 (Studia i Monografie, nr 529), s. 79–80.

[32] *Idem*, *Migotanie przeszłości*, s. 65–73.

[33] Ernst Laslowski, *Der Breslauer St. Johannes-Ablaß 1460–1471*, „Zeitschrift des Vereins für Geschichte Schlesiens", 60 (1926), s. 18–51; Kazimierz Dola, *Odpusty w średniowiecznym Wrocławiu*, [w:] Viae historicae. *Księga jubileuszowa dedykowana Profesorowi Lechowi A. Tyszkiewiczowi w siedemdziesiątą rocznicę urodzin*, [red. Mateusz Goliński, Stanisław Rosik], Wrocław 2001 (Acta Universitatis Wratislaviensis, No 2306, Historia 152), s. 353–365; ewentualnie jeszcze Marek Słoń, *Refleksja nad jednym dokumentem. O jej walorach poznawczych na przykładzie listu rajców wrocławskich w sprawie odpustu świętojańskiego z 1461 r.*, [w:] Ad fontes. *O naturze źródła historycznego*, red. Stanisław Rosik, Przemysław Wiszewski, Wrocław 2004 (Acta Universitatis Wratislaviensis, No 2675, Historia 170), s. 63–71.

jest bliżej rynku? Nie wiem też, czy na pewno prymarną rolą kaplicy było „świadczenie o potędze rodziny" Krappów (s. 148), a dopiero potem – bycie kaplicą po prostu, czyli miejscem sprawowania liturgii lub przynajmniej odmówienia modlitwy. Nie wiem wreszcie, dlaczego stwierdzono, iż „mimo wyburzenia kaplicy w latach trzydziestych XIX w. […] zachował się jej plan" (s. 150). Czy budowle burzone w tej dekadzie z reguły planów nie mają?

Badaczka skupiła się na związku wyposażenia kaplicy z nową pobożnością (*devotio moderna*), choć wykazywanie związku dzieł rzeźbiarskich z nurtem religijnym zrodzonym w XIV w. w przypadku kreacji z końca wieku XV nie jawi się jako nośne poznawczo, nawet jeśli kreacja Krappów wykorzystywała elementy z początku tego stulecia, a rozprawianie o roli wyobrażeń dewocyjnych związanych z męką Chrystusa, przy pominięciu bardzo ważnego dla tematu studium Marcina Wisłockiego[34], stawia wobec pytania zasadniczego: co kolejne – po nie tak znowu dawnych, wnikliwych studiach Jakuba Kostowskiego[35] – opracowanie Agaty Stasińskiej na ten temat właściwie wnosi. Pytam o ten deficyt, a nie konstatuję jego istnienia, bo świadom swej niedoskonałości, biorę pod uwagę możliwość, że jednak jest w tym opracowaniu coś nowego, czego nie dostrzegłem (poza opublikowaniem na s. 151 archiwalnego planu obiektu z 1801 r., co z pewnością jest cenne).

Kolejne artykuły oddalają nas od spraw śląskich czy czeskokoronnych, toteż pozwolę sobie – także z racji profilu „Sobótki" – potraktować ich treść zwięźlej. Bogusław Krasnowolski omówił *Kościół parafialny małego, lokacyjnego miasta małopolskiego na przykładzie fary w Bieczu* (s. 163–175). Jest to właściwie monografia obiektu, ale wielostronna, podejmująca zarówno zagadnienie przestrzennych uwarunkowań budowli, jak i jej wyposażenia oraz wystroju. Niejako pośrodku rozważań znajduje się sama budowla ze swoimi powabnymi sklepieniami i portalami. Zdumiewa fakt, iż Biecz miał u schyłku średniowiecza aż dziewięć świątyń (s. 169), co słusznie Badacz wyeksponował w zakończeniu. Wciąż nie znamy odpowiedzi na pytanie postawione dawno temu przez Jerzego Kowalczyka

[34] Marcin Wisłocki, *XIV-wieczne krucyfiksy na Śląsku*, „Dzieła i Interpretacje", 1 (1993), s. 5–26.

[35] Jakub Kostowski, …da unser Herr im Garten knieet… *Dawna kaplica Krappów przy kościele Świętej Elżbiety we Wrocławiu*, [w:] *Architektura Wrocławia*, t. 3: *Świątynia*, red. Jerzy Rozpędowski, Wrocław 1997, s. 109–126; *idem*, Per Jesum hominem ad Christum Deum. *Kaplice ogrójcowe i cmentarne przy kościoła św. Elżbiety i św. Marii Magdaleny. Z dziejów fundacji mieszczańskich w późnośredniowiecznym Wrocławiu*, [w:] *Mieszczaństwo wrocławskie. Materiały sesji naukowej zorganizowanej przez Muzeum Miejskie Wrocławia w dniach 7–9 grudnia 2000 r*., red. Halina Okólska, Wrocław 2003, s. 132–157.

w monografii kolegiaty zamojskiej o przyczynę zdumiewającego podobieństwa rzutu poziomego fary bieckiej i świątyni Zamoyskich z XVI w.[36] Może wiąże się ona z jakimś autorytetem Biecza na sakralnej mapie Małopolski, o którym wciąż wiemy zbyt mało.

Dalsze *exemplum* tego typu – kościół parafialny małego miasta – omówił Jacek Kowalski. Tym razem chodzi o Wielkopolskę i Czarnków (*Fara jako nekropolia miasta, czyli płyta nagrobna protoplastów rodu Czarnkowskich*, s. 177–187). Więcej miejsca niż kościołowi poświęcono tu frapującej spiżowej płycie Czarnkowskich, ale wydaje się to w pełni uzasadnione. Zabytek wyróżnia się w sztuce Wielkopolski po wielekroć, nie tylko klasą artystyczną i przekazem o początkach rodu sięgających jakoby czasów Chrobrego. Kowalski pochylił się nad problemem identyfikacji trzech ukazanych na płycie postaci, odwołując się do innych śladów rodowej mitologii Czarnkowskich i wskazując także recepcję programu ideowego płyty w niewiele od niej późniejszym kazaniu pogrzebowym dotyczącym kolejnego członka rodu.

Źle wygląda strona językowa artykułu, np. zwroty „w specyficznym modelu", „niegdyś tylko prosto zamkniętą świątynią" czy „z dawnej nawy zrobiono chór", a zupełnym lapsusem jest pisanie o wewnętrznych elewacjach kościoła (wszystko na s. 177). Nie bardzo też wiadomo, jaki to przełom epok miał miejsce pod koniec XVI i na początku XVII w. (s. 177) i dlaczego nowa forma kościoła wykluła się dopiero wtedy, skoro – jak nas zapewnił Autor w zdaniu poprzednim – był to powolny proces dokonujący się „z pokolenia na pokolenie". Ileż pokoleń mogło po sobie nastąpić na przełomie dwóch wieków? Właściwie cały drugi i trzeci akapit operuje językiem mało precyzyjnym i nazbyt kolokwialnym. Zaskakuje też ambiwalencja Autora w kwestii tego, czy płyta Czarnkowskich ramowana jest pilastrami czy kolumnami (s. 181) – wszak ewidentnie są to pilastry (kolumny musiałyby mieć skrajne kanelury trzonów ukazane w skrócie perspektywicznym). Dodajmy, że w tłumaczeniu inskrypcji (s. 183) zginął Autorowi zwrot „Comiti et Baroni".

Następujące dalej opracowanie Szymona Tracza znów dotyczy Śląska – fary w Żywcu (*Bogu na chwałę, ludziom ku pamięci. Żywiecka fara w latach 1457–1711 jako miejsce upamiętnienia rodu Komorowskich herbu Korczak*, s. 189–201), toteż lapsusem jest pisanie o tym, że jedna z dróg z Żywca wiodła na Śląsk (s. 180), raczej w głąb Śląska. Autor tego wnikliwego opracowania wyszedł od przeglądu

[36] Jerzy Kowalczyk, *Kolegiata w Zamościu*, Warszawa 1968 (Studia i Materiały do Historii i Teorii Architektury i Urbanistyki, 6).

piśmiennictwa, by poprzez zarys dziejów kościoła na tle miasta i dominium przejść do analitycznego opisu budowli, który szybko przeradza się w omówienie komemoratywnych elementów i funkcji świątyni. Trochę zabrakło jakiejś ogólniejszej interpretacji lub może kontekstualizacji. Wprawdzie w artykule pojawiają się uwagi tego rodzaju, ale chciałoby się – w myśl dawniej formułowanych zasad – by przyczynek, a zwłaszcza konferencyjny referat, ukazywał to, co jednostkowe na szerszym tle, nie tylko prowokując do dyskusji, ale uzasadniając decyzję o przedstawieniu zabytku w odrębnej publikacji. W przeciwnym wypadku zasadne jest pytanie, czy wyznaczone mu przez dotychczasowe, odnotowane na wstępie opracowania Sz. Tracza „miejsce w szeregu" – w inwentarzach zabytków – było adekwatne dla rangi zabytku. Lektura referatu przekonuje, że nie, ale „kropkę nad i" winien postawić jego Autor. Nadmienię, że nieprawidłowy jest zapis w przyp. 77, 79 i 83: „Kraków, Archiwum Kurii Metropolitarnej", winno być: Archiwum Kurii Metropolitarnej w Krakowie.

Kościoły w Czarnkowie i Żywcu mniej lub bardziej śmiało wkraczały swoją formą w nowożytność, silnie zarazem tkwiąc w świecie form utożsamianych ze średniowieczem. Prawdziwego mocnego otwarcia w ramach recenzowanej książki w kierunku wieków nowych dokonał w swoim panoramicznym ujęciu Andrzej Józef Baranowski. Przedstawił on temat wyrastający z Jego dawnych zainteresowań: *Barokizacje wnętrz far gotyckich na terenach północnych Rzeczypospolitej* (s. 203–217). Badacz wyodrębnił dwie zasadnicze grupy barokizacji: te nieingerujące w tkankę architektoniczną budowli oraz takie, które wiązały się z przebudowami, a nie tylko zmianą wyposażenia i wystroju. Mamy tu liczne odniesienia do podobnych dokonań z północnych obszarów Cesarstwa, aż po Antwerpię, ale czasem sięgano po analogie z obszaru Wielkopolski i Korony Czeskiej (Śląsk). I temu opracowaniu, jakkolwiek ma ono charakter syntetyzujący, zabrakło jakiejś konkluzji – swoistej „kropki nad i". Nie wyręczając Autora, dodam, że byłbym ostrożny przy pisaniu o „wyznawcach Lutra i Kalwina" (s. 203), raczej trzeba mówić o współwyznawcach, bo przecież żaden z nich nie był czczony (w rozumieniu religijnym). Nie rozumiem też, jakie zasady ortograficzne wdrożył Autor, skoro konfesję augsburską zapisuje wielkimi literami, a Ziemię Chełmińską – twór historyczny – małymi. Nie było też w 1477 r. małżeństwa cesarza Maksymiliana I (s. 205), cesarzem został on bowiem po zgonie swego ojca w 1493 r., a w chwili ślubu nie był nawet królem rzymskim.

Kolejne referaty na dłużej zatrzymują czytelnika książki w świecie zagadnień XVII i XVIII w. Arkadiusz Wojtyła omówił *Fary w kręgu jezuitów – Świdnica, Kłodzko i Otmuchów* (s. 219–228). Niestety, jest to kolejny referat z lapsusami w pierwszych zdaniach. Nie rozwodząc się nad ujmowaniem Śląska i Hrabstwa Kłodzkiego (u A. Wojtyły polityczno-administracyjny twór w ramach Królestwa Czeskiego z małych liter!), choć w strukturze Korony Czeskiej paralelnym podmiotem dla Śląska są Czechy jako całość, a nie sam ich wschodni kraniec, zauważmy, że wbrew opinii Autora (może niezbyt czytelnie wyrażonej) Głuchołazy i Otmuchów nie leżą na Górnym Śląsku, ale w Księstwie Grodkowskim, które było częścią Dolnego Śląska (powstało ono z części dawnego „wielkiego" Księstwa Wrocławskiego). Autor najpierw przedstawił pewne elementy przeobrażeń fary świdnickiej, skupiając się na wystroju kaplicy rzeźników, muskając jedynie nader interesujące zagadnienie rozpisane na wiele głosów – wiele dokonań artystycznych – legitymizacji praw zakonników do kościoła, zarazem do historii Świdnicy i całego księstwa[37]. Zgodnie z przyjętym przez A. Wojtyłę założeniem – jedynie dopełniania istniejących prac o nowe hipotezy i ustalenia (s. 223 – nie lepiej dać pierwszeństwo ustaleniom?), Autor „przemknął" przez zagadnienie barokizacji fary w Kłodzku. Mam wątpliwości, czy cytowane ustępy z dzieła Joannesa Millera (s. 223) pozwalają mówić o nastawie ołtarzowej pozbawionej architektonicznego kośćca, skoro nazwana została perspektywą (*perspectiv*). Kolejny punkt na mapie dociekań A. Wojtyły to Otmuchów, którego kościół został dowartościowany w panoramie śląskiego baroku jako ogniwo przejściowe między jedną a drugą fazą stylu.

Opracowaniu A. Wojtyły także brak podsumowania – choćby tych kilku zdań zamknięcia, przez co robi ono wrażenie akapitów wyciętych z jakiejś większej całości, bez silenia się na nadanie mu spoistości.

Z kolei Romuald Nowak wziął „pod lupę" jeden tylko obiekt sakralny – farę brzeską (*Wystrój i wyposażenie kościoła św. Mikołaja w Brzegu jako świątyni ewangelickiej od XVI do XVIII w.*, s. 229–243). W trakcie jego lektury natrafiamy na ciekawą w kontekście wyżej omówionych rozważań J. Adamskiego konstatację,

[37] Zob. Bogusław Czechowicz, *Lokale Synthese zweier dynastischer Traditionen. Das historische Gedächtnis von Schweidnitz im 15.–18. Jahrhundert*, [w:] *Geschichte, Erinnerung, Selbstidentifikation. Die schriftliche Kultur in den Ländern der Böhmischen Krone im 14.–18. Jahrhundert*, red. Lenka Bobková, Jan Zdichynec unter Mitarb. von Jana Nešněrová, Zdeněk Vašek, Prag 2011 (Die Kronländer in der Geschichte des Böhmischen Staates, 5), s. 278–296; niemal to samo po polsku: idem, *Piastowska i luksemburska tradycja dynastyczna w pamięci historycznej* świdniczan *w okresie od XV do XVIII wieku*, „Rocznik Świdnicki", 40 (2012), s. 51–72.

że zmiany w wyposażeniu fary zaczęto w szerszym zakresie wprowadzać dopiero po przejęciu w 1582 r. przez radę miejską prawa patronatu nad nią od joannitów (s. 229). Autor omówił poszczególne elementy wyposażenia świątyni w kolejności chronologicznej ich powstawania, wydobywając z zapomnienia tkane antepedium z 1573 r., rodzące pytanie o jego autorski stosunek do innej brzeskiej tkaniny – tej z gimnazjum, eksponowanej na wystawie stałej wrocławskiego Muzeum Narodowego. Pisząc o antepedium ołtarza głównego fary, trzeba też zauważyć, że ukazuje ono nie tylko herb pary książęcej Jerzego II i Barbary (s. 230), ale także ich samych w roli jakby trzymaczy herbowych.

Gros omawianych zabytków znanych jest z archiwalnych fotografii, co podnosi walory opracowania, którego głównym celem jest rekonstrukcja wyglądu wnętrza świątyni przed tragicznymi skutkami drugiej wojny światowej. Zabrakło może próby całościowej interpretacji, ale wówczas ta bodaj najobszerniejsza w tomie wypowiedź rozrosłaby się niepomiernie, toteż jedynie wspomnę, że wiedzę o pierwotnym zasobie zabytków sepulkralnych można rozszerzyć na podstawie rękopiśmiennych inwentaryzacji z XVII i XVIII w., zachowanych we wrocławskiej Bibliotece Uniwersyteckiej[38]. Drobna uwaga – czy można pisać, że Carl G. Langhans to klasycystyczny architekt (s. 242)? Czy miał on cechy stylowe? Lepiej unikać takich kolokwializmów.

Po raz trzeci w ramach recenzowanego tomu mamy okazję pochylić się nad farą w Kłodzku, a to za sprawą opracowania Andrzeja Prasała *Organy dawnej fary miejskiej w Kłodzku na przestrzeni dziejów* (s. 245–254). Szukając pierwszej wzmianki o instrumencie w tym kościele, Badacz wspomniał rok 1495, tym samym umknęła mu informacja o polichromowaniu organów przez Wilhelma z Akwizgranu w 1466 r.[39] Na kolejnych stronach Autor omówił przeobrażenia instrumentu i zarazem dzieła sztuki. Niezrozumiałe pozostaje dla mnie jedynie zdanie na temat organów późnobarokowych: „Kłodzka realizacja wpisywała się także w osiemnastowieczną tendencję do wnoszenia na Śląsku ogromnych, niezwykle bogato dekorowanych organów […]" (s. 247). Czy inne dokonania artystyczne na terenie Czech także wpisywały się w śląskie tendencje? Nie istniały tendencje właściwe samemu Królestwu Czeskiemu i punktem odniesienia dla nich były wyłącznie tendencje śląskie?

[38] Zob. wyżej, przyp. 27.

[39] Alwin Schultz, *Analecten zur schlesischen Kunstgeschichte*, „Zeitschrift des Vereins für Geschichte und Atlterthum Schesiens", 10 (1870), 1, s. 140.

Kolejną wędrówkę – tym razem ze wschodniego krańca Czech ku północnemu wschodowi Rzeczypospolitej Obojga Narodów – oferuje nam referat Joanny Piotrowskiej *'Prima forma gothica reddita est'. Kościoły parafialne miast warmińskich w 2. poł. XIX i na początku XX w.* (s. 255–270). Mamy tu przegląd przemian świątyń uwarunkowany także zrodzonymi wówczas koncepcjami ochrony zabytków. Pojawia się zatem między innymi problem regotyzacji, a w dociekaniach Autorki dużą rolę odgrywały źródła ikonograficzne w postaci fotografii.

Jeszcze bardziej w kierunku współczesności zbliżyli się Dariusz Galewski i Adam Organisty, którzy omówili *Współczesną dekorację i wystrój dawnych far wrocławskich na tle analogicznych realizacji na tzw. Ziemiach Odzyskanych* (s. 271–286). Ryzykowne przy tym wydaje się sięganie po parę pojęć „dekoracja i wystrój", ten drugi bowiem – zgodnie z etymologią słowa – stroi, czyli dekoruje. Rzecz w tym, że w sztukach plastycznych wszystko uznać można za dekorację, łącznie z samymi kościołami, dekorującymi (nie tylko wedle współczesnych pojęć) miasta czy wsie. Osnową pionierskiego opracowania obu Badaczy jest swoiste napięcie między cytowaną jako motto dyrektywą Tadeusza Chrzanowskiego, nawołującego współczesnych nam artystów do pokory wobec dokonań dawnych, a praktyką – często będącą zaprzeczeniem tej zasady, co szczególnie dotyczy pewnych partii wrocławskiej fary elżbietańskiej (s. 275). W świetle tego, co w referacie przedstawiono, rodzi się myśl, że być może w ramach postępującej laicyzacji i istnienia ogromnej ilości świątyń lepiej byłoby te zabytkowe kościoły wyłączyć spod administracji struktur kościelnych i zamienić na muzea, zwłaszcza że obok nas powstaje coraz więcej muzeów, które nie mogą pochwalić się żadnymi lub prawie żadnymi zbiorami, ewokują natomiast zainteresowanie *publicum* zgoła reklamowym zgiełkiem osnutym najczęściej wokół prowokacji i narcystycznych uniesień ich szefów.

Temat podjęty przez Dariusza Galewskiego i Adama Organistego dotyczy sfery nie poddawanej na ogół głębszej refleksji, nie komentowanej (dziś w dobie „obrażania przedmiotów" staje się to wręcz polem minowym), sfery wymykającej się rejestracji podstawowych faktów, nazwisk, dat. Niemniej Autorzy wypowiadali się śmiało, choćby w konkluzji, pisząc: „Mając na uwadze ingerencje we wrocławskiej farze św. Elżbiety, trudno mówić o szacunku dla zastanego, historycznego wyposażenia, a raczej o powracających tendencjach neobarokowych, związanych z mitologizowanym wizerunkiem sztuki kościelnej w krajach katolickich oraz repolonizacją wnętrza na podobnej zasadzie, jak miało to miejsce we

wczesnych latach powojennych" (s. 285). Mam tylko wątpliwość, czy zasadne jest tu mówienie o „repolonizacji", a nie „polonizacji", nie wiem bowiem, gdzie w dawnym wystroju obu far szukać jakiegoś komponentu polskiego. Odwołanie się w zakończeniu referatu do unormowań *Vaticanum secundum* dotyczących sztuki kościelnej pokazuje przy tym, jak wielka kulturowa odległość dzieli w ostatnim półwieczu oba wrocławskie kościoły od Rzymu jako centrum katolicyzmu i źródło dobrego smaku w sprawach sztuki. Konkludując, śmiem twierdzić, że opracowanie obu Badaczy jest jednym z najwartościowszych w całym tomie.

Tom zamyka tekst Aliny Mądry *'Muzyka farska' w kolegiacie pw. św. Marii Magdaleny w Poznaniu* (s. 287–295), które może winno pojawić się obok opracowania na temat kłodzkich organów. I tu mamy przegląd, nie dziejów instrumentu jednak, ale repertuaru muzycznego, z akcentem położonym na XVII i XVIII w. Praca oparta jest na kwerendach archiwalnych i choć sama Autorka w konkluzji stwierdziła, że obraz jaki zarysowała jest bardzo niepełny, to można jedynie wyrazić żal, że choćby taką wiedzą – wcale nie tak wyrywkową – nie dysponujemy w przypadku większości innych kościołów, choćby tych największych. Najczęściej bowiem zapominamy o tym, że obok wszystkich innych swoich funkcji, kościół, szczególnie od czasów instalowania w nich wielkich prospektów organowych, wprowadzania liczebnych chórów i kapel, stawał się po prostu wielkim pudłem rezonansowym – wielkim instrumentem muzycznym.

Układ referatów w tomie jawi się jako uzasadniony. Rządzi się jakąś logiką, tworząc grupy wypowiedzi wzajemnie się dopełniających. Mam jednak kilka dalszych uwag krytycznych dotyczących strony redakcyjnej. Pierwsza odnosi się do tytułu – to, że jest trójelementowy, jawi się jako manieryczne, ale da się znieść. Część pierwsza tytułu operuje pewną tautologią: fara w mieście. Wszak oczywiste, że w mieście, bo przecież miejskość kościoła parafialnego zawiera się w słowie fara, którym nie operujemy w przypadku świątyń wiejskich. Druga część tytułu to wyliczanka czterech słów – terminów rozdzielonych myślnikami: jeśli tak, to winny być, poza pierwszym, pisane małymi literami. Tu mamy wielkie. Na stronie tytułowej podano trzech wydawców książki. Informacja taka tradycyjnie umieszczana bywa na górze strony, tu podano ją u dołu, tuż nad miejscem i datą wydania. Nie jestem zwolennikiem kurczowego trzymania się wszelkich zasad, ale czy w tych przypadkach na pewno podjęto rozsądne decyzje. Niech ocenią czytelnicy.

Ogólna refleksja nad recenzowaną książką wiąże się także z kondycją pisarstwa naukowego, a szczególnie częstego braku dyscypliny intelektualnej,

rozmijania się z zasadami logiki, niezgodności tytułów z treścią prac, swobodnego – czasem aż nazbyt – serfowania wśród różnych przykładów, zjawisk, bez nadania wypowiedzi przemyślanego kształtu, dalej: mylenia hipotez z domysłami i spekulacjami, założeń z wnioskami etc. Wiele referatów nie ma jakiejś przemyślanej struktury, brak im często konkluzji czy jakiegokolwiek zamknięcia. Wobec takich sytuacji stosowany przez dekady termin „twórczość naukowa" traci rację bytu, brak bowiem często śladów wysiłku nakierowanego na formę wypowiedzi. To jednak mniejsze zło – gorzej, jeśli treść opracowania z nauką ma niewiele wspólnego, o czym już wyżej nadmieniono.

Słowem, wiele prac pisanych bywa z nadmierną dezynwolturą, a przed sumarycznie tu diagnozowanym efektem winny zabezpieczać „hamulce bezpieczeństwa", jakimi są opinie recenzentów wydawniczych. Tych, rzecz jasna, nie znam (poza kurtuazyjnymi fragmentami zawartymi na ostatniej stronie okładki), niemniej fakt, iż tom recenzował pracownik instytucji będącej jego współwydawcą raczej odbiega od preferowanych standardów, choć, znając Jego rzetelność, nie wątpię, że wywiązał się z zadania krytycznego spojrzenia na prace znakomicie. Coś jednak zaszwankowało.

Urzeka natomiast kształt formalny publikacji, efektownej i przyjemnej w odchodzeniu się z nią. No cóż, skwitować to można stwierdzeniem, że nie można mieć wszystkiego. Zawsze warto jednak dążyć do ideału i temu też – w wymiarze ogólnym – służy niniejsza, może nazbyt długa wypowiedź.

DOI: 10.34616/SKHS.2020.4.170.182
CC BY ND
Śląski Kwartalnik Historyczny Sobótka
Rocznik LXXV (2020), 4
e-ISSN 2658-2082 | PL ISSN 0037–7511

JERZY KORCZAK
Uniwersytet Wrocławski
Instytut Nauk Administracyjnych
ORCID: 0000-0003-1104-4837

Wołów. Historia miasta, red. Edward Czapiewski, Rafał Nowakowski, Wrocław: Wydawnictwo Chronicon, Urząd Miasta Wołów, 2019, ss. 564, ill.

Nakładem Wydawnictwa Chronicon we Wrocławiu i współwydawcy, Urzędu Miasta Wołowa, ukazała się w roku 2019 praca zbiorowa będąca monografią poświęconą Wołowowi – jak pisze Burmistrz Gminy Dariusz Chmura w *Przedmowie* – w którym „każdy centymetr ziemi, każde domostwo, każde osiedle charakteryzują przenikające się kultury – polska, czeska, austriacka, niemiecka i znowu polska" (s. 7), a przy tym, którego mieszkańcy „to społeczeństwo niezwykle aktywne, dumne ze swojego pochodzenia i zaangażowane w sprawy miasta", choć przecież „o różnych poglądach, zarówno tych związanych z poprzednim systemem, jak i […] wiarą w odmianę Rzeczypospolitej". Jak słusznie zauważa Autor *Przedmowy*, takie właśnie złożone elementy, z typową dla miejscowości tzw. Ziem Odzyskanych etniczną mieszanką ludności napływowej po powojennej repatriacji, tworzą współczesną tożsamość gminy Wołów (s. 8) i to właśnie w niej autorzy monografii upatrują szczególnego fenomenu Wołowa, definiując go jako „dobrze pojęty regionalizm jako wartość, wynikająca ze spuścizny wieków w ich bogatym kształcie dziejów politycznych, społeczno-gospodarczych i kulturowych" z wyraźnie nakładającymi się warstwami historycznymi zmieniających się państwowości (s. 10).

Fenomen ten zdaniem autorów pozwolił władzom samorządowy regionu i Gminy umiejętnie wykorzystać rozwiązania ustrojowe odrodzonego samorządu terytorialnego do tego, aby ciągłość historyczną i wielowątkowość kulturową potraktować jako ich siłę, a nie słabość. Wołów jest egzemplifikacją tej swoistości

dolnośląskiej, ale na tyle szczególną, aby po raz wtóry (poprzednio w 2002 r.[1]) stać się powodem do wielopłaszczyznowego monograficznego jego opisania (s. 9–10), bowiem, jak podkreślił Rafał Nowakowski „[…] jest przykładem udanej acz skomplikowanej transformacji, jaka nastąpiła po 1990 r. […] U progu 1990 r. […], 23-tysięczna gmina […], była gminą prowincjonalną. Dzięki przywróceniu instytucji samorządu Wołów wszedł na drogę pozytywnego rozwoju" i obecnie „Od 2010 r. Wołów notuje tendencję wzrostową, wchodząc do czołówki gmin dolnośląskich, dokonując udanej transformacji od gminy o charakterze rolniczym ku rolno-usługowo-przemysłowej" (s. 525–526).

Publikacja została opracowana na zlecenia Urzędu Miejskiego w Wołowie w ramach obchodów 100-lecia odzyskania niepodległości Polski i odrodzenia jej państwowości, choć oczywiście w tamtym czasie Wołów, podobnie jak cały Dolny Śląsk, pozostawał poza jej granicami, a to pomimo średniowiecznej przynależności do państwa Piastów, zakończonej w 1355 r. niepomyślnym splotem wydarzeń historycznych, jak opisuje to Stanisław Rosik w rozdziale II (s. 69–89). W moim przekonaniu Dariusz Chmura w pełni zasadnie przywołuje w *Przedmowie* słowa Józefa Piłsudskiego: „Kto nie szanuje i nie ceni swojej przeszłości, ten nie jest godzien szacunku, teraźniejszości ani prawa do przyszłości" (s. 7). Historię Gminy należy postrzegać w możliwej do zbadania jej ciągłości, a nie tylko w wybranych jej okresach. Włączenie zarówno Wołowa, jak i całego Dolnego Śląska do państwowości polskiej po 1945 r., nie byłoby zresztą możliwe bez wydarzeń listopadowych sprzed 100 lat. Któż bowiem jest w stanie zaręczyć, że istniałoby w 1945 r. państwo polskie, gdyby nie odrodziło się ono w 1918 r.

Publikacja łączy standardy pracy naukowej z klasycznym opisem chronologii oraz zbiorem zdjęć dokumentujących wydarzenia i osoby w nich uczestniczące, które odegrały znaczącą rolę w generowaniu osiągnięć Gminy, co samo w sobie zasługuje na szczególną uwagę recenzenta. Jak zauważa Edward Czapiewski, intencją zespołu autorskiego było rzetelne i naukowo umocowane metodyczne ustalenie, uporządkowanie i udokumentowanie „bogactwa tej ziemi w postaci działań mieszkańców i władz w tworzeniu infrastruktury społecznej, gospodarczej i kulturowej, którą można wykorzystać w czasach nam współczesnych" (s. 10–11).

[1] *Wołów. Zarys monografii miasta*, red. Elżbieta Kościk, Wrocław–Wołów 2002.

Uwagi natury ogólnej

Tytuł recenzowanej pracy został trafnie dobrany, jako że w stosunku do publikacji poprzednio poświęconej Wołowowi (*Zarys monografii miasta*), obecna miała znacznie bardziej ambitne założenie, jak też osiągnęła o wiele bogatszą ich realizację. Zwrócić należy uwagę, że zagadnienia dotyczące funkcjonowania Wołowa, poza wspomnianą syntezą z 2002 r., stanowiły przedmiot publikacji jedynie w formie ukierunkowanych tematycznie artykułów. Wyraźnie brakowało nowego ujęcia całościowego o charakterze naukowym, poświęconego wybranym zagadnieniom funkcjonowania samorządu wołowskiego, a w dodatku brakowało ustalenia, w jakim stopniu restytucja samorządu terytorialnego z 1990 r. wpłynęła na tak dynamiczny rozwój Wołowa, stąd przedsięwzięcie będące przedmiotem recenzji nawet w tym aspekcie zasługuje na wyróżnienie. Recenzowana monografia nie tylko obejmuje swoim zakresem cały okres istnienia Wołowa od początków pierwszego osadnictwa do wydarzeń z 2018 r. Wielopłaszczyznowej i drobiazgowej analizie poddaje zarówno wielkie wydarzenia historyczne, procesy demograficzne i urbanizacyjne, procesy gospodarcze i administracyjne, a wreszcie te polityczne (w tym wojny i rewolucje, które wpływały na ziemię wołowską), jak i kształtowanie struktury organizacyjnej gminnej oświaty czy transportu zbiorowego lub zaopatrzenia miejscowości w podstawowe media.

Recenzowana praca liczy 564 strony i podzielona jest na osiem rozdziałów, przy czym każdy z nich wewnętrznie podzielony jest na kilka, kilkanaście podrozdziałów, te zaś często podzielone są jeszcze na punkty i podpunkty. Daje to w efekcie średnio rozbudowaną, trzy- lub czterostopniową strukturę pracy, co jednak nie świadczy o małej szczegółowości wchodzenia w tematykę poszczególnych zagadnień badawczych. Struktura publikacji jest dzięki podziałowi wewnętrznemu przejrzysta i oddaje bogactwo pracy, co prawda układ spisu treści nie pozwala czytelnikowi w pełni zorientować się w swoistej filozofii tej publikacji, którą uzupełniają *Przedmowa*, *Wstęp*, *Zakończenie*, *Aneksy* oraz wykazy literatury, aktów prawnych i dokumentów.

Objętość poszczególnych rozdziałów nie jest równoważna, i tak rozdział I: *Pradzieje Wołowa* liczy 44 strony, rozdział II: *Wołów w średniowieczu (do początku XV w.)* – 53 strony, rozdział III: *Od wojen husyckich do wojen napoleońskich* – 65 stron, rozdział IV: *Trudna epoka. Gmina w latach 1800–1945* – 67 stron, rozdział V: *Urbanistyka, architektura, sztuka. Miasto i okolice – zmiany na przestrzeni wieków*

– 87 stron, rozdział VI: *Wołów w czasach PRL* – 69 stron, rozdział VII: *Prasa lokalna w gminie i w powiecie wołowskim po 1989 r.* – 19 stron, a rozdział VIII: *Samorząd gminy i mieszkańcy po 1990 r.* – 115 stron, *Wstęp* oraz *Zakończenie* – po 5 stron, zaś *Aneks nr 1. Radni Rady Miejskiej w Wołowie* – 3 strony, *Aneks nr 2. Sołtysi od 2005 r.* oraz *Spis ilustracji* – 9 stron. Zestawienie objętości rozdziałów wskazuje, iż ciężar monografii spoczywa na rozdziałach IV, V, VI i VIII, choć poprzedzają je logicznie związane z nimi rozdziały poświęcone pradziejom, średniowieczu i nowożytności. Skromna objętość rozdziału VII jest w pełni uzasadniona, ponieważ trudno sobie wyobrazić, aby 23-tysięczna gmina z 42 miejscowościami, z miejskim centrum o populacji prawie 13 tysięcy mieszkańców, była w stanie wygenerować więcej zjawisk prasowych niż opisane w tym rozdziale. Jest rzeczą oczywistą, że *Wstęp* zawiera treści wprowadzające w tematykę monografii, a równie oczywistą funkcję pełni *Zakończenie* pozwalające dobrze ocenić wyniki tak złożonej materii rozprawy.

W moim przekonaniu uzyskany układ treści monografii jest logiczny i tworzy sekwencje tematyczne ściśle powiązane. Dowodzi on przemyślanej konstrukcji publikacji odzwierciedlającej pełne rozeznanie Autorów w całości obszaru badawczego, co zresztą nie budzi wątpliwości, zważywszy na osoby autorów poszczególnych części publikacji oraz redaktorów całości. *Wstęp* do monografii i jej *Zakończenie* opracował jeden ze współredaktorów tomu – prof. Edward Czapiewski, znany i ceniony historyk. W rozdziale I opisu i analizy pradziejów Wołowa, a zatem początków osadnictwa na ziemi wołowskiej, dokonał prof. Artur Błażejewski, archeolog zajmujący się okresem wędrówek ludów, co pozwoliło mu szczegółowo i rzeczowo wyjaśnić pochodzenie pierwszych grup ludności osiedlającej się w rejonie Wołowa, jak również znaczenie pozostałych po nich artefaktów i innych reliktów z epoki kamienia (s. 15–20), epoki brązu (s. 21–30), epoki żelaza (s. 30–42), a także czasów rzymskich (s. 42–56).

Znany i uznany mediewista wrocławski prof. Stanisław Rosik poświęcił rozdział II na opis i analizę powstawania osady z okresu plemiennego i jej przeobrażeń w miasto Wołów (s. 63–69), a następnie ukazał je na tle bardzo burzliwego okresu kształtowania się państwowości polskiej – od jej początków po kryzys dzielnicowego podziału (s. 69–89) – potem zaś w ramach monarchii czeskiej (s. 89–100). Dokonał tego ze swadą i z charakterystyczną dla siebie odwagą naukową podważania utrwalonych – jak jednak często się okazuje jedynie mitycznych – poglądów o pochodzeniu nazewnictwa (tak też czyni z genealogią nazwy miasta

s. 59–61), czy ocen znaczenia niektórych zdarzeń historycznych i ich związków. Kolejny rozdział autorstwa historyka prof. Leszka Ziątkowskiego ukazuje szczególną cechę historii rozwoju Wołowa, jaką jest swoista cykliczność następujących po sobie okresów rozwoju i zastojów związanych ze zmianami jego przynależności państwowej. W okresie funkcjonowania Wołowa w ramach państwa czeskiego, początkowo targany był on wojnami husyckimi (XV w.) i zamieszaniem dynastycznym w ich następstwie (s. 103–110), ale z czasem nastąpił powolny rozwój miasta z jego instytucjami i gospodarką (s. 110–124). Po czym nadeszły czasy reformacyjnych niepokojów i wojen religijnych z XVII w., które doprowadziły do znacznych zniszczeń i zastoju gospodarczego Wołowa (s. 125–136), aby w okresie kontrreformacji i przemian dynastycznych (koniec dynastii ostatnich Piastów i przejście pod panowanie Habsburgów) ponownie odzyskał on stabilną sytuację ustrojowo-gospodarczą (s. 137–154). Końcowa część tego rozdziału poświęcona została ostatecznemu przejściu Miasta pod panowanie pruskie, co przyniosło wiele zmian jego w obliczu (s. 155–165). Rozdział IV dr Krzysztof Popiński nie bez przyczyny zatytułował *Trudna epoka*, bowiem objęty nim okres 1800–1945 jest niezmiernie zróżnicowany. W okresie wojen napoleońskich miasto przeżywało wielokrotne przemarsze wojsk, co wiązało się z kontrybucjami nakładanymi na nie przez kolejnych ich dowódców (s. 169–173). W okresie Wiosny Ludów i rodzącej się następnie Rzeszy Niemieckiej wołowianie po raz pierwszy aktywizowali się politycznie, uczestnicząc w powstawaniu władz przedstawicielskich (s. 173–175). Lata I wojny światowej to nie tylko ofiary mieszkańców Wołowa na jej frontach, ale też w końcowym jej akcie początek krótkotrwałej państwowości republikańskiej (s. 175–177). Wreszcie rodzenie się, rozwój i upadek państwa nazistowskiego oznaczały dla Wołowa na początku jedynie ostrą walkę polityczną zwolenników i przeciwników nowego ruchu politycznego, później typowy dla Niemców lat 30. XX w. bezkrytyczny zachwyt nad dokonaniami socjalnymi nowej władzy, a także jej hegemonistycznymi aneksjami terytorialnymi, by na koniec ponieść wielką ofiarę w postaci zniszczenia miasta, śmierci wielu jego mieszkańców i utraty terytorium (s. 178–183). Autor na tle tych wszystkich wydarzeń przeprowadził staranną analizę kształtowania się warunków życia mieszkańców, ustroju władz miejskich, zachodzących w Wołowie procesów cywilizacyjnych związanych z powstawaniem jego infrastruktury, łącznie z budową w latach 1891–1895 wołowskiego więzienia (s. 183–232).

Na tle tych wątków tematycznych kolejny rozdział V autorstwa prof. Rafała Eysymontta odbiega znacznie od ich charakteru, jako że ten ceniony historyk sztuki dokonał analizy procesu urbanizacji Wołowa i okolic w całym dającym się zbadać na podstawie zachowanej dokumentacji, opisów w dawnych publikacjach poświęconych ziemi wołowskiej, a wreszcie pozostałych mimo różnych wydarzeń historycznych założeń, budowli i budynków architektonicznych, okresie od średniowiecza po czasy współczesne. Uwzględnił przy tym klasyczny już podział na budownictwo średniowieczne, renesansowe, barokowe, klasycystyczne, XIX-wieczne i z okresu pierwszej połowy XX w., i co zasługuje na podkreślenie – wiele uwagi poświęcił najważniejszym zabytkom architektonicznym Wołowa i jego okolic. Rozdział VI autorstwa prof. Jakuba Tyszkiewicza to powrót do analizy dziejów Wołowa i to tych bliższych współczesności, bowiem od zakończenia II wojny światowej aż do transformacji ustrojowej z 1989 r. i zakończenia funkcjonowania państwa socjalistycznego, z wewnętrzną periodyzacją na okres repolonizacji Wołowa i jego odbudowy ze zniszczeń (s. 325–343), lata stalinizmu (s. 343–355), Polski popaździernikowej i tzw. małej stabilizacji (356–376), okresu solidarnościowego (s. 376–382), przy czym w każdym z wyróżnionych przedziałów czasowych osobno analizowano sytuację społeczną, polityczną i gospodarczą miasta ze wszystkimi jego elementami (oświatą, opieką zdrowotną, inwestycjami itp.).

Skutki transformacji opisują dwa następne rozdziały, przy czym rozdział VII mgr. Grzegorza Małygi poświęcony jest wyłącznie aktywności społeczeństwa wołowskiego w dziedzinie tworzenia i wydawania prasy lokalnej, co – jak podkreśla Autor – wynika z tego, że prasa ta „odgrywa niezwykła rolę w życiu publicznym oraz w rozwoju współczesnej demokracji i społeczeństwa obywatelskiego", a dzięki niej następuje proces uspołecznienia informacji, ale też jak sądzę (czego Autor co prawda nie dostrzega) budowania tożsamości lokalnej. W każdym razie mimo nieporównywalnie skromniejszej objętości tego rozdziału ma on dużą wartość dla realizacji zamierzeń zespołu autorskiego, dowodzi bowiem tego, na ile wspólnota wołowska zyskała stopień swojej podmiotowości porównywalny z innymi lokalnymi wspólnotami. Ostatni VIII rozdział autorstwa dr. Rafała Nowakowskiego, wytrawnego historyka i politologa, znawcy samorządu terytorialnego, który prowadził wielokrotnie badania nad samorządami dolnośląskimi, poświęcony jest właśnie samorządowi wołowskiemu zrodzonemu po 1990 r. Rozdział powstał na podstawie bardzo szczegółowych i rzetelnych badań nad przepisami prawa i ich recepcją w funkcjonowaniu organów Gminy i tworzonych przez

nie jednostek organizacyjnych dla wykonywania zadań publicznych nałożonych na Gminę ustawowo i co ważne odzwierciedla dwa czynniki: przemiany ustrojowe wynikające ze zmian podstaw prawnych (tu szczególne znaczenie miała reforma terytorialna i samorządowa z 1998 r. oraz reforma ustrojowa gmin z 2002 r.) oraz kadencyjność organów, bowiem pod ich wpływem można dostrzec dynamizm procesów ewolucyjnych samego Wołowa, jak i całej Gminy.

Mimo w przeważającej mierze historycznej proweniencji Autorów bez wątpienia tematyka wszystkich rozdziałów wnosi do stanu nauki, zarówno historii, jak i nauk prawnych, ekonomicznych i innych, istotne wartości nie tylko porządkujące stan wiedzy o specyfice samorządu małego miasta i jego najbliższego wiejskiego otoczenia. Bez wątpienia także może służyć jako punkt odniesienia prowadzonych współcześnie rozważań nad współczesnymi treściami instytucji samorządu terytorialnego. Dla kompleksowego badania naukowego tego problemu konieczne jest przeprowadzenie wszechstronnej analizy wszystkich uwarunkowań procesu rozwojowego miasta. Toteż podjęcie się opracowania monografii poświęconej temu bardzo szerokiemu polu badawczemu jest poważnym przedsięwzięciem i stanowi wyzwanie dla jej Autorów. Już tylko z tego punktu widzenia można monografię ocenić wysoko, odpowiada ona bowiem wyczerpująco na stawiane w doktrynie, ale też w praktyce, pytania w obrębie przedmiotu badań. Temat w doktrynie jest ważny i aktualny, a ponadto – jak wyżej zaznaczono – nowy z uwagi na brak jak dotąd tak szeroko zakrojonego kompleksowego opracowania, i monografia spełnia tę funkcję.

Autorzy przyjęli za cel pracy przeprowadzenie analizy wcześniejszych uwarunkowań historycznych funkcjonowania niewielkiej miejscowości położonej z dala od wielkich centrów miejskich, a następnie wykorzystania regulacji prawa samorządu terytorialnego w okresie minionego trzydziestolecia i uzyskanie odpowiedzi na pytanie, jak rozwiązania ustrojowe, prawno-organizacyjne i finansowo-prawne zostały wykorzystane przez samorządowe władze Wołowa dla osiągnięcie rzeczywistego efektu, gdy idzie o cywilizacyjny awans miasta jako organizmu społecznego i gospodarczego zarazem. Do realizacji przyjętego tematu publikacji autorzy zastosowali zespół metod badawczych, przy czym za zasadniczą przyjęto metodę historyczną w aspekcie analizy zmian w każdej z płaszczyzn badawczych. Została ona wzbogacona metodą statystyczną jako pomocniczą dla zilustrowania skali zjawiska badanego przez nich w poszczególnych przedziałach czasowych, wyróżnianych ważniejszymi wydarzeniami w dziejach nie tylko samej

Gminy (decydującą rolę odgrywa oczywiście powrót Wołowa do państwa polskiego, a następnie transformacja ustrojowa z przełomu 1989 i 1990 r., a wreszcie ordynacja burmistrzowska z 2002 r.). W tym ostatnim okresie (1990–2018) stosowano też metodę analizy prawnej rozwiązań ustrojowych dotyczących ustroju gminy. Zespół ten poszerzono o metodę badania dokumentów powstałych w toku działania organów samorządowych, w których zarejestrowano wszystkie ważniejsze wydarzenia badanego okresu, stąd też rola dokumentu w metodologii tej pracy jest nie do przecenienia. Wreszcie analiza rozwiązań jednostkowych, np. w zakresie organizacji oświaty gminnej, gospodarki komunalnej itp., dowodzi zastosowania metody empirycznej.

W monografii wykorzystano literaturę związaną nie tylko bezpośrednio z jej przedmiotem i co godne podkreślenia powstałą w całym okresie objętym badaniami, dowodzi to rozległości podjętych badań nad stanem doktryny w zakresie tematu monografii. Równie bogate było pole badawcze źródeł prawa, obejmujące akty prawa powstałe i obowiązujące w tym okresie. Wreszcie warsztatem badawczym objęto także materiał statystyczny uwzględniający dane demograficzne w najróżniejszych układach, ekonomiczne, a także te, obrazujące działalność organów miasta. Bardzo dobra ocena całokształtu warsztatu badawczego wynika z jego bogactwa i różnorodności, a także kompletności stanu wiedzy, stanu prawnego i stanu dokumentacji zdarzeń w tej materii, przy tym, co warte podkreślenia, materiał badawczy zawiera istotne pozycje kształtujące ostatecznie każdy z tych wyróżnionych stanów. Dobór pozycji literatury, źródeł prawa i dokumentów świadczy o perfekcyjnej wręcz znajomości każdej z nich z osobna. Autorzy monografii dowodzą też opanowania sztuki warsztatowej przy ich wykorzystaniu.

Uwagi merytoryczne

Niezależnie od uwag natury formalnej należy podkreślić wysokie walory poznawcze publikacji. Zwłaszcza na aprobatę zasługują ustalenia Autorów co do poszczególnych elementów kształtujących osiągnięcia Gminy. Uważam, że to jeden z cenniejszych wyników postępowania badawczego, bowiem do tej pory tak wnikliwie nie przeanalizowano całego układu wartości pozwalających ocenić skalę postępu cywilizacyjnego Wołowa, jaki dokonał się po roku 1990.

Uwagę recenzenta zwróciło posługiwanie się obiektami graficznymi: zdjęciami, rycinami i mapami oraz ujęciami tabelarycznymi danych zawartych

w publikacji. Zdjęcia przywołują zarówno obraz Wołowa sprzed ponad stu lat, czy okresu powojennego, jak i z ostatnich lat jego intensywnego rozwoju, co pozwala ocenić zmiany w nim wprowadzone w tych samych miejscach. Dla młodszych pokoleń materiał zdjęciowy obrazujący te zmiany może być doskonałą lekcją historii i posłużyć do własnej oceny skutków procesu transformacyjnego.

Dopełnieniem tych wspomnień o wydarzeniach minionych trzech dekad są wykazy składów osobowych organów samorządu gminnego, a także tabelaryczne zestawienie sołtysów wybieranych w 37 wołowskich sołectwach, które pozwalają precyzyjnie ustalić, kto w danym czasie wywierał wpływ na funkcjonowanie tych organów, a za ich pośrednictwem na całą Gminę. Jeśli do tego dodać świetny materiał syntezujący przemiany samych mieszkańców i ich poglądów politycznych, ujawniający się w wynikach wyborów kadencyjnych (rozdział VIII), to obraz ewolucji społecznej Gminy zyskuje znacznie na wyrazistości. Prowadzi do pewnej konkluzji – autorami sukcesu istotnego rozwoju po 2010 r. są dzięki reformie ustroju gminy z 2002 r. wybierani przez ogół mieszkańców burmistrzowie miasta, których wizje i umiejętności organizacyjne przeradzały się w konkretne osiągnięcia Gminy.

Jeśli miałbym sformułować uwagę krytyczną w stosunku do wypowiedzi zawartych w monografii, to dotyczy ona tytułu rozdziału VI, jako że pod tak wyznaczonym sformułowaniem „w czasach PRL" Autor zawarł także okres 1945–1952, podczas gdy nazwa państwa „Polska Rzeczpospolita Ludowa" została wprowadzona formalnie dopiero 22 VII 1952 r. uchwaloną wówczas Konstytucją właśnie tak nazwanego państwa. Do tej pory oficjalna nazwa państwa brzmiała „Rzeczpospolita Polska". Sądzę, że historyk winien precyzyjnie posługiwać się nie tylko opisem i analizą zjawisk historycznych poddanych jego badaniom, ale przede wszystkim prawidłowym nazewnictwem. Autor posłużył się natomiast dosyć rozpowszechnionym i potocznym określeniem publicystycznym „PRL", podczas gdy okres 1945–1989 winien być jednak wewnętrznie periodyzowany w sposób oddający nazewnictwo państwa m.in. po to, aby mniej wprawny czytelnik mógł i z tego źródła gruntowniej poznać skomplikowaną historię powojennej Polski i oczywiście Wołowa.

Uwagi natury formalnej

Monografia jest napisana językiem komunikatywnym, a prowadzone wywody są przejrzyste i zrozumiałe dla czytelnika. Autorzy wykazują duże umiejętności

pisarskie, język narracji jest swobodny z dużym bogactwem form stylistycznych. Zadecydował o tym wyniku przede wszystkim dobór wyśmienitych Autorów, w tym tak wybitnych profesorów Uniwersytetu Wrocławskiego jak: Artur Błażejewski, Stanisław Rosik, Leszek Ziątkowski, Rafał Eysymontt i Jakub Tyszkiewicz, ale i równie biegłego w badaniach i sztuce pisarskiej dr. Rafała Nowakowskiego. Cieszy, że zaproszony do tego ekskluzywnego grona doktorant na Wydziale Nauk Społecznych Uniwersytetu Wrocławskiego mgr Grzegorz Małyga poziomem swego opracowania nie odbiega od standardów wyznaczonych przez redaktorów tomu. Bez wątpienia wpływ na wynik miał redakcyjny zespół w osobach prof. Edwarda Czapiewskiego i dr. Rafała Nowakowskiego, zaś uwagi wstępne i zakończenie autorstwa E. Czapiewskiego ocenę tę jedynie potwierdzają, bowiem jako współredaktor niezwykle syntetycznie i przejrzyście ujął założenia i wyniki pracy zbiorowej. Ma to duże znaczenie w sytuacji prezentowania często odmiennych tematycznie treści poszczególnych rozdziałów monografii. Wywody Autorów są przekonywające, zarówno gdy ustosunkowują się do poglądów doktryny, jak i wtedy, gdy dokonują ocen poszczególnych zdarzeń historycznych i zachowania się ich uczestników pod kątem znaczenia tych zdarzeń dla historii i współczesnego rozwoju Gminy.

Autorzy zamieścili w końcowej części każdego z rozdziałów monografii wykazy wykorzystanych w rozprawie pozycji: literatury przedmiotu i dokumentów źródłowych, a gdy tekst to uzasadniał – także źródeł prawa. Są one obszerne, a przy tym te, dotyczące literatury zawierają z historycznych powodów wiele pozycji obcojęzycznych (zasadniczo niemieckojęzycznych) sięgających najczęściej XIX, ale też XVII w. Do nich zaliczyć należy także wykazy wykorzystanych dokumentów źródłowych, w tym dokumentów archiwalnych (zwłaszcza w rozdziałach autorstwa R. Eysymontta, J. Tyszkiewicza i R. Nowakowskiego), pamiętników, wspomnień, wywiadów i rozmów (zwłaszcza w rozdziałach autorstwa J. Tyszkiewicza, G. Małygi i R. Nowakowskiego), zbiory danych statystycznych, spisy stron internetowych. Zostały one sporządzone poprawnie, żałować można jedynie, że zaniechano wprowadzenia numeracji pozycji w wykazach literatury, źródeł prawa i dokumentów, bo przy tak dużych ich liczbach ułatwiłoby to korzystanie z nich. Być może sporządzenie jednolitego wykazu na zakończenie monografii odegrałoby rolę pierwiastka scalającego te rozproszone w poszczególnych rozdziałach, a przy tym ułatwiłoby korzystanie z niej jako publikacji pomocnej w dalszych badaniach, przygotowywaniu prac dyplomowych czy nawet publikacji prasowych. Na podkreślenie zasługuje umieszczenie w końcowej części monografii spisu zdjęć, rycin,

map, planów (obejmuje 116 pozycji). Natomiast brak informacji porządkującej i oddającej wysiłek autorów poszczególnych opracowań, gdy idzie o opracowania tabelaryczne, jest w moim przekonaniu poważnym mankamentem monografii, jako że pozwoliłaby ona ocenić wartość materiału informacyjnego w nich opracowanego. Wydawnictwo zadbało w przygotowaniu do druku o ciekawą szatę graficzną i dobrą jakość prezentowanych w niej licznych zdjęć i map. Pod tym względem publikacja zajmuje równorzędną pozycję z wydaniami monograficznymi poświęconymi wielkim metropoliom.

Uwagi końcowe

Tradycja opisów miast sięga wieków odległych i przez swą rozległość cechuje się dużym zróżnicowaniem. Przed pięćdziesięciu laty Jerzy Topolski sugerował pewne ich uporządkowanie przez ujęcia takich opracowań w układ treści oddający specyfikę społeczno-gospodarczą danego ośrodka miejskiego, jego ewolucję ukazującą dynamikę rozwoju, a także wszelkie swoistości odmienne w stosunku do innych miast[2]. W jego propozycji monografia miasta winna mieć charakter syntezy wszystkich tych elementów w układzie chronologicznym (dochodził przy tym do wniosku, iż pozornie mikrosyntetyczny charakter ujęcia układu społecznego w monografii większego miasta okazuje się badaniem makrosyntetycznym, typowym dla całokształtu dziejów określonego państwa). Należy stwierdzić, że pod tym względem recenzowana monografia wołowska w stopniu najwyższym spełnia postulaty tego wybitnego metodologa. Wołów został poddany badaniu historycznemu, socjologicznemu, politologicznemu, a nawet z pozycji nauk administracyjnych (R. Nowakowski) w bardzo rozległym ciągu zdarzeń historycznych, na tle wydarzeń mających miejsce nie tylko w samym mieście, gminie i powiecie, czy nawet dolnośląskim regionie, ale wielu państw (a nawet wręcz całej Europy jako kontynentu, na którego obszarze zachodziły opisywane procesy państwowotwórcze), które w różnych okresach wywierały wpływ na kształtowanie się substancji przestrzennej, infrastrukturalnej, a przede wszystkim antropologicznej tego miasta.

Publikacja dowodzi też tego, że nie tylko wielkie miasta, jak metropolitalna piątka z Wrocławiem włącznie, który doczekał się już wielu opracowań monograficznych (począwszy od 1958 r. łącznie z recenzowaną swego czasu przeze

[2] Jerzy Topolski, *Metodologia historii*, Warszawa 1968, s. 402–410.

mnie *Anatomią sukcesu miasta*[3]), czy też ośrodki średniej wielkości zasługują na monografie, ale właśnie zdecydowanie te mniejsze, a nawet wsie, mogą stać się przedmiotem cennego opracowania. Wystarczy przypomnieć sytuację sprzed blisko pięćdziesięciu lat, gdy jak oceniał w 1972 r. Stanisław Michalkiewicz okres powojenny nie przyniósł ani liczbowo, ani jakościowo znaczących opracowań monograficznych tak regionalnych, jak i lokalnych, co na tle dokonań z okresu, gdy Dolny Śląsk należał do państwa niemieckiego, było niepokojące (jak podawał za piśmiennictwem niemieckim do 1927 r. było ponad 2 tys. monografii o regionie, powiatach, gminach i poszczególnych wręcz miejscowościach, a do 1945 r. liczba ta znacznie wzrosła[4]). Zapowiadał wówczas podjęcie prac monograficznych nt. dolnośląskich miejscowości w specjalnie powołanym Zespole Miast i Powiatów Dolnego Śląska (nie przeczuwał, że za dwa lata nastąpi gierkowska reforma terytorialna, która nie tylko zlikwiduje powiaty, ale też doprowadzi do rozbicia regionu na cztery małe województwa), które miały przebiegać według ustalonego układu tematycznego. W serii *Monografie Miast i Powiatów Dolnego Śląska*, zapoczątkowanej pracą o Strzelinie (1974), a wydawanej głównie przez Zakład Narodowy im. Ossolińskich we Wrocławiu, zaś od końca lat 90. XX w. także przez Wydawnictwo „Silesia", ukazało się do pierwszej monografii wołowskiej 16 publikacji poświęconych kolejno: Legnicy (1977, doczekała się też drugiej wydanej w roku 1998), Oleśnicy (1984), Kamiennej Górze (1985), Jeleniej Górze (1989), Wałbrzychowi (1993), Głogowowi (1994), Świdnicy (1995), Trzebnicy (1995) Lubinowi (1996), Bolesławcowi (2001), Oławie (2004), Strzegomiowi (1998), Dzierżoniowowi (1998), Świebodzicom (2001), Bystrzycy Kłodzkiej (2007). Stanowiąca przedmiot niniejszej recenzji monografia, potwierdza trafność tego przedsięwzięcia i stanowi ilustrację konsekwentnej jego realizacji, zwłaszcza gdy E. Czapiewski we *Wstępie* uzasadnia ponowne zajęcie się Wołowem: należy aktualizować stan wiedzy o danej miejscowości, należy brać pod uwagę nowe zjawiska społeczne, które nie miały miejsca w trakcie powstawania poprzedniej monografii, należy zilustrować ewolucję miejscowości pod względem demograficznym, gospodarczym i jego pozycji w regionie.

[3] Jerzy Korczak, *Anatomia sukcesu miasta. Wrocław i jego samorząd w latach 1990–2015. Praca zbiorowa Edwarda Czapiewskiego, Andrzeja Łosia, Rafała Nowakowskiego ss. 362, Wrocław 2016*, „Miasto. Pamięć i Przyszłość", 2 (2017), s. 157–164,

[4] Stanisław Michalkiewicz, *Stan i perspektywy badań nad historią miast i rejonów Dolnego Śląska*, „Śląski Kwartalnik Historyczny Sobótka", 26 (1972), 3, s. 379–395.

Dzięki monografii Wołów zyskuje nowy wizerunek. Miasto, do tej pory kojarzone na ogół z jednym z największych w Polsce zakładów karnych i słynnym napadem na bank (Burmistrz Chmura wspomina też o „kosmicznych skojarzeniach" z racji miejsca zamieszkania po repatriacji pierwszego i jedynego polskiego kosmonauty Mirosława Hermaszewskiego, choć – jak mniemam – ten fakt jest mało w Polsce znany) ma szanse po lekturze publikacji zyskać u czytelnika zupełnie nowe skojarzenia. Wołów to miasto ambicji i szans rozwojowych, miasto na dolnośląskiej mapie nie do przeoczenia. *Casus* wołowski winien też odegrać znaczącą rolę w dyskusjach naukowych i politycznych nad skutkami transformacji ustrojowej z 1990 r. i późniejszymi reformami terytorialnymi i administracyjnymi z 1998 i 2002 r. Zwłaszcza w obliczu coraz częstszych przejawów recentralizacji i dowodzenia skuteczniejszego rozwiązywania problemów lokalnych przez władzę centralnej administracji rządowej niż przez władze lokalne i regionalne, prześledzenie ścieżki rozwojowej Wołowa pozwoli czytelnikowi wyrobić sobie własną jej ocenę i zajęcie stanowiska wobec tendencyjnych przekazów.

DOI: 10.34616/SKHS.2020.4.187.191

CC BY ND

Śląski Kwartalnik Historyczny Sobótka
Rocznik LXXV (2020), 4
e-ISSN 2658-2082 | PL ISSN 0037–7511

DAWID KELLER
Muzeum w Chorzowie
ORCID: 0000-0003-2586-3913

Jiří Friedl, *Domů, a za svobodou. Role Československa v migracích obyvatel Polska v letech 1945–1948*. Praha: Academia, 2020, s. 463, ill.

Tematyka migracji po zakończeniu II wojny światowej z / do Polski doczekała się wielu opracowań, licznych publikowanych relacji ich uczestników oraz krytycznych analiz, odnoszących się zarówno do tła politycznego (polskiego i międzynarodowego), jak i skutków społecznych i gospodarczych. Budzi ona również spore emocje w odniesieniu zwłaszcza do wyjazdów Niemców z „odzyskanych" Ziem Zachodnich czy też Polaków z utraconych Kresów Wschodnich. W ostatnich latach zintensyfikowano nadto prace dotyczące odpływu ludności żydowskiej. Migracje powojenne nie były domeną wyłącznie Polski, ale skala tych działań była tutaj znacząca. Stały się zatem ważnym wątkiem prezentowanym w muzealnictwie polskim i europejskim (por. gdyńskie Muzeum Emigracji, dyskusje o upamiętnieniu tzw. Wypędzonych). W tej sytuacji badania historyczne winny podlegać, jak się wydaje, dalszej intensyfikacji, która (zwłaszcza wobec koniunkturalnego, politycznego wykorzystywania wskazanych wątków) może pomóc w rozumieniu wydarzeń tego szczególnego czasu. Z drugiej strony, w wielu sferach historia Polski zasługuje na spojrzenie z zewnątrz, z pewnego dystansu, ale też i ze zrozumieniem okoliczności, w jakich sąsiedzi Polski podejmowali konkretne decyzje polityczne czy gospodarcze.

Jiří Friedl jest pracownikiem Instytutu Historii Akademii Nauk Republiki Czeskiej i współautorem syntezy dziejów Polski[1]. Recenzowana książka stanowi podsumowanie jego kilkuletnich badań, które były odnotowane (sygnalnie)

[1] Jiří Friedl, Tomasz Jurek, Miloš Řeznik, Martin Wihoda, *Dějiny Polska*, Praha 2017.

w polskiej historiografii[2]. Niektóre podrozdziały były również wcześniej opublikowane[3]. Opracowanie powstało na podstawie źródeł zgromadzonych w archiwach czeskich (Narodowe Archiwum Republiki Czeskiej w Pradze – Národní archiv v Praze, archiwa Ministerstwa Spraw Zagranicznych – Archiv Ministerstva zahraničních věcí ČR v Praze, służby bezpieczeństwa – Archiv bezpečnostních složek v Praze a Kanicích, Kancelarii Prezydenta Republiki – Archiv Kanceláře prezydenta republiky w Praze), izraelskich (Archives of the American Jewish Joint Distribution Committee w Jerozolimie, Central Zionist Archives w Jerozolimie, Yad Vaschem Archives w Jerozolimie), polskich (m.in. Archiwum Akt Nowych w Warszawie, Archiwum Ministerstwa Spraw Zagranicznych w Warszawie, Archiwum Narodowe w Krakowie, Archiwum Straży Granicznej w Szczecinie, Wojskowe Biuro Historyczne im. Gen. K. Sosnkowskiego w Warszawie), słowackich (Slovenský národný archív w Bratysławie) czy znajdujących się w Wielkiej Brytanii (National Archives w Londynie, Instytut Polski i Muzeum im. Generała W. Sikorskiego w Londynie, Studium Polski Podziemnej w Londynie) i amerykańskich (United States Holocaust Memorial and Museum w Waszyngtonie). Autorowi udało się także dotrzeć do mniejszych, terytorialnych archiwów (Pilzno, Karwina, Nachod czy Opawa), choć w tym wypadku mowa jedynie, niestety, o instytucjach w Republice Czeskiej. Korzystał on nadto z dokumentów publikowanych, pamiętników oraz licznych opracowań. Wykaz literatury obejmuje większość publikacji poruszających opisywane w książce zagadnienie. Należy niemniej odnotować, już na tym etapie, nieuwzględnienie ważnej dla polskiej historiografii pracy Anety Nisiobęckiej[4]. Wspomniane ograniczenie skali kwerend w archiwach lokalnych skutkuje również pominięciem np. ważnego dla zagadnienia migracji i jej oceny zasobu Archiwum Państwowego w Katowicach[5].

Tytuł publikacji dobrze odzwierciedla jej treść i przyjętą metodę badań. Autor skupia swoją uwagę na pierwszych trzech latach po zakończeniu działań wojennych (1945–1948), co uznać należy za słuszne. Oczywiście nie jest tak, że migracje ustały po tym czasie, natomiast faktem jest, że później nie miały one

[2] *Idem*, *Czechosłowacja jako kraj tranzytowy dla repatriantów (reemigrantów) polskich w latach 1945–1947 (zarys problematyki)*, „Colloquium Opole" 2015, s. 267–282; *Ucieczki Polaków przez Czechosłowację na Zachód w latach 1945–1948*, „Studia Śląskie", 82 (2018), s. 87–108.

[3] *Idem*, *Polská repatriační mise v Československu 1945–1947*, „Acta Historica Universitatis Silesianae Opaviensis", 10 (2017), s. 221–238.

[4] Aneta Nisiobęcka, *Z Lens do Wałbrzycha. Powrót Polaków z Francji oraz ich adaptacja w Polsce Ludowej w latach 1945–1950*, Warszawa 2018.

[5] M.in. zespół akt Centralnego Zarządu Przemysłu Węglowego w Katowicach.

(z perspektywy Czechosłowacji) już tak zorganizowanej (lub też możliwej do uchwycenia) formy. Friedl rozpoczyna analizę od przeglądu historiografii oraz przedstawienia zarysu dziejów polskiej emigracji od początku XIX w. Trafnie wskazuje powody i kierunki wyjazdów, poruszając zarówno tematy powszechnie znane (jak Wielka Emigracja czy wychodźstwa z Galicji), jak i drobniejszej skali (np. kwestia Śląska Cieszyńskiego). Te, oparte na literaturze polskojęzycznej, fragmenty pracy są wprowadzeniem do kolejnego rozdziału, w którym autor bardzo sprawnie i ze skrupulatnością opisuje dzieje Polaków podczas II wojny światowej, zwłaszcza w kontekście źródeł emigracji. Wart odnotowania jest podrozdział poświęcony pozycji Polski w tym czasie. Uwzględnia zarówno pobór do Wehrmachtu, jak i wysiedlenia z Zamojszczyzny, nawet sprawę więźniów tzw. Polenlagrów czy mieszkańców rejencji ciechanowskiej. Sporo miejsca poświęca żołnierzom Brygady Świętokrzyskiej, ale, jak sądzę, jest to pochodna innej pracy Friedla, przetłumaczonej na język polski[6].

Dalsza część pracy została podzielona na dwie, nierówne, części. Pierwsza z nich, w założeniu, miała obejmować powroty Polaków „do domu", druga „ku wolności", a więc wyjazdy z Polski. Autor w sposób szczegółowy i poprawny przedstawia organizację transportów migrantów z wykorzystaniem sieci kolejowej Czechosłowacji. Odnotowuje polskich przedstawicieli oraz kierunki migracji (główne), wskazując na wyróżniane w polskiej historiografii powroty z niewoli, służby wojskowej, pracy przymusowej czy akcję reemigracyjną. Niezwykle cenne są fragmenty poświęcone przebiegowi poszczególnych transportów – wyraźnie dostrzec tu można konieczność mierzenia się z podobnymi problemami na sieci kolejowej jak w Polsce (zniszczenia, braki taborowe, „zatłoczone" szlaki). Wartościowe są informacje na temat etapów podróży (w tym jej warunków) i przeszkód, które były opisywane przez administrację kolejową. Friedl opisuje również przedstawicieli polskich władz, którzy koordynowali prowadzenie przewozów oraz relacje między miejscową ludnością a migrantami (w tym kradzieże dokonywane podczas długotrwałych postojów), a także tzw. aferę pilzneńską. Autor zdecydował się odrębnie opisać sytuację na Śląsku Cieszyńskim, co tłumaczy pamięć wydarzeń lat 1938–1939. Warto odnotować, że skupił się tutaj przede wszystkich na pierwszych dwóch latach po wojnie. Zidentyfikował reemigrację np. z Francji, jednakże opis transportów z lat 1947–1948 należy uznać za wysoce niewystarczający.

[6] Jiří Friedl, *Żołnierze banici. Brygada Świętokrzyska Narodowych Sił Zbrojnych w Czechach w 1945 roku*, Gdańsk 2016.

W istocie bowiem czytelnik nie pozna (poza kilkoma zdaniami) ani skali ówczesnych przewozów na głównym kierunku z Francji, ani faktu, że owe pociągi reemigracyjne z wykorzystaniem tranzytu przez Czechosłowację prowadziły także Polaków z Rumunii czy Jugosławii. W tym miejscu wyraźnie widać również niewykorzystanie wspomnianej pracy A. Nisiobęckiej. W rzeczywistości bowiem Autor relacjonując głównie powroty ze stref okupacyjnych Niemiec, nie zadaje wprost pytania o polską politykę wobec migracji (choć wspomina o dążeniu do zgromadzenia rozproszonych Polaków), a co więcej, brakuje tutaj uwzględnienia kontekstu gospodarczego tych działań. Niewykorzystanie wspomnianych archiwaliów katowickich (a więc związanych z przemysłem węglowym) skutkuje tym, że nie dość dokładnie udaje się Friedlowi przedstawić strukturę społeczno-zawodową migrantów. Z drugiej strony, analizując dane prezentowane w tabeli na s. 177[7], wyraźnie widać niedostatki cytowanego źródła. Raportuje ono bowiem transport reemigrantów z Jugosławii, ale nie podaje reemigrantów z Francji, których przewieziono z wykorzystaniem składów francuskich.

Druga część książki poświęcona jest wyjazdom z Polski. Rozpoczyna ją część opisująca polsko-czechosłowacką granicę i sposoby jej ochrony. Autor wyodrębnił trzy grupy tych wyjazdów – związane z działaczami opozycji antykomunistycznej różnych opcji politycznych oraz podziemia zbrojnego, opisując również kilka indywidualnych przypadków (w tym byłych żołnierzy Armii Krajowej). Drugą grupą, która uzyskała najobszerniejszy opis, byli Żydzi. Friedl przedstawia sytuację tej grupy (i liczebność) po zakończeniu wojny, nielegalne ucieczki do Palestyny (już od lata 1945 r.), dylematy indywidualne i zbiorowe (zwłaszcza w kontekście wydarzeń w Krakowie czy Kielcach). Ważnym miejscem pod tym względem pozostaje przygraniczny Nachod, gdzie przyjmowano uciekinierów z Polski (por. np. s. 309). Podobnie jak w przypadku poprzedniego rozdziału, Autor poświęca tutaj uwagę także czeskim urzędnikom, którzy w Polsce koordynowali transporty czy przyjmowanie migrantów. Friedl opisuje na tle sytuacji wewnętrznej i międzynarodowej czechosłowackie dyskusje na temat czasowego miejsca dla emigracji żydowskiej z Polski. Ostatnim wreszcie elementem tej części są wyjazdy z rejonu Kłodzka, Górnego Śląska, Orawy i Spisza, a więc z ziem, o które Polska i Czechosłowacja wiodły spory. Autor przedstawia nie tylko same wyjazdy, ale i opisuje relacje międzypaństwowe, w tym jeden z kluczowych

[7] Tabela (bez tytułu) zawiera wykaz kierunków i pochodzenia transportów oraz liczbę osób przewiezionych.

konfliktów, a więc ten dotyczący tzw. Kraiku Hulczyńskiego i okolicznych powiatów pogranicznych. Odnotowuje również sytuację w Bieszczadach, w tym akcję „Wisła". Należy zauważyć, że szczególnie cenne są fragmenty dotyczące emigracji Żydów z Polski. Ważnym elementem pozostaje opis polityki czechosłowackiej wobec tej grupy osób przekraczających granicę państwową.

Ostatnia, skromna objętościowo część poświęcona została kwestii rozliczeń finansowych między Polską i Czechosłowacją za transporty migracyjne. Autor opisuje kolejne oczekiwania czeskie wobec strony polskiej, próby rozliczeń, aż do ostatecznej likwidacji kwestii w 1958 r. Warto odnotować, że Friedl nie wspomina o umowie polsko-czechosłowackiej w sprawie zapłaty polskim węglem za te transporty (ustalenia z przełomu 1946 i 1947 r.)[8].

Pomimo wspomnianych drobnych niedostatków, recenzowaną publikację należy uznać za cenną, nie tyle dla poznania przebiegu samych procesów migracyjnych Polaków, ile także dla zrozumienia roli, jaką odgrywała w nich Czechosłowacja. Niezwykle wartościowe dla historyków transportu będą rozdziały opisujące przebieg podróży oraz ówczesne funkcjonowanie kolejnictwa w tym kraju, które pozwalają z większym dystansem spojrzeć na sytuację Polskich Kolei Państwowych. Pozytywnie należy ocenić szerokie spektrum migracji, Autor nie pominął niemal żadnego kierunku związanego z naszym południowym sąsiadem. Opis powodów emigracji z Polski należy uznać za dokładniejszy niż powrotów do kraju. W tym ostatnim przypadku z pewnością ważne byłoby pełniejsze wykorzystanie historiografii polskiej, w tym górnośląskiej[9].

[8] Por. Archiwum Państwowe w Katowicach, Centralny Zarząd Przemysłu Węglowego, sygn. 4888, s. 70–75.

[9] Przykładowo: Zenon Szmidtke, *Reemigracja polskich górników po II wojnie światowej z Francji, Belgii i Westfalii na teren Górnośląskiego Zagłębia Węglowego – zarys problematyki*, „Górnik Polski", 8–9, 2015, s. 231–252; Krzysztof Nowak, *Reemigracja polskich górników z Rumunii na Górny Śląsk po II wojnie światowej*, „Śląski Kwartalnik Historyczny Sobótka", 73 (2018), 4, s. 77–102.

DOI: 10.34616/SKHS.2020.4.193.199

CC BY ND

Śląski Kwartalnik Historyczny Sobótka
Rocznik LXXV (2020), 4
e-ISSN 2658-2082 | PL ISSN 0037–7511

NAJNOWSZE WYDAWNICTWA Z ZAKRESU HISTORII ŚLĄSKA

oprac. Wojciech Mrozowicz
Instytut Historyczny Uniwersytetu Wrocławskiego
ORCID: 0000-0002-4407-0698

30 lat samorządności w Zabrzu 1990–2020, red. Tomasz Iwasiów, Zabrze: Miejska Biblioteka Publiczna im. Jerzego Fusieckiego w Zabrzu, 2020, ss. 58, ill.

75 lat ochotniczej straży pożarnej w Polanicy-Zdroju. 1945–2020, Polanica-Zdrój: Wydawnictwo PressForum, 2020, ss. 32, ill.

110 lat Oddziału PTT-PTTK „Beskid Śląski" w Cieszynie 1910–2020, komitet red. Ryszard Mazur i in., Cieszyn: Offsetdruk i media sp. z o.o., [2020], ss. 115, 5, ill.

725 lat historii Twardogóry. Z okazji jubileuszu w 2018 roku, red. Anna Piotrowska-Kiełb, Wrocław: Wydawnictwo Chronicon, 2020, ss. 162, ill.

Bartnik Krystyna, *Bystrzyca Kłodzka w zabytkach sztuki*, Bystrzyca Kłodzka–Nowa Ruda: Usługi Poligraficzne Bogdan Kokot vel Kokociński w spadku, 2020, ss. 180, ill.

Blach-Margos Małgorzata, Iżykowska Małgorzata, *NieWinny smak miłości do alkoholi. Wypisy źródłowe dotyczące przepisów na miłe podniebieniu zapasy w komorze i piwnicy wydobyte z księgi znajdującej się w zbiorach Archiwum Państwowego w Opolu (Akta miasta Nysy [1251–1945], sygn. 604, rękopis datowany na 1855 rok)*, Opole: Archiwum Państwowe w Opolu: Państwowy Instytut Naukowy Instytut Śląski w Opolu, 2020 (Archiwalne Źródła Tożsamości, 3), ss. 216, ill.

Burak Marek, *Politechnika Wrocławska 1945–1952*, Wrocław: Oficyna Wydawnicza Politechniki Wrocławskiej, 2020, ss. 334, ill.

Chorzów, t. 3: *Od Stadt Konigshütte do Królewskiej Huty (1868–1922)*, red. Jacek Kurek, Marek Masnyk, Przemysław Nadolski, Chorzów: Muzeum w Chorzowie, 2020, ss. 834, ill.

Czasy Solidarności we wspomnieniach dzierżoniowian 1980–1989, oprac. Beata Hebzda-Sołogub, Dzierżoniów: Forum Dialogu Między Kulturami, 2020, ss. 112, ill.

Czechowicz Bogusław, *Stołeczne miasto Wrocław. Przewodnik po zapomnianej historii śląskiej metropolii*, Wrocław: Wydawnictwo Kartograficzne Eko-Graf Sp. z o.o., 2020, ss. 144, ill.

Dawni mieszkańcy Ziębic pochodzenia żydowskiego, red. Aurelia Przybył, Ziębice: Gmina Ziębice, Muzeum Sprzętu Gospodarstwa Domowego, 2020, ss. 188, ill.

Deportacje Górnoślązaków do ZSRS w 1945 roku, wyd. 2. rozsz. i zaktual., Katowice: Instytut Pamięci Narodowej, 2020 (Teki Edukacyjne IPN), teka (w tym 2 zeszyty, 67 tablic), ill. + DVD.

Die deutsch-polnische Wissenschaftslandschaft Schlesien, Hrsg. Gundolf Keil, Jürgen Kiefer, Düren: Shaker, 2020 (Europäische Wissenschaftsbeziehungen, 16), ss. 415.

Domke Radosław, Szymala Jacek, *Dolny Śląsk i ziemia lubuska w filmach polskich po 1945 roku*, Zielona Góra–Wrocław–Kraków: Uniwersytet Zielonogórski, Ośrodek „Pamięć i Przyszłość", Księgarnia Akademicka, 2020 (Historia w Mediach, 3), ss. 261, ill.

Drabina Jan, *Dzieje Bytomia 1945–1990. Wydarzenia i wspomnienia*, Bytom: Towarzystwo Miłośników Bytomia, 2020 (Prace Towarzystwa Miłośników Bytomia), ss. 389, ill.

Drygier Mariusz, *Integracyjna rola rządców kościelnych na Śląsku w latach 1945–1992*, Opole: Redakcja Wydawnictw Wydziału Teologicznego UO, 2020 (Z Dziejów Kultury Chrześcijańskiej na Śląsku, 106), ss. 540.

Dziedzic Marcin, *Fotografowie z Karkonoszy i Gór Izerskich do 1945 r.*, Wrocław: Oficyna Wydawnicza Atut, 2020, ss. 320, ill.

Gabrowski Marian, *Obóz RAD* [Reicharbeitsdienst] *w Krzeszowie*, Polkowice: nakładem autora, 2020, ss. 62, ill.

Garber Klaus, *Das alte Liegnitz und Brieg. Humanistisches Leben im Umkreis zweier schlesischer Piastenhöfe*, Göttingen–Köln: Vandenhoech & Ruprecht, Böhlau Verlag, 2020, ss. 739, ill.

Gąsior Grzegorz, *Polityka narodowościowa państwa na czechosłowackim Śląsku Cieszyńskim w latach 1920–1938*, Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, 2020 (Biblioteka Humanisty), ss. 490, ill.

„Głodnemu chleb na myśli". O znaczeniu politycznym, gospodarczym, społecznym i kulturowym zboża na ziemiach polskich, ze szczególnym uwzględnieniem Dolnego Śląska, red. Joanna Nowosielska-Sobel, Grzegorz Strauchold, Rafał Nowakowski, Kraków–Wrocław: Księgarnia Akademicka, Ośrodek Kultury i Sztuki, 2020 (Wieś Dolnośląska Bogactwem Ziemi Pisana, 2), ss. 505, ill.

Godoj Andrzej, Kowalik Piotr, Sifczyk Damian, *Historia Ruchu Chorzów*, t. 1 cz. 1: *1920–1929*, Chorzów: HistoriaRuchu.pl, 2020, ss. 378, ill.

Górnoślązacy 1945–1946. Historia jednej rodziny / *Oberschlesier 1945–1946. Die Geschichte einer Familie*, oprac. Adriana Dawid, tłum. Henryk Hylla, Krzysztof Warzecha, Lendzin: Towarzystwo Społeczno-Kulturalne Niemców na Śląsku Opolskim, 2020, ss. 71, 81, ill.

Górny Śląsk i Ślązacy w latach 1740–1950 w oczach Polaków i Niemców, wybór tekstów Michał Lis i Aleksandra Trzcielińska-Polus, wstęp i oprac. Michał Lis, Opole: Instytut Śląski, 2020 (Encyklopedia Wiedzy o Śląsku), ss. 288.

Hauptmann Margarete, *Tagebuch 1946* / *Dziennik 1946*, red. Janusz Skowroński, tłum. Elżbieta Skowrońska, Janusz Skowroński, Jelenia Góra–Jagniątków: Muzeum Miejskie „Dom Gerharta Hauptmanna", 2020, ss. 88, ill.

Herzig Arno, *Aspekte der Breslauer Geschichte. Reformation – Judentum – Universität*, Görlitz: Senfkorn Verlag 2020, ss. 112, ill.

Jasińska Kamilla, *W ogniu i w gruzach. Uniwersytet Wrocławski w latach 1945–1946. Inne spojrzenie*, Wrocław: Via Nova, 2020, ss. 318, ill.

Jícha Jiří, *Obrana národa na Těšínsku* [1938–1945], Praha: Powerprint, 2020, ss. 146, ill.

Jurkiewicz Jan, Kobiela Łukasz, *Jedna dekada – trzy epoki. NSZZ „Solidarność" na Górnym Śląsku i w Zagłębiu Dąbrowskim w latach 1980–1989*, Warszawa–Katowice: Instytut Pamięci Narodowej – Komisja Ścigania Zbrodni

przeciwko Narodowi Polskiemu, Stowarzyszenie Pokolenie, Śląskie Centrum Wolności i Solidarności, 2020, ss. 576, ill.

Kantyka Jan, Kantyka Sławomir, Kantyka Zbigniew, *Cień KL Auschwitz-Birkenau nad Śląskiem, Zagłębiem Dąbrowskim i Podbeskidziem. Zarys historyczno-politologiczny stosunków społeczno-politycznych i narodowościowych w rejencji katowickiej w latach 1939–1945*, Poznań: Wydawnictwo Wyższej Szkoły Bankowej w Poznaniu, 2020, ss. 503, ill.

Lis Michał, *Rok 2020. Już plebiscyt tu nadchodzi. Ślązacy dla Niepodległej. W setną rocznicę Powstań Śląskich. Przewodnik po wystawie*, Opole: Instytut Śląski w Opolu, 2020, ss. 36, ill.

Łuczyński Romuald M., *Gastronomia wrocławska w czasach małej stabilizacji (1957–1970)*, Wrocław: Oficyna Wydawnicza Atut, 2020, ss. 598, ill.

Maroń Jerzy, *Psie Pole – bitwa, której nie było*, Wrocław: Wydawnictwo Chronicon, 2020 (Forum Kultury Historycznej, 5), ss. 60, ill.

Mówią zbiory. Wykłady ossolińskie 2019–2020, red. Teresa Sokół, Wrocław: Wydawnictwo Ossolineum, 2020, ss. 327, ill.

Muszkiewicz Marian, *Rzemieślnicy, kupcy, przemysłowcy na Dolnym Śląsku w latach 1945–1950*, Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu, 2020, ss. 228, ill.

Piętak Stanislav, Pindur David, Spratek Daniel, *Dějiny evangelíků na Těšínsku od reformace do tolerance*, Český Těšín: Slezská církev evangelická a.v., 2020, ss. 402, ill.

Pilchowice [pow. Gliwice]. *Nasze dziedzictwo. Historia zatrzymana w kadrze*, oprac. Agnieszka Robok, Pilchowice: Stowarzyszenie Pilchowiczanie Pilchowiczanom, 2020, ss. 202, ill.

Pionierskie lata 1945–1950. Ciekawostki z dziejów ziemi kłodzkiej, red. Krystyna Oniszczuk-Awiżeń, Kłodzko: Oficyna Wydawnicza „Brama", 2020, ss. 492, ill.

Pobóg-Lenartowicz Anna, *„Psy Pana", czyli rzecz o dominikanach z opolskiej Górki*, Opole: Redakcja Wydawnictw Wydziału Teologicznego UO, 2020 (Z Dziejów Kultury Chrześcijańskiej na Śląsku, 105), ss. 167, ill.

Politechnika Śląska – 75 lat tradycji / Silesian University of Technology – 75 years of tradition, oprac. Jadwiga Witek, Marek Gabzdyl, Dominika Gnacek, tłum.

Anna Wasilewska, Joanna Hanak, Gliwice: Politechnika Śląska, 2020, ss. 227, ill.

Powstania śląskie i plebiscyt górnośląski w przestrzeni publicznej. Kinematografia – muzyka – literatura – publicystyka, red. Maciej Fic, Mirosław Węcki, Katowice–Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej, 2020 (Oddziałowy Projekt Badawczy IPN. Powstania Śląskie 1919–1921), ss. 207.

Przerwa Tomasz, Perlak Bartłomiej, *Reichenbach / Dzierżoniów. Historia sportowych pasji i polityki*, Wrocław: Oficyna Wydawnicza Atut, 2020, ss. 380, ill.

Rakouské Slezsko v procesu modernizace 1742–1914, ed. Aleš Zářický, Ostrava: Ostravská univerzita, 2020, t. 1–2, ss. 1223, ill.

Rosik Stanisław, *O pięknej Wandzie i Krzywoustym Bolesławie. Wokół legendy Psiego Pola*, Wrocław: Wydawnictwo Chronicon, 2020 (Forum Kultury Historycznej, 6), ss. 65, ill.

Rusewicz Henryk, *Gogołowice (Gugelwitz), gm. Lubin, GPS: 51°19'02"N, 16°19'23"E*, Lubin: Urząd Gminy w Lubinie, 2020, ss. 64, ill.

Rusewicz Henryk, *Raszowa, Raszowa Mała (Reichen – Klein Reichen), gm. Lubin, GPS 51°19'12"N, 16°13'54"E*, Lubin: Urząd Gminy w Lubinie, 2020, ss. 56, ill.

Sachs Rainer, Błaszczyk Dorota, Gacek Joanna, Kandora Berthold, Ososko Urszula, *Künstlerlexikon Schlesien. Die bildenden Künstler und Kunsthandwerker Schlesiens*, Bd. 2: *Stadt Grünberg*, Breslau: Wydawnictwo Via Nova, 2020, ss. 423, ill.

Sachs Rainer, Gacek Joanna, Kowalińska Maria, *Künstlerlexikon Schlesien. Die bildenden Künstler und Kunsthandwerker Schlesiens*, Bd. 8: *Kreis Lauban*, Breslau: Wydawnictwo Via Nova, 2020, ss. 182, ill.

tож po polsku: *Leksykon artystów plastyków i twórców rzemiosła artystycznego Śląska*, t. 8: *Powiat lubański*, Wrocław: Wydawnictwo Via Nova, 2020, ss. 173, ill.

Siemko Piotr, *Gliwice. Portret miasta*, Katowice: Agencja Specjalistyczna Prasa i Książka, 2020, ss. 287, ill.

Soida Krzysztof, *Górnośląskie koleje wąskotorowe*, t. 2: *Album fotografii*, Rybnik: Wydawnictwo Eurosprinter, 2020, ss. 399, ill.

Studia z historii Kościoła katolickiego w XIX i XX wieku. Księga jubileuszowa dedykowana księdzu profesorowi Jerzemu Myszorowi, red. Damian Bednarski, Adam Dziurok, Beata Piecha-van Schagen, Katowice: Fundacja Centrum Badań nad Historią Kościoła im. ks. prof. Wincentego Myszora, Księgarnia św. Jacka, 2020, ss. 404.

Stulecie odrodzenia polskiej waluty. Materiały z konferencji, red. Bartosz Kuświk, Opole–Wrocław: Instytut Śląski, Wydawnictwo Gajt 1991 s.c., 2020 (Encyklopedia Wiedzy o Śląsku), ss. 96, ill.

Sula Dorota, *Sketches of the history of Konzentrationslager Gross-Rosen*, transl. Małgorzata Madej, Wałbrzych: Gross-Rosen Museum, 2020, ss. 250, ill.

Sula Dorota, *Żydzi polscy w Konzentrationslager Gross-Rosen*, Wałbrzych: Muzeum Gross-Rosen, 2020, ss. 343, ill.

Suma Tomasz, *Medale filatelistyczne i pocztowe. Katalog zbiorów*, t. 1–2, Wrocław: Muzeum Poczty i Telekomunikacji we Wrocławiu, 2020, ss. 486, 153, ill.

Sztolnia Królowa Luiza w Zabrzu. Podziemna podróż w czasie / *The Queen Louise Adit in Zabrze. Underground time travel*, red. Arkadiusz Gola, Zabrze: Muzeum Górnictwa Węglowego w Zabrzu, 2020, ss. 80, ill.

Śląska republika uczonych / *Schlesische Gelehrtenrepublik* / *Slezská vědecká obec*, t. 9, red. Marek Hałub, Wrocław–Dresden: Oficyna Wydawnicza Atut, Neisse Verlag, 2020, ss. 362.

Urbanik Marius, *„Trauriges Kapitel entfesselter Leidenschaften". Die oberschlesische Abstimmungszeit in der Berichterstattung der deutschen liberalen Tagespresse*, Stuttgart: Ibidem, 2020, ss. 218, ill.

Volksabstimmungen und andere Grenzlösungen nach dem Ersten Weltkrieg, Hrsg. Claudia Fräss-Ehrfeld, Klagenfurt am Wörthersee: Verlag des Geschichtsvereines für Kärnten, 2020 (Archiv für vaterländische Geschichte und Topographie, 112), ss. 224, ill.

Willmann encore. Męczeństwa apostołów. Willmann. Opus minor, red. ks. Mirosław Nowak, Marek Pierzchała, Warszawa: Muzeum Archidiecezji Warszawskiej, 2020, ss. 156, ill.

Zagłębie Dąbrowskie wobec powstań śląskich (1919–1921), red. Dariusz Nawrot, Sosnowiec–Warszawa: Instytut Zagłębia Dąbrowskiego, Pałac Schoena – Muzeum w Sosnowcu, Polskie Towarzystwo Historyczne, 2020, ss. 130, ill.

Zagórowska Agata, Rauziński Robert, Słodczyk Janusz, *Procesy i struktury demograficzne na Śląsku po II wojnie światowej (województwa dolnośląskie, opolskie i śląskie)*, Opole: Wydawnictwo Uniwersytetu Opolskiego, 2020 (Studia i Monografie, 597), ss. 230, ill.

SPIS TREŚCI

ARTYKUŁY I STUDIA MATERIAŁOWE

Jana Vojtíšková, The Beginnings of Bohemian Municipal Books Demonstrated on Hradec (Králové) (Contribution to Bohemian and Silesian Relations) 5
David Radek, Neznámá epizoda ze života Bolka IV. Opolského. K interpretaci listiny Alberta ze Šternberka z roku 1392 33
Grzegorz Urbanek, Most drogowy w Krobielewku – wyróżniający się obiekt inżynierski doliny Warty 47
Maria Herok, Życie codzienne we wsi Malnia w okresie międzywojennym: wybrana problematyka 65
Kacper Manikowski, Opór społeczny i opozycja antyhitlerowska na ziemi kłodzkiej w świetle sprawozdań wrocławskiego Gestapo (1933–1938) 89
Agata Gabiś, Wrocławska rotunda Panoramy Racławickiej: historia, koncepcja i forma 105

KRONIKA NAUKOWA

Grzegorz Strauchold, Dr Przemysław Wiater (26 XII 1958 – 17 XI 2020). Pożegnanie, także i osobiste. 137
Wojciech Dominiak, Norbert Mika (25 V 1961 – 28 X 2020) 140
Grzegorz Hryciuk, Małgorzata Ruchniewicz, Aleksander Srebrakowski, Prof. dr hab. Stanisław Ciesielski (25 IV 1954 – 1 XII 2020) 143

ARTYKUŁY RECENZYJNE I RECENZJE

Bogusław Czechowicz, Fara w mieście od średniowiecza do współczesności. Społeczność – Duchowość – Architektura – Wystrój. Studia z historii sztuki, red. Rafał Eysymontt, Dariusz Galewski, Wrocław 2019, format A4, ss. 314, liczne il. cz.-b. i kolor., indeks 147
Jerzy Korczak, Wołów. Historia miasta, red. Edward Czapiewski, Rafał Nowakowski, Wrocław: Wydawnictwo Chronicon, Urząd Miasta Wołów, 2019, ss. 564, ill. 170
Dawid Keller, Jiří Friedl, Domů, a za svobodou. Role Československa v migracích obyvatel Polska v letech 1945–1948. Praha: Academia, 2020, s. 463, ill. 183

Najnowsze wydawnictwa z zakresu historii Śląska, oprac. Wojciech Mrozowicz 189

ŚLĄSKI KWARTALNIK HISTORYCZNY SOBÓTKA

Informacja o kwartalniku

Śląski Kwartalnik Historyczny „Sobótka” wydawany jest we Wrocławiu od 1946 r., początkowo jako półrocznik i rocznik pod tytułem „Sobótka”, a od roku 1957 jako kwartalnik pod obecnym tytułem. Należy do najstarszych w Polsce regionalnych czasopism naukowych o profilu historycznym, pozostając ważnym elementem polskiej humanistyki. Uchodzi za jeden z najważniejszych periodyków śląskoznawczych, ale jego łamy pozostają otwarte również na materiały o innym zakresie tematycznym. Służy prezentacji wyników badań nad dziejami Europy Środkowo-Wschodniej – ze szczególnym uwzględnieniem Śląska, sąsiednich regionów i krajów, zarazem refleksji nt. dziejów regionalnych. Przez wiele lat pismo znajdowało się w gestii Wrocławskiego Towarzystwa Miłośników Historii (Polskiego Towarzystwa Historycznego), obecnie ukazuje się pod auspicjami Uniwersytetu Wrocławskiego. Dodatkowe informacje o czasopiśmie znajdują się na stronie: http://sobotka.uni.wroc.pl, na której można znaleźć jego bieżące i archiwalne numery.

Na łamach „Śląskiego Kwartalnika Historycznego Sobótka” publikowane są materiały (rozprawy, artykuły, miscellanea źródłowe, recenzje, polemiki i inne) w językach polskim, czeskim oraz kongresowych. Materiały należy nadsyłać drogą elektroniczną na adres redakcji: skh.sobotka@uwr.edu.pl. Składane teksty należy przygotowywać według instrukcji znajdującej się na stronie: http://sobotka.uni.wroc.pl. Nadsyłane teksty są recenzowane przez dwie osoby wskazane przez Redakcję i na tej podstawie kwalifikowane do druku. Procedura recenzowania jest opisana na wyżej wymienionej stronie internetowej. Redakcja zastrzega sobie prawo do proponowania zmian lub skrótów w tekstach.

e-ISSN 2658-2082
PL ISSN 0037-7511